

FİRUZƏ MƏMMƏDLİ

**Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNLİNİN TARİXİ
ROMANLARININ DİL VƏ ÜSLUB
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

("Qızlar bulağı" və "Qan içində" romanları əsasında)

B a k 1 – 2005

REDAKTOR: **B.Ə.XƏLİLOV**
filologiya elmləri doktoru,
professor

RƏYÇİLƏR: **H.İ.MİRZƏYEV**
filologiya elmləri doktoru,
professor

J.Ə.JƏFƏROV
filologiya elmləri doktoru,
professor

TARİXİ ROMANLARIN DİL MATERİALLARINI ƏKS ETDİRƏN TƏDQİQAT

Y.V.Çəmənzəminli Azərbaycan ədəbi-bədii və elmi fikir tarixində özünəməxsus düşüncə tərzini, yaradıcılıq qabiliyyəti, təhlil etmə stili, bəjarığı olan sənətkardır. O, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini, həyat tərzini, folklorunu, tarixini, etnoqrafiyasını, psixologiyasını tam təfərrüatı ilə bilən və onları böyük ustalıqla yazdığı bəjaran əvəzsiz yazıçılarımızdan biridir. Onun istər tarixi romanlarında, istərsə də hekayə və müqalələrində Azərbaycan xalqının tarixi, adət-ənənələri ilə yanaşı, həm də ədəbi-bədii düşüncə tarixinin dərin kökləri də yaşayır. Y.V.Çəmənzəminlini oxuduqda istər-istəməz tariximiz, mədəniyyətimiz, adət-ənənələrimiz, bir sözlə, Azərbaycan xalqına məxsus nə varsa, onların hamısı barədə düşünməli olursan. Sözüün həqiqi mənasında Y.V.Çəmənzəminli düşündürən sənətkardır. Onun yazdıqlarını oxuduqda etiraf etmək məjburiyyətində olursan. Nəyi etiraf etmək məjburiyyətində olursan? Y.V.Çəmənzəminlinin tariximizi, etnoqrafiyamızı, folklorumuzu dərindən bilməsini etiraf etmək, ondan faydalanmaq, onun yazılarına istinad etmək məjburiyyətində olursan. O, nə yazıbsa, onun hər biri bizim üçün olduqca gərəklidir. Odur ki, filologiya elmləri namizədi, dosent Firuzə Məmmədlinin "Y.V.Çəmənzəminlinin tarixi romanlarının dil və üslub xüsusiyyətləri ("Qızlar bulağı" və "Qan içində" romanları əsasında)" adlı bu kitabı mütəxəssislər üçün, geniş oxucu auditoriyası üçün maraqlı və faydalı olajaqdır. Firuzə Məmmədli uzun müddətdir ki, bu tədqiqat üzərində çalışır. Namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi bu əsərini düz 25 ildən çox bir müddət keçməsinə baxmayaraq təkmilləşdirmiş və kitab şəklinə salmışdır. Açıq qeyd edim ki, 25 il ərzində bu əsər nə aktuallığını, nə də elmi dəyərini,

yeniliyini itirməmişdir. Bunun bir tərəfi mövzu ilə bağlıdırsa, digər tərəfi tədqiqatçının öz hünəri – gərgin elmi araşdırmalarının və zəhmətinin nəticəsidir.

Kitab giriş, 3 fəsil, nəticə, lüğət, istifadə olunmuş ədəbiyyatdan ibarətdir. Müəllif tarixi roman cəmrində Y.V.Çəmənşəminlinin əsər yazmasını mühüm ədəbi hadisə kimi səjiyyələndirir. Doğrudan da M.S.Ordubadinin tarixi roman cəmrində yazdığı "Dumanlı Təbriz"dən sonra Y.V.Çəmənşəminlinin "Qan içində" romanı ikinci mühüm ədəbi hadisədir. Bəli, sonralar Azərbaycan bədii nəsr tarixi romanlar hesabına nə qədər zənginləşsə də, "Qan içində" romanı qədər tarixi roman cəmrinin tələblərinə cavab verən belə bir əsər yoxdur. Bunu romanın dili, üslubu, ədibin tarixi sənədləri yaxşı tədqiq edib öyrənməsi, ədibin xalq dilinə, folkloruna bağlılığı və s. məsələlər şərtləndirir.

"Giriş"də F.Məmmədli belə məsələlərə diqqət yetirir ki, bu da əhəmiyyətli məqam kimi başa düşülməlidir. Eyni zamanda müəllif Y.V.Çəmənşəminlinin ədəbi-bədii dilinin təhlilinə dair tədqiqat işləri aparmış tədqiqatçıların araşdırmalarına da biganə qalmamışdır. Xüsusilə, Q.Xəlilovun, Ə.Ağayevin, T.Hacıyevin, M.Ələkbərlinin, R.Həsənovun, T.Hüseynovun və digərlərinin Y.V.Çəmənşəminlinin ədəbi-bədii dili, sənətkarlığı barəsindəki tədqiqatları bu kitabın "Giriş"ində aydın bir istiqamətə çevrilmişdir.

I fəsil "Y.V.Çəmənşəminlinin tarixi romanlarında üslubi-leksik xüsusiyyətlər" adlanır. Əlbəttə, burada "Qızlar bulağı", "Qan içində" romanlarında qədim türk sözlərinin (məs.: xatun, ur, sığır, çöjuq, qımız, xaqan, altun, ulu və s.) üslubi xüsusiyyətləri, ən qədim sözlərin (məs.: Zərdüş, Avesta, Midiya, Aran, Əhriman, Ahura mazda və s.) işlədilməsi məqsədi, ərəb-fars mənşəli sözlərin (məs.: həkəm, əmsal, səki, əfkar, əql, vəqə və s.) surətlərin dilinin fərdləşməsində oynadığı rol, rus və Avropa mənşəli sözlərin (məs.: Atina, Filip, Olimp, Nestor, Fedr, Afrodit və

s.) sırf üslubi məqsədlə işlədilməsi məqamları araşdırılmışdır. Və müəllif belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Y.V.Çəmənəzəminli yaşadığı tarixi dövrün ijtimai-siyasi düşüncə tarixini dərinlən bilməklə bərabər, bir yazıçı kimi o dövrdəki dilin lüğət tərkibinin ümumi mənzərəsinin tipik jəhətlərini verə bilmişdir. Bundan başqa, müəllif I fəsildə "Arxaizmlər" yarımbaşlığı altında arxaikləşmiş sözləri qruplara ayırmışdır. "Tarixi çalarlıq üçün istifadə olunan arxaik sözlər" qrupunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1) Köhnə üsul-idarə ilə bağlı vəzifə, rütbə, sənət, peşə və idarə adları bildirən sözlər: *sərbaz, kələntər, şah, jəllad, vəliəhd, zadəgan, çərçi, dargə, yüzbaşı, qızlar ağası* və s.

2) Köhnə geyim şeyləri, bəzək şeyləri, jəza alətləri, məişət avadanlığı, silah, çəki, ölçü və mübadilə vasitəsi adları bildirən sözlər: *çul, kaftan, arxalıq, boğça, çuxa, jejim, toppuz, qalxan, qurşaq, yay, xalvar, ağaj, arşın* və s.

3) Köhnə üsul-idarə ilə bağlı qayda-qanun və adət-ənənə, oyun, musiqi havaları adını bildirən sözlər: *toy pulu, torpaqbasdı, duvaqqapma* və s.

4) Din və dini mərasimlərlə əlaqədar sözlər: *mərsiyə, aşura, mömin, mürşid, seyid, həji, axund, pir* və s.

Maraqlıdır ki, müəllif arxaik sözlərin bir qrupunu isə "Ekspressivlik məqsədi ilə işlədilən arxaik sözlər" adlandırır. Və burada da xeyli nümunələr verir. Məsələn, *qırx açan jami, övladi-peyğəmbər, ümməti-islam, taxt-səltənət* və s.

Müəllif dialektizmlərə, xüsusi adlara (joğrafi adlar, şəxs adları və s.) və onların işlənmə məqamına da diqqət yetirir. "Qızlar bulağı" romanında 113 xüsusi adın işləndiyini də qeyd edir. Maraqlıdır ki, istər joğrafi adlar, istərsə də şəxs adları qədim adlar kimi bir daha Y.V.Çəmənəzəminlinin qədim dünyanın mədəni-mənəvi işinə bələd olmasından irəli gələrək, onun romanlarında işlənməmişdir. Məsələn, *Həmədan, Midiya, Urartu, Aran, Hind, Pars, Assuriya, Dərbənd, Elam, Misir, Nil çayı, Hind çayı, Qanq* və s. joğrafi adları, *Kəbusey, Xanburabi,*

Alqamen, Alse, Nuşa, Dara, Firon, Qaman, Alpaqay və s. şəxs adları təsdiq edir ki, Y.V.Çəmənzəminli elmi-tarixi mənbələrə ən zəruri tələbat əsasında mürəjət edərək hər hansı bir surəti, hadisəni xarakterizə etməyi, səjiyyəvi xüsusiyyətlər əsasında tipikləşdirməyi yaradıcılıq üslubu kimi fərdi sənətkarlıq keyfiyyətinə çevirə bilmişdir.

Kiabin II fəslə "Y.V.Çəmənzəminlinin tarixi romanlarında üslubi-semantik xüsusiyyətlər" adlanır. Burada xeyli sayda sinonim sözlər, onların mənşə mənsubiyyəti, antonimlər və onların nitqdə antiteza yaratmaq imkanları romandan gətirilmiş dil nümunələri əsasında yüksək səviyyədə təhlil olunur. Məsələn, "*Gəldik-getdik, gəlib-getmişlər... gələjəklər-gedəjəklər*", "*Sənin əzəmətin nədədir? Ondadır ki, səndən qaçan mənə sığınar*", "*Şah da, gəda da ölüb torpağa qoyulajaq*", "*Yaşamaq – fərdi və xudbin deyil, ictimai olmalıdır*" və s. nümunələr əsasında antonimlərin hadisəyə təəssüf, etiraz, heyran və s. məqamlarda işlənməsinin yaratdığı antitezanın bir daha bədii dəyəri açıqlanır. Antonimlər əsasında yaranmış antitezanın ədəbi qəhrəmanların dil və üslubunun zənginləşməsində oynadığı rol, yaratdığı imkanlar təsdiqini tapır.

Kitabın III fəslə "Y.V.Çəmənzəminlinin tarixi romanlarında üslubi-frazeoloji xüsusiyyətlər"dir. F.Məmmədli bu fəsildə frazeoloji vahidləri ismi, sifəti, zərfi, feli, nidayi frazeoloji vahidlər kimi qruplaşdırmışdır. Romanların dilində onların yaratdığı çalarlar, imkanlar, ifadə etdikləri mənalardan romanların dilinə gətirdiyi milli kolorit, emosional təsir, poetik məzmun, xalqilik, dərin ekspressivlik, mənanın dinamikliyi, obrazlılığın təminatçısı olmaq – bütün bunların hamısı frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərə xidmətidir. Məsələn, ismi frazeoloji vahidlər: *sevgi şərbəti, eşq atəşi, qönçə bağı, şer pərisi, səbr kasası, qartal yavrusu, şair qıbləsi* və s., sifəti frazeoloji vahidlər: *vəfa görə, ilhamla vüjuda gələn, atəşdə jilvələnen, şahbaz*

baxışlı və s., zərfi frazeoloci vahidlər: göz ağardaraq, tikan üstündə oturan kimi, bir qurtum su içmək kimi, dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi və s., feli frazeoloci vahidlər: ipin ujunu bir yana çıxarmaq, qahmar çıxmaq, tobalatma vermək, söz torbasının ağzını açmaq, əli böyüklər ətəyinə yetişmək, başmaq seyrinə çıxmaq, kələfi dolaşmaq, dəyirmanı kardan düşmək və s., nidayi-frazeoloci vahidlər: xoş gəlib, səfa gətirmisən, halal xoşun olsun, Allaha da qurban olum, qonağına da, ömrün uzun olsun, tanrı haqqı, Allah axırını xeyir eləsin, Allaha pənah, xoş halına, xeyir ola və s. rəngarəng frazeoloci vahidlər kimi Y.V.Çəmənzəminlinin bədii dilinin obrazlılığını səjiyyələndirir.

III fəsildə çoxmənalı frazeoloci vahidlərə, sinonim frazeoloci vahidlərə, atalar sözü və məsəllərə, aforizmlərə də geniş yer verilmişdir ki, bu da Y.V.Çəmənzəminlinin romanlarının dilini şirinləşdirməklə yanaşı, üslub kamilliyinə xidmət edən bir vasitə kimi inandırıcı detallarla təqdim olunmuşdur. Xüsusilə, Y.V.Çəmənzəminlinin romanlarında işlənmiş atalar sözü və məsəllər sübut edir ki, o, şifahi xalq ədəbiyyatının mükəmməl bilijisi olmuşdur. Müəllif atalar sözünü müxtəlif qruplara ayırmışdır:

Məişət və adət-ənənə haqqında olanlar: *Xonça boş qaytarılmaz, Qonağa zaval yoxdur, Elçiyə zaval yoxdur və s.*

Həyat, yaşayış, ölüm haqqında olanlar: *Azajıq aşım, ağrımaz başım, Ölü yesə dirilər, Hər şeyin axırı ölümdür və s.*

Haqsızlığa qarşı narazılıq bildirənlər: *Keçi jan hayındadır, qəssab piy axtarır, Allah bu zülmü yerdə qoymaz, Ayrılıq ağır dərddir və s.*

Y.V.Çəmənzəminli obrazların daxili aləmini, xarakterini açmaq üçün *"Ağa atının təzəyi də jan dərmanıdır", "Fərhadın külüngü heç başımızdan əksik olmur", "Evlənmək məhək daşı imiş", "Hər fəslin öz*

yeməyi", "Ayıblı ayıbını bilsəydi, dünyada ayıb olmazdı", "Tehrana qız vermək, əzrayıla jan vermək kimi bir şeydir" və s. məsəlvari jümlələri özü yaratmışdır.

Y.V.Çəmənzəminli öz romanlarında aforizmlərə də bədii dəyəri artırmaq məqsədilə mürəjjət etmişdir. Burada da aforizmlərin əksəriyyəti Y.V.Çəmənzəminlinin fərdi yaradıcılığının məhsuludur. Məsələn, *"Dünyada ən böyük nətiyyə müharibəsiz həyatdan ibarətdir", "İdrakin o tayı dərin bir dənizdi, oraya keçən qərq olar", "İlham təbiətin bəxş etdiyi bir imtiyazdır", "Günəşin çıxışı ilə batışı yaxşı olur, günorta yerində olanda ona heç baxan da olmur", "Ömür əzabla nəşədən yağrulmuş tikanlı bir güldür, bunun tikanı olmasa, gülü də lətifliyindən məhrum edər" və s.*

Kitabın "Nətiyyə" hissəsində Y.V.Çəmənzəminlinin yaradıcılığının fərdi və məxsusi jəhətləri, zəngin və rəngarəng xüsusiyyətləri ümumiləşdirilmiş, mütəxəssisləri qane edəcək bir şəkildə təqdim edilmişdir.

Kitabın sonunda arxaizmlərin və tarixizmlərin lüğətinin verilməsi yaxşı bir hal kimi diqqəti jəlb edir. Oxucu bu lüğətdən də faydalana biləcəkdir.

Bir sözlə, Y.V.Çəmənzəminlinin tarixi romanlarının dil və üslub xüsusiyyətləri ilə bağlı olan bu kitab mütəxəssislərlə yanaşı, geniş oxucu kütləsi üçün də maraqlı olajaqdır.

BULUDXAN XƏLİLOV,

*filologiya elmləri doktoru,
professor*

12 mart 2005-ci il

GİRİŞ

Milli ədəbi dillərin yüksək dərəcədə inkişaf etdirilməsi işində "milli-ədəbi ifadə vasitələrini seçən və təkmilləşdirən laboratoriya"¹ kimi bədii ədəbiyyatın əvəzsiz rolu həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ədəbi dilin bədii-estetik keyfiyyətinin ifadə vasitələrindən istifadə üsulları baxımından müəyyənləşdirmək ədəbi dil tarixçiləri və üslubiyyatçılar qarşısında duran mürəkkəb və nisbətən az işlənmiş problemlərdən² olduğu üçün bədii əsərlərin dili və üslubunun tədqiqi müasir dilçiliyimizdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ müasir dövrümüzün zəruri problemlərindən biri kimi öz əhəmiyyətini qorumaqla, bədii əsərlərin dili və üslubunun tədqiqi sahəsinə onlarla elmi əsər və monoqrafiya gətirmişdir.

Məlumdur ki, "yazıcının yaradıcılığı, müəlliflik şəxsiyyəti, qəhrəmanları, mövzusu, əsərdə irəli sürdüyü fikirlər onun dilində jəmləşdirilir".³ Bədii əsər müəllifləri öz fikirlərini, təəssüratlarını, arzularını sözlər vasitəsilə ifadə edir. Yazıçı üslubu bədii əsərin dili ilə formal şəkld düşdüyündən (M.Arif) bədii ədəbiyyatın istər nəsr, istərsə də nəzm üslubunun bütün canrları üçün bədii dil, bədii ifadə tərzilə başlıca əhəmiyyətə malikdir. Dilin lüğət tərkibinə çoxdan daxil olub, ümumişləklik qabiliyyəti kəsb edən sözləri yazıçı hansı canrda olursa-olsun, istər-istəməz əsərə daxil edir. Bununla belə, tarixi roman canrında hadisə və personacları qələmə alınan dövrə məxsus jizgilərlə janlandırmaq vaxtilə dilin bu və ya başqa vəziyyətdə

¹Академик Л.Шерба. Современный литературный русский язык, (журн.), "Русский язык в школе", 1939, № 4, стр.20.

²А.И.Ефимов. О языке художественных произведений. Москва, 1954, стр. 5.

³ В.В.Виноградов. О языке художественный литературе, М., 1959, стр.6.

işlənmə dairəsinə daxil olub, sonradan unudulan leksik-qrammatik vasitələrdən, folklor nümunələrindən də istifadə zərurəti yaradır. Müşahidələr göstərir ki, keçmişin təsvirini verən bədii əsərlərdə köhnəlmiş sözlərdən "qənaətlə, həm də tarixilik və bədiilik çalarlığının zəruri tələbi əsasında"¹ istifadə etmədikdə belə ifadə tərzii tarixiliyi təmin edən vasitədən çox, əsərdə onu mütləqləşdirən vasitəyə çevrilir və romanın bədii dəyərini zəiflədir.²

Keçən əsrin 20-30-ju illərində tarixi roman canrı ilə əlaqədar mübahisələr tarixi mövzuda yazılan bədii əsərdə tarixiliyi təmin etmək, təsvir olunan dövrün bitkin koloritini yaratmaq məsələləri ilə sıx bağlı idi.³ Bu işə sənətkarları "tarixi romanın dili və üslubu neçə olmalıdır" sualı ətrafında axtarışlara jəlb edirdi. Təbii ki, tarixi istiqamətdə aparılan bu axtarışlar söz ustalarını "tarix yuvası olan"⁴ sözləri, ifadələri toplamağa, bunların etnik köklərini araşdırmağa, istifadə dairəsini, məhəlli funksiyasını öyrənməyə aparıb çıxarırdı. Tarixi hadisələrin təsviri yazıçını təkcə yazılı tarixi materiallar çərçivəsində məhdudlaşdırmayıb, təsvir ediləjək yerləri gözlə görmək,

¹ Я.М.Дямирчизада. Азərbayайған дилинин цслубиййаты, Бақы, 1962, сая.103.

² Р.Мессер. Советского исторического проза. Изд. Советский писатель. 1955,стр.67.

³ Бах: Р.Мессер. Советская историческая проза. Изд. Советский писатель", 1965, стр. 43. А.Толстой. Польное собранные сочинений в 15-ти т.т. XIII. Государственное издательство Художественной литературы. М,1949; Гейд: "Даш зейимляр" (А.Форш), "Кцхл", "Пушкин" /Й.Н.Тынайанов/, "Разин Степан" /А.П.Чапызин/, "Болотников шаггында повест" /Г.Шторм/, "Салават йулайев" /С.Злобин/, "Ы Пйотр" /А.Толстой/ вя с. кими тарихи романлар бу иллярин мяшсулудур.

⁴ Й.В.Чямянзяминли. Юлкящнаслыг, АМЕА Рйасят Шеййати йанында Шярг ялийазмалары сектору, Арх-26, Г-2 /48/.

xalqın adət-ənənələri, inancları, qədim əfsanə və folkloru ilə yaxından tanış olmaq zərurəti qarşısında qoyurdu. Bu zərurət müəllifə əsərinin dil materialını janlı danışiq dili nümunələrinin ən münasibləri ilə zənginləşdirməyə imkan verirdi. Belə imkanlar geniş olduqca müəllifin seçmə və əvəzetmə yolu ilə bədii əsərin dilini və üslubunu kamilləşdirmək imkanı da artırdı.

Azərbaycan tarixi roman canrının yaranması 30-ju illərə təsadüf edir. İnkilabdan əvvəlki dövrdə tarixi roman canrı bədii nəsrimizdə müstəqillik və kamillik qazana bilmədiyindən Azərbaycan sovet bədii nəsrinə bu canrı yaratmalı, həm də onun nümunələrini verməli idi ki, tarixi romanın sonrakı inkişafı üçün geniş yaradıcılıq üfqləri açılsın. Məlumdur ki, bu böyük və məsul vəzifənin yerinə yetirilməsi Azərbaycan sovet ədəbiyyatında iki böyük sənətkarın – M.S.Ordubadi və "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan bədii üslubunun realist romantik qolunun nümayəndələrindən biri kimi yaradıcılığa başlayan"¹ C.V.Çəmənzəminlinin adı ilə bağlı olmuşdur. Ədəbiyyatımızda tarixi roman canrının ilk mühüm nümunəsi sayılan "Dumanlı Təbriz" in /M.S.Ordubadi/ birinji hissənin yarandığı illərdə" yazıçılarımızın tarixi roman canrına fəal münasibətini göstərən ikinci mühüm ədəbi hadisə kimi məhz Yusif Vəzirin "Qan içində" romanı qeyd edilir."²

Azərbaycan bədii nəsr üslubunun tarixi roman canrı xəzinəsi sonrakı illərdə yazılmış "Dumanlı Təbriz" /II hissə/, "Gizli Bakı", "Qılınj və qələm" /M.S.Ordubadi/, "Komissar", "Səhər", /M.Hüseyn/, "Səttarxan", "Gizli zindin" /P.Makulu/, "Dəli Kür" /İ.Şıxlı/, "Pərvanə" /M.İbrahimov/, "Aləmdə səsim var mənim", "Vətənə qayıt"

¹ Т.Щабыйев. XX яsrин яввялляриндя Азярбайтан ядыби дили. Бақы, 1977, сящ.34.

² Я.Абайев. Й.В.Чямянзяминли вя онун "Ган ичиндя" романы. "Ган ичиндя", Бақы, 1968, сящ.240.

/Ə.Jəfərzadə/ və s. kimi romanlar hesabına xeyli zənginləşsə də, "Qan içində" romanı... tarixi roman canrının tələblərinə daha çox cavab verən əsərdir.¹

Müasir ədəbi tənqid Azərbaycan tarixi-bədii nəsrinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin və inkişaf yollarının hərtərəfli təhlilini versə də, bu canrın dili və üslubunun tədqiqinə həsr olunmuş sanballı əsər hələ yaranmamışdır. Buna görə biz Y.V.Çəmənzəminlinin "materialının yaxşı öyrənilməsi, bir çox tarixi sənədlərinin dərinədən tədqiq edilməsi...dili üzərində çox işlənməsi ilə son dərəcə müsbət hadisə kimi"² qiymətləndirilən "Qızlar bulağı" və "ədəbiyyatımızda tarixi roman canrının inkişafında mühüm yer tutan"³ "Qan içində" ("İki od arasında") romanlarında yazıçının dildən istifadə yollarını araşdırmaqla "tarixi roman canrının gözəl nümunələri"⁴ni formalaşdıran dil vahidlərini aşkara çıxarıb, üslubi jəhətdən şərh etməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq.

Tədqiqat obyektini kimi bu iki roman götürülsə də, yeri gəldikdə, başqa tarixi romanların dili ilə də zəruri müqayisələr aparılmışdır.

Yusif Vəzir "sadə bir dildə, ədibənə təhrir"⁵ üsulu, "sırf milli bir qələmlə"⁶ ədəbi fəaliyyətə başlayan, əsərlərində "bədi dilimizin ən yaxşı ünsürlərini, xüsusilə ədəbi normalarını, xalq dilinə, folklor dilinə məhəbbətini davam et-

¹ Йеня орада.

² М.Щцсейн. Азярбайҗан шура нясринин вязифяляри. "Ингилаб вя мядяниййят" журналы, 1934, № 8.

³ Г.Хялилов. "Гиймятли тарихи роман". "Ядябиййат вя инъясянят" гязети, 1961, 4 март.

⁴ Я.Абайев. Й.В.Чямянзяминли вя онун "Ган ичиндя" романы. "Ган ичиндя" романы, Бақы, 1968, сящ.239.

⁵ Ф.Кючярли. Мяктублар. /Й.В.Чямянзяминлийя/, АМЕА Ряйасят Шейяти йанында ШЯС, Арк.-26, Г-13 /269-270/.

⁶ Щ.Вязиров. Мяктублар /Й.В.Чямянзяминлийя/ АМЕА Ряйасят шейяти йанында ШЯС, Арх.-26, Г-14 /251-292/.

dirən"¹ sənətkarlarımızdandır. Ədibin bədii dilinin təhlilinə dair dövrü mətbuatda vaxtaşırı fikirlər dərj olunmuş,² irihəjmlı tədqıqat işləri yazılmışdır. Y.V.Çəmənzəminlinin bədii dilinə həsr olunmuş ilk irihəjmlı tədqıqat əsəri R.Həsənovun "Y.V.Çəmənzəminlinin hekayələrinin dil və üslub xüsusiyyətləri"³ adlı namizədlik dissertasiyasıdır.

Bu tədqıqatda ilk dəfə olaraq Yusif Vəzirin Azərbaycan ədəbi dilinin təmizliyi və saflığı uğrunda apardığı mübarizədən ətraflı bəhs olunmuş, ədibin bu dilin inkişafındakı rolu aydınlaşdırılmış və eləcə də hekayələrinin dili üzərində neçə işləməsi konkret faktlarla izah edilmişdir. Y.V.Çəmənzəminlinin hekayələrinin dilində işlənilmiş leksik-semantik söz qruplarının, frazeoloci vahidlərin məqamı, üslubi imkanları şərh olunmuş, yazıcının atalar sözü və məsəllərdən istifadə üsulu aydınlaşdırılmışdır...

Son illərdə T.Hüseynovun yazdığı "Y.V.Çəmənzəminlinin yaradıcılığında tarixilik və "Qan içində" romanı"⁴ adlı namizədlik işinin üçünjü fəslı "Qan içində" romanının dili və üslubu" adlanır.

Burada romanda tarixi kolorit yaradan arxaizmlərdən ümumi şəkildə bəhs edilmiş, tarixi

¹ Т.Щаъыйев. Эюстярилян ясяри, сящ, 34.

² М.Алякбярли. Й.В.Чямянзяминлинин "1917-ъи ил" романы щатгында. АМЕА Ряйасят Щейяти йанында ШЯС, Арх.-26, Г-8 /163/ М.Щцсейн. Азярбайъан шура нясринин вязифяляри. "Ингилаб вя мядяниййят" журналы. 1934, № 8; Я.Щцсейнзадя. "Гызлар булаъы" романы щатгында. Ингилаб вя мядяниййят, 1935, № 4, 5; Г.Хялилов, Азярб. романынын инкишафы тарихиндя. Бақы, 1973, сящ, 313.

³ Р.Щясянов. "Й.В.Чямянзяминлинин щекайялярининин дил вя цслуж хцсусиййятляри" /нам.диссертасийасы/. Бақы, 1967.

⁴ Т.Щцсейнов. "Й.В.Чямянзяминлинин йарадыгылыыында тарихилик вя "Ган ичиндя" романы" (нам. дисс.). Бақы, 1975, БДУ-нун китабханасы, инв. 2739.

mənzərələrin panoramını əyaniləşdirən bütöv parçaların bədii təhlili verilmiş, bəzi qrammatik qruplardan olan lüğət vahidlərinin (sifətlərin) təşbih, epitet, portret, təsvir yaradıcılığında əhəmiyyətindən danışılmışdır.

Bu tədqiqatda bütöv lövhə və hadisələri təsvir edən ayrı-ayrı parçaların tarixi ailə-məişət mənzərələrini əks etdirmə imkanları ümumi şəkildə verilsə də, bunlarda tarixi, milli və məhəlli kolorit yaradan, ekspressiv münasibət ifadə edən, emosionallığı təmin edən ayrı-ayrı faktlar dissertasiyanın tədqiq obyektı olmağı üçün dil vahidləri baxımından təhlil edilməmişdir.

Dil faktlarını ayrı-ayrılıqda təhlil etmədən müəllifin tarixi roman dili və üslubunun konkret olaraq nədən qurulduğunu və necə yarandığını müəyyənəşdirib obyektiv nətiyələrə gəlmək olmaz.

"Qızlar bulağı" və "Qan içində" romanlarının dil materialı üzərində dilçilik məsələləri baxımından aparılan müşahidələr göstərir ki, romanlarda tarixilik, bədilik yaratmaq imkanı verən ən kiçik dil faktı belə müəllifin diqqətindən yayınmamışdır; tarixi hadisələrin bədii təsvirlərini real, inandırıcı və təbii boyalarla vermək üçün ədib sözlərin mənsəyinin, arxaikləşməsinin, işlənmə dairəsinə münasibətinin, məna injəliklərinin, ekspressivlik-emosionallıq dərəcəsinin və frazeoloci birləşmələrin verdiyi imkanlara həssaslıqla yanaşmış, bu imkanların hər birindən ən zəruri məqamlarda istifadə etməyə çalışmışdır.

"Y.V.Çəmənzəminlinin tarixi romanlarının dil və üslub xüsusiyyətləri" adlanan bu tədqiqat işi yazılarkən müəllifin Respublika Əlyazmalar fondunda saxlanılan əlyazmaları¹ nəzərdən keçirilmiş, tədqiqat işində "Qızlar bulağı" romanının 1934 və 1964-jü il, "Qan içində"

¹ Й.В.Чямянзяминли. "Гызлар булабы". АМЕА Ряйасят Шейяти йанында ШЯС АРХ-26, Г-23 /376/; Вагиф шатгында. АРХ.-26, б Г-10 /194/;

romanının 1968-ci il nəşrləri əsas götürülmüşdür. Burada romanların 1976-cı il nəşrində ¹ olan bəzi düzəlişlərə də diqqət yetirilmişdir. Avtoqrafdan götürdüyümüz dil faktlarını çap variantında olmadığı üçün (a) ilə işarə etməyi münasib bilmişik. Tədqiqat işində romanların dilində qeydə alınan bir sıra alınmaların üslubi mövqeyinin dəqiqləşdirilməsi üçün də yazıçının ŞƏS-də saxlanılan əlyazmalarından,² xüsusən büraya daxil olan tarixi, etimologi araşdırmalarından istifadə edilmişdir. Ədibin etnonimikaya, etimologiyaya dair tədqiqatları³ romanlarda işlədilən bir sıra arxaik və məhəlli söz və ifadələrin istifadə məqsədini aydınlaşdırmağa kömək etmişdir. "Qızlar bulağı" romanının yazılmasında tarixi mənbə kimi istifadə edilmiş və müəllifin arxivində saxlanılan müxtəlif elmi-tarixi sənədlər⁴ əsərdəki bəzi leksik vahidlərin mənşəyinin və rolunun müəyyənləşdirilməsinə imkan yaratmışdır. Romanların dil materialının üslubi-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi zamanı sözün məna jəhətləri ilə əlaqədar qarşıya çıxan çətinliklərin həllində ədibin bilavasitə dil məsələlərinə dair⁵

¹ Й.В.Чямянзяминли. Ясярляри, 2-ъи тилд, Бакы, 1976.

² Й.В.Чямянзяминли. Бу эцн гадын азад вя хошбяхтдир. "Ядябийят" гязети, 1935, 10 октябр; "Ордубешишт", "Зенд" вя бир нечя башга сюзлярин изашы. Арх.-26, Г-1 /10/; Азярбайъана даир ядяби-тариhi мялумат. Истанбул, 1920, Арх.-26, Г-2 /31/.

³ Й.В.Чямянзяминли. Юлкящнаслыг. Арх.-26, Г-2 /48/; Шяргдя гадынын вязиййяти. Арх.-26, Г-2 /37/; Тарихимиз ятрафында, Арх.-26, Г-4 /80/.

⁴ "Авеста" /франсызъа чап/ Арх.-26 /415/; "Риг-Веда" /франсызъа чап/ Арх.-26 /411/; Ф.Енээлс. Происхождение семи, Арх.-26 /32/; Б.М.Сысоев. Атешга или храм огнепоклонников в Сураханах, Арх.-26 /220/.

⁵ "Сядайи-щягг" гязети, 1914, 25 феврал; "Ингилаб" гязети, 1913, 1-3 ноябр, АМЕА Рйасят Щейяти йанында ШЯС, Арх.-26, Г-9 /154/; Г-7, /129/; Г-15 /305/; Г-16 /319/; Г-13 /275/; Г-23 /375/.

məqalə və əlyazmalarının böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Frazecoloci tərkibin araşdırılması prosesində ədibin yazı manerasını səjiyyələndirən jəhətlərin açılması işi onun folklorşünaslıqla əlaqədar axtarışlarına əsaslandırılmış,¹ üslubi vasitə kimi işlədilən müxtəlif növlü frazeoloci materialın tədqiqi müəllifin bu sahədəki axtarışlarının davamı kimi götürülmüşdür. Kitab "Giriş", üç fəsil və "Nətiyə"dən ibarətdir.

Söz materialının təhlilini nəzərə almadan bədii əsərin dil xüsusiyyətlərini öyrənmək qeyri-mümkün olduğundan "Üslubi-leksik xüsusiyyətlər" adlanan birinci fəsildə tarixi romanlarda mövzunun zaman, məkan və şəraitlə əlaqələndirilməsinə imkan verən lüğət vahidlərinin mənşəyinə, işlənmə dairəsi və aktivliyinə görə qrupları müəyyənləşdirilmiş, müəllifin bu söz qruplarından üslubi məqsədlə istifadə üsulları tarixi-müqayisəli metod əsasında araşdırılıb şərh olunmuşdur.

"Üslubi-semantik xüsusiyyətlər" adlanan ikinci fəsildə romanlarda üslubi məqsədlə işlədilib, semantik jəhətlərinə münasibət baxımından maraq doğuran dil vahidlərinin xüsusiyyətləri, məna injelikləri və bunlardan istifadə üsulları müəyyənləşdirilmişdir. Romanların dilində zaman, məkan və şəraitlə bağlı üslub fərqi yaradan dil elementləri semantik jəhətdən araşdırılarkən yazıçının fərdi üslubuna məxsus maraqlı sənətkarlıq nümunələri aşkar olunmuşdur.

"Üslubi-frazeoloci xüsusiyyətlər"in müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuş üçünjü fəsildə romanların frazeoloci materialının qrammatik quruluşu, üslubi-semantik xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Tarixi-xronoloci faktlar əsasında

¹ Й.В.Чямянзяминли. Халг ядябиййатынын тящилили. Арх-26, Г-ЫХ /155/; Г-9 /157/; Набылларымыз шаггында. Арх-26, Г-1 /1/; Аталар сюзляри, Арх-26 /144/; Дилимиздя ики мяналы сюз вя тцмляляр, Арх-26, Г-7 /12/; Г-9. /164/.

yazılmış əsərlərdə bədiiliyin bəzi mühüm jəhətlərini təmin edən vasitələrin /sabit birləşmələrin/ işlədilmə nisbəti, məna injəliyi müəyyənləşdirilmiş və bu baxımdan romanların dil və üslubunda nəzərə çarpan səjiyyəvi xüsusiyyətlər şərh olunmuşdur. Burada, həmçinin müəllifin ümumxalq danışığı dili ənənələrinə – folklor nümunələrinə münasibəti, bunların surətlərin səjiyyələndirilməsindəki rolu aydınlaşdırılmışdır. Kitabın "Nətiyə"sində ayrı-ayrı fəsillərdə aparılan elmi araşdırmaların konkret yekunu verilmişdir.

I FƏSİL

Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNLİNİN TARİXİ ROMANLARINDA ÜSLUBİ-LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Tarixi mövzunun bədii jəhətdən həlli əsərin dil materialını məqsədəuyğun qurmaqdan çox asılıdır.

Y.V.Çəmənzmənin tarixi romanlarının ("Qızlar bulağı" və "Qan içində") gücü təkcə bu əsərlərin canr etibarı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün yeniliyi və yazıçının bu çətin işin öhdəsindən neçə gəlməsində deyil, həm də bu əsərlərdə sənətkarlıqla istifadə edilmiş dildə, janlı danışiq dilinə məxsus xüsusiyyətlərdə özünü göstərir. Romanların dilinin üslubi-leksik təhlili ədibin tarixi romanlarında janlı dilin lüğət tərkibindən, dilin qeyri-aktiv fonduna keçmiş vahidlərindən üslubi məqamda neçə istifadə etdiyini, bu sahədəki əməli işinin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün maraqlı material verir və ədəbi dilimizin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək sahəsində onun fəaliyyəti haqqında konkret təsəvvür yaradır.

Romanlarda ictimai həyatın çoxjəhətli hadisələrinə diqqətlə yanaşdığı, həmin hadisələri janlandırıdığı üçün Yusif Vəzir müxtəlif xarakterli nitq vasitələrindən – ümumişlək sözlərlə yanaşı, şivə leksikonundan, arxaik sözlərdən, surətlərin sinfi təbiətinə uyğun olaraq carqon ünsürlərindən və s. istifadə etmişdir. Tarixi roman canrının tələblərinə əməl edərkən sənətkarın özünün alınma sözlərə münasibəti və üslubi məqamla bağlı olaraq bu sözlərdən istifadə məharəti üzə çıxır. Bu baxımdan, Yusif Vəzirin tarixi romanlarında işlənmiş alınma sözlərin tədqiqi yazıçının bu sahədəki sənətkarlıq məharəti haqqında müəyyən qənaətə gəlmək üçün əsas verir. Romanların dilində qeydə alınmış müxtəlif tipli dil vahidlərinin üslubi rolunu, yazıçının bu vahidlərdən istifadə yolları və məharətini

konkret faktlar əsasında araşdırıb, obyektiv nəticələrə gəlmək üçün lüğəvi vahidləri qruplar üzrə sistemləşdirib tədqiq etməyi münasib bildik. Bu fəsilə dil vahidləri mənşə jəhətdən, işlənmə dairəsinə görə, işlənmə dərəcəsinə görə qruplaşdırılsa da, başlıca məqsəd romanlarda istifadə edilən cəynitpli lüğəvi vahidləri jəmləşdirmək deyil, yazıcının bunlardan üslubi məqsəduyğunluq baxımından istifadə imkanlarını, bu sahədəki təşəbbüslərini aşkara çıxarmaq, belə sözlərin tarixi roman canrının formalaşdırılmasında bədii ifadə vasitəsi kimi əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdir. Müşahidələr göstərir ki, cəyni ədəbi canrda yazılsa da, bu iki romanın mövzuları bir-birindən tamamilə fərqli tarixi dövrü əhatə etdiyi kimi, üslubi məqsəd daşıyan dil materialı etibarı ilə də biri o birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Bu fərq bütün söz qruplarına daxil olan lüğəvi vahidlərdən istifadədə özünü göstərir.

Romanların lüğət materialının əsas hissəsini "...tarixi sabitlik, ümumi-həyati zərurilik, yeni sözlərin yaranması üçün baza ola bilmək kimi əsas əlamətlərinə görə digər sözlərdən fərqlənib"¹ əsas lüğət fonduna daxil olan Azərbaycan sözləri təşkil edir. Ədibin əsərlərinin dilindəki sadəlik, şirinlik, lakonizm və ifadəlilik daha çox bu sözlərlə əlaqədardır. Bu sözlər ilk dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan dilində işlənən, xalq dilinin ruhunu əsrlərdən-əsrlərə, nəsilərdən-nəsilərə ötürən, dilimizi çox qədim dövrlərlə bağlayan ümumişlək sözlər, ən zəruri və əvəzə dilməsinə ehtiyaj duyulmayan vasitələrdir. Lakin romanların dilində belə sözlərin tarixi roman canrı tələbləri ilə bağlı xüsusi rolu olmadığından, burada üslubi vasitə kimi istifadə edilmiş, hazırda bir çoxu dildə işləkliyini itirmiş türk leksik elementlərindən və ölkəmizin ən qədim

¹ Я.М.Дямирчизада. Азярбайџан дилинин лѣят тяркибинин тарихи тядгитиня даир. Азярб. ССР ЕА Ядыб. вя Дил инс. Ясяр. 7-џи тилд, 1957.

dövləri ilə əlaqədar olan bir sıra sözlərdən bəhs edəcəyik. Başqa sözlə, burada romanların dilində tarixi dövrə uyğun üslub səjiyyəsi yaratmaq üçün istifadə edilmiş, dövrlə səsləşə bilən, oxujuda təsvir olunan hadisə və ijtimai-siyasi mühit haqqında bitkin təsəvvür yaranmasına imkan verən söz və ifadələrin üslubi rolu aydınlaşdırılacaqdır.

Bunların bir hissəsi qədim türk sözlərindən libarət olub, "dövrümüzdən iki min il əvvəlki hadisələrin"² təsvirini verən "Qızlar bulağı" romanında işlənilmişdir.

QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİ

Türk və onlara qonşu xalqların tarixinə yaxından bələd olan, əsərlərinin dil materiallarına böyük həssaslıqla yanaşan ədib dilimizin təşəkkülü və inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən başlıca tarixi-ijtimai faktorlara³ biganə qalmamış, romanda təsvir olunan etnik tərkiblərin tarixi-məhəlli xüsusiyyətlərini səjiyyələndirərkən dilimizin əsasını təşkil edən türk (qədim dövrə uyğun olaraq – qədim türk) sözlərindən üslubi vasitə kimi istifadə etmişdir. Bu sözlərin bir qismi romanda köçəri skiflər kimi təsvir olunan tayfaların dilində aşağıdakı kəmiyyətdə işlədilmişdir: *xatun* /20/, *ur* /1/, *sığır* /2/, *çojuq* /2/, *qaplamaq* /1/, *umuz* /1/, *saklı*

¹ Бу башлыг алтында романларын дилиндяки бязи гядим сюзлярин архаиклик мцнасибятинин дейил, мяншяъя мянсубийятинин вердийи цслуби имканлар араш-дырылыр.

²Й.В.Чямянзяминли.Оправдаю доверие."Вышка" /газет/,23 апрель 1985.

³ Бах:Н.А.Баскаков. Введение и изучение тюркских языков, М., 1962, стр.113, 131, 222, 223; Я.М.Дямирчизада. Ядяби дилимизин инкишафында Фцзули мярщяляси. Мящяммяд Фцзули, /елми-тядгити мягалаляр/ Бақы, 1958, сящ.26-30; Я.М.Дямирчизада. 2 сюзцн етимолоэийасы. В.И.Ленин адына АПИ-нин "Елми ясарляри", ХХЫЫЫ-билд, Бақы, 1963.

/1/, yapmaq /7/, yatağan /3/, bulmaq /3/, qımız /1/, xaqan /71/, qam /22/, ox /10/, toy /1/, qurğan /1/, qollanmaq /1/, bulunmaq /2/, altun /2/, qul /1/, yapılmaq /1/, ulu /1/, yavru /2/, qoşmaq /1/, (jəmi 24 söz).

İstər inqilabdan əvvəl, istərsə də sonrakı dövrlərdə yazılmış elmi ədəbiyyatda tədqiqatçılar (F.Simokatta, V.Miller, V.Bartold, L.N.Qumilyov, A.Jəfəroğlu və b.) skifləri Ural-Altay qrupuna daxil olan türkdilli tayfalar kimi göstərmişlər.¹ Azərbaycan tarixində də deyilir ki, miladdan əvvəl VII əsrdə Azərbaycanın düzənlik rayonlarında xeyli skif məskən salmışdı.² Yusif Vəzir romanın qədim türk tayfalarının (skiflərin) Qafqaza hərbi yürüşlərindən bəhs edən hissəsində adət-ənənələrin təsviri, surət və xarakterlərin səjiyyələndirilməsi, tipikləşdirilməsi üçün qədim türk sözlərindən istifadə edərkən həqiqətən tarixi faktlara əsaslanmış, bəzi sözlərin etimoloji təhlilini verən elmi məqalələr də yazmışdır. Müəllif "Arvadlarımızın halı" və yaxud "Şərqdə qadının vəziyyəti"³ adlı məqaləsində "Xatun" sözünün müasir dilimizdəki "qadın"ın arxaik fonetik şəkli olması qənaətinə gəlir ki, bu doğrudan da belədir. Müasir dilimiz üçün fonetik jəhətdən arxaikləşmiş "xatun" sözünə həm türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdə /qyatun, qatun/⁴, həm də müasir türk dillərində⁵ rast gəlmək olur. Bu sözün "qadın" mənasında müasir Altay dilində (kadin), müasir türk dilində (kadın) və bir sıra başqa türk dillərində (jüzi fonetik dəyişikliklə) işlənilməsi belə

¹ Бах: Ш.Ъямшидов. "Китаби-Дядя Горгуд"у вярятглияркан. Бақы, 1969, сяш.13.

² Азярбайъан тарихи. 1-ъи ъилд, Бақы, 1958, сяш.41.

³ Й.В.Чямянзяминли. "Шяргдя гадынын вязийяти", мягала, Арх, -26, Г-2 /37/.

⁴ Древнетюркских словарь, Ленинград, 1969, стр.486.

⁵ А.Магазанник. Турецко-русского словарь, М.,1945, стр.238; Л.А.Покровская. Термины родства в тюркских языках, исторические развитие лексики тюркских языков, Москва, 1961.

nətiyyəyə gəlməyə əsas verir ki, "xatun" müasir Azərbaycan dilində işlənən "qadın" sözünün arxaik formasıdır. Bu söz "qadın", "arvad" mənasında Jəlilabad rayon şivəsində də işlənməkdədir.¹ Yusif Vəzir "xatun" sözünü həm "qadın", "arvad" mənasında, həm də ilk dövrlərdə olduğu kimi² imtiyazlı qadınlara hörmətlə ada əlavə edilən "xanım" mənasında işlətməmişdir: "Baş *xatunun* balağına hər tərəfdən doqquz qız yapışmışdı. /29/. Runja *xatunun* oğlu ilə bərabər yox olması da min bir şaiyəyə səbəb oldu /92/. "Yaxud, qədim mənası "yığınjaq", "toplanış", "qurultay" olan "toy" /toy/³ sözü romanda da bu mənalarda işlənmişdir: "İgid sərkərdələr *toya* yığılaraq, Okabayı xaqan intixab etdilər /101/. Burada üslubi məqsədi ilə diqqəti cəlb edən sözlərdən biri də "qurğan"dır. Bu söz qədim türk sözləri lüğətində /qoriğan//xoriğa(n)// xorğa(n)/ "hərbi düşərgə" mənasında izah edilmişdir.⁴ V.V.Radlovun lüğətində isə (kurğan), (korğan) "qala", "möhkəmlənmiş yer"⁵ kimi verilmişdir. Tarixi mənbələrdən "qurğanın" skif qəbirlərinə deyildiyi məlumdur. Belə qəbirlərdə adlı-sanlı qəhrəmanlar, böyük sərkərdələr öz silahları, bər-bəzəkləri, atı ilə birlikdə dəfn edilirdi. "...bu *təpələr-qurğanlar* hərbi yaşayış istehkamları olmaqla bərabər, eyni zamanda, qədim qəbir abidələridir".⁶Görünür, vaxtı ilə "hərbi düşərgə", "-stan" və s. mənalarda işlənən "qurğan" zaman keçdikcə hərbi yaşayış yeri mənasını itirmiş, sərkərdələrin, qəhrəmanların

¹ Я.Г.Абайев. Ёялилабад район шивяляриндя тясадцф едилян бязи тайфа вя гошумлуг билдирян архаик сюзляр. Мярүзляр, Азярб.ССР ЕА Ядыбийят вя Дил Инст. Ясярляр, ХХЫХ тилд, Багы, 1962, сящ.86.

² "Китаби-Дядя Горгуд. Вагы, 1962, сящ.29.

³ Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр.413.

⁴ Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр.458.

⁵ В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. М., Пт, 14, стр. 941.

⁶ Ш.Ёямшидов. "Китаби-Дядя Горгуд"у вяряглияркян. Багы, 1969, сящ. 13.

müxtəlif əşyalarla bərabər dəfn edildikləri "möhkəmlənmiş yer", "qala", qəbir" mənasını kəsb etmişdir. "Qurğan" sözü haqqında mükəmməl məlumatı olan Yusif Vəzir də bu sözü "qəbir" mənasında işlətməmişdir; "*Qurğanın* ətrafına haça ağajlar basdırılmışdı" /90/. Bu söz haqqındakı məlumat yazıçıya skiflərin dəfn mərasimini təsvir edən bir epizodla romanı zənginləşdirməyə imkan vermişdir.

Qədim türk sözlərinin bir qismi əsərdə yerli qəbilələr kimi təsvir olunan "Xoruz", "Qoç", "Yel" sakinlərinin dilində işlədilmişdir: *yortmaq* /1/, *xatun* /22/, *dışarı* /5/, *ulus* /36/ *varmaq* /1/, *yavıqlaşmaq* /3/, *yabanji* /2/, *uğraşmaq* /1/, *yakmaq* /4/, *yapmaq* /21/, *yavru* /1/, *ər*, *ərənlər* /10/, *bəkçi* /3/, *yaldızlı* /3/, *tapınmaq* /3/, *qopuz* /6/, *yasaq* /1/, *uyumaq* /3/, *qurut* /1/, *dağar* /1/, *çojuq* /54/, *bıkmaq* /4/, *yapmaq* /1/, *bulunan* /8/, *umuz* /5/, *altun* /2/, *yaklaşan* /1/, *saklı* /1/. Jəmi 40 söz.

Məlum olduğu üzrə, hələ eramızdan çox-çox əvvəl Azərbaycanda yerləşən skiflər, saklar və həmçinin hunlar türkdilli tayfalar idi. B.B.Piotrovski arxeoloji materialların təhlilindən çıxış edərək, skif və sakların Zaqafqaziyanın çox qədim sakinləri olduqlarını qeyd edir. O, Kaspi sahillərində yaşayan *midiyalılarda* da /kursiv bizimdir-F.M.) skif ünsürləri görür.¹ Romanda müəllim Kəbuseyn "Əcdadımız Midiyadan... Aran ölkəsinə gedir (16)" jümləsindən aydın olur ki, buradakı surətlərin prototipləri qədim midiyalıların nəsiləridir. Əgər bu nəsilərdə türkdilli "skif ünsürlərinin" olduğunu ehtimal etsək, müəllifin romanda təsvir etdiyi yerli qəbilələrin dilində *qədim türk sözlərindən* üslubi vasitə kimi istifadə etməsinin səbəbi aydınlaşar. Bu sözlərin hər biri mənanı dəqiq ifadə edən leksik vasitə kimi öz məqamında işlədilmişdir. Y.V.Çəmənzəminli klassik Azərbaycan ədəbi irsinə yaxşı bələd idi. "Həyatım" adlı

¹ Б.Б.Пiotровски. Скифляp Загафгазийада.Загафгазийа археоложиси. Ленинград, 1949, с.ящ,130.

əlyazmasının bir yerində o, bu barədə belə yazır: "On il kitabxanalarda dolaşmağımın nətiyyəsi olaraq "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" və "Qızlar bulağı"nı yazdım".¹

Yuxarıda qeyd etdiyimiz qədim türk sözlərinin Azərbaycan ədəbi dilində hansı dövrlərdə nə dərəcədə işlənməsi də, şübhəsiz, ona məlum idi. Buna görə də ədib, bu vahidlərin çoxunu "Qan içində" romanında ya heç işlətməmiş, ya da bunların XVIII əsrdə işlənilməsi ədəbi-bədii materiallarla təsdiq edilən variantlarından istifadə etmişdir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün misallara mürəjət edək: "Qədim türk sözləri lüğətindən" və V.V.Radlovdan bizə *uyqu//uyku//uyxu//uyğu//öykö* kimi məlum olan² "uyğu" sözü XVI əsrə qədər Azərbaycan ədəbi dilində "yuxu" variantı ilə yanaşı işlənməmişdir".³ "Uyğu" ilk dövrlərdə daha işlək olduğu halda,⁴ sonralar "yuxu" variantına üstünlük verilmişdir. Yusif Vəzir də sözün işlənməsində yüksələn və enən xətt üzrə özünü göstərən bu jəhətlərə biganə qalmamış, qədim tarixi dövrü təsvir edən "Qızlar bulağı, romanında "uyğu" sözünü "yuxu" variantı ilə müvazi verdiyi halda, "Qan içində" romanında "uyğu" variantından istifadə etməmişdir: "Durun, durun, gənç oğlanlar, *uyğulara* vida (Qb.-19)⁵; Saraya ilk dəfə gələndən bəri gecələrimin dadlı *yuxusunu* da özünlə apardın (Qb-94); Xanın *yuxusuna* bir əcdaha girib, onunla boğuşmuş, nəçə yerindən

¹ АМЕА Республика Ялйазмалары фонду. Арх-26, Т-5 (103).

² Древентюркский словарь. Ленинград, 1969, стр.609; В.В.Радлов, Опыт... Москва, 1963, 1 т., II ч., стр.1595,1597.

³ Г.Баьыров. Азярбайъан дилиндя феллярин семантик инкишафы. Баьы, 1971, сящ.124.

⁴ Бах: "Китаби-Дядя Горгуд". Баьы, 1962, сящ. 108; И.Нясиими. Диван. РЯФ. Инв. 3028, сящ.136; Ш.И.Хятаи. Диван, РЯФ. Инв.3999, сящ.216, 217.

⁵ Бундан сонра "Гызлар булаьы" романындан эятирилян нцмуняляр "Гб"илиа ишаря олунаьагдыр. Ишарясиз верилян нцмуняляр "Ган ичиндя" романына аиддир.

yaralamışdır. (Qi-129)". Eləcə də, qədim türk yazılı abidələrindən bizə məlum olan "kağan" (Qağan)¹ sözü klassik yazılı materiallarımızda öz əvvəlki mənasında deyil, poetik məqamlarda işlədilmişdir.² Azərbaycanda feodal münasibətlərinin qərarlaşdığı dövrdə həmin mənada "xan" sözü daha çox işlək vahid olmuşdur. Yusif Vəzir sözün əvvəlki mənada "xaqan" variantından "Qızlar bulağı"nda, "xan" variantından "Qan içində" romanında istifadə etmişdir; "Qamın nüfuzu *xaqan*ınkindan daha böyükdür (Qb., 86). *Xan* çönüb Şahməmmədə baxdı (Qi-131)".

Qeyd etdiyimiz qədim türk sözlərinin bir qismi klassik ədəbi irsimizdə ya çox az işlənmiş, ya da heç işlədilməmişdir. Yusif Vəzir Çəmənizəminli bunlardan "Qızlar bulağı" romanında istifadə etmişdir. Məsələn, "Qədim türk sözləri" lüğətində *tapığ*, *tapın* (ibadət et) kimi verilən³ "tapın", V.V.Radlovda "qızılı", "Qədim türk sözləri" lüğətində "yandırıcı, parlaq" mənasında izah edilən⁴ "yaldızlı" /yaldızlı, yaldıruq/, kökü /bek/⁵ "qıfıl", "kilid", möhkəm" mənalarında izah edilən "bəkçi", eləcə də *ərənlər* (ərənər)⁶, *ulus* (ulus)⁷ *uğraş* (oğraş, oğra)⁸, *altun* (altun)⁹

¹ Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр.205.

² М.П.Вагиф. Ясырляри, Бакы, 1969, сяш.70.

³ Древнетюркский словарь. Л., 1969, стр.534.

⁴ В.В.Радлов. Опыт..., III. т.1 ч., стр.184; Древнетюркский словарь, Л., 1969, стр.230.

⁵ Бах: Древнетюркский словарь, Л., 1969, стр.92, 175, 611, 363, 184, 237; В.В.Радлов. Опыт..., 1 т.1 ч.стр.756; 1 т. III ч.стр.1697, 1 т. 1.ч. стр. 877; 1 т. Пч. Стр.1622.

⁶ Йеня орада.

⁷ Йеня орада.

⁸ Бах: Древнетюркский словарь. Л., 1969, стр.92, 175, 611, 363, 184, 237; В.В.Радлов. Опыт..., 1 т.1 ч.стр.756; 1 т. III ч.стр.1697, 1 т. 1.ч. стр. 877; 1 т. Пч. стр.1622.

⁹ Бах: Древнетюркский словарь.Л., 1969, стр.92, 175, 611, 363, 184, 237; В.В.Радлов, Опыт..., 1 т.1 ч.стр.756; 1 т. III ч.стр.1697, 1 т. 1.ч. стр. 877; 1 т. Пч. стр.1622.

əski (eski)¹, *yasaq* (yasaq)², *yak* (yaq)³ kimi sözlər "Qan içində" romanında XVIII əsr dili üçün normal sayılan "keşikçi", "igidlər", "üz-üzə gəlmək", "qızıl", "jəvahirat", "köhnə", "yandır" leksik vahidləri ilə əvəz edilmişdir. Yuxarıda göstərdiyimiz qədim türk sözləri içərisində elələri də vardır ki, bunlar həm "Qızlar bulağı", həm də "Qan içində" romanında işlədilmişdir. Bu sözlərin klassiklərimizin əsərlərində işləklik dərəcəsi də bütün dövrlər ərzində eyni olmuşdur. Misallara mürəjət edək: İlk fonetik forması *taşğaru* (taş+ğaru) kimi kök və şəkilçidən ibarət olub,⁴ uzun bir təkmilləşmə yolu keçməklə formalaşan⁵ "dışarı" sözü klassik ədəbi əsərlərimizdə kiçik fonetik dəyişikliklə çox işlək olmuşdur.⁶ Bu söz öz qədim formasını (tışkarı) türk dilində və Kırım tatar dilində hifz edə bilmişdir.⁷ Yusif Vəzir tarixi romanlarının hər ikisində bu sözü "dışarı" şəklində "eşik", "bayır" mənasında işlətməmişdir: "Atırvan qapıya doğru gəlib açdı və bir söz demədən məni *dışarı* buraxdı (Qb.-150). Şahməmmədin divan otağından *dışarı* çıxıb, içəri girməsi bir dəqiqə çəkdi (Qi., 131).

V.V.Radlovun lüğətində "çatmaq" "yetişmək" mənalарında izah edilən⁸ "irmək" sözü klassik ədəbi mate-

¹ Н.К.Дмитриев. Строй тюрских языков. М., 1962, стр. 520, 556.

² Йеня орада.

³ Б.Х.Тодаева. Грамматика современного монгольского языка.М., 1951, стр. 20.

⁴ Древнетюркский словарь. Л.,1969, стр.540.

⁵ Я.М.Дямирчизада. "Китаби-Дядя Горгуд" дастанынын дили. Бақы, 1959, сящ.25.

⁶ Бах: И.Нясами. Сечилмиш ясярляри. Бақы,1962, сящ, 69; М.Фцзули. Сечилмиш ясярляри, Бақы, 1958, сящ.208.

⁷ В.В.Радлов. Опыт., III т. II ч. стр.1748.

⁸ В.В.Радлов. Опыт., I.т. II ч.стр.1456.

riallarımızın işlək vahidləri sırasındadır.¹ Yusif Vəzir bu sözdən yuxarıdakı mənada romanların hər birində jəmi birjə dəfə istifadə etmişdir: "Anjaq Jəməsb ağıl *irmədiyi* yerlərə girişmirdi (Qb-6)". "Qan içində" romanında bu söz feli sifət formasında işlədilmişdir: "Vaqif jejim pərdənin dalında durub, *irilməz* səmalarda işvə və nazla dolanan bir mələkəyə baxırmış kimi onu seyr edirdi (Qi-68)".

Buradakı qədim türk sözlərindən bəziləri ilk dövrlərdə və klassik Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, müstəqil və köməkçi mənalarda təkcə "Qızlar bulağı" romanında işlədilmişdir. Məsələn, "Qədim türk sözləri lüğəti"ndə² və Radlovda³ "tikmək", "etmək", "yerinə yetirmək" mənalarında izah edilən "yapmaq" sözünün romanda müstəqil və köməkçi söz kimi aşağıdakı mənalarından istifadə edilmişdir:

1. "İjra etmək" mənasında (köməkçi söz kimi): "Sonra dini ayinlər *yapmasına* iğazə verilmişdi" /7/.

2. "Tikmək" mənasında (müstəqil söz kimi): "İstəxrdə əmsali dünyada görünməmiş bir saray *yapdırmaq* fikrinə düşmüşdü" (48).

3. "Düzəldilmə, qondarma" mənasında (müstəqil söz kimi) "Hər tərəfdə ağ geyimli altı qız onun başına tovuz lələklərindən *yapma* şəmsiyyələr tutmuşdu" (41).

4. "Etmək" mənasında (köməkçi söz kimi): "Xanım nə *yapajağını* şaşırdı" (42).

Romanda müstəqil və köməkçi söz kimi işlənən leksik vahidlərdən biri də "bulmaq"dır. Bu söz qədim⁴ və

¹ Бах. И.Нясиими. Мянды сыъар ики ғашан. Бақы, 1973, сящ. 44; Ш.И.Хятаи. Ясырляри. Ы ғилд, Бақы, 1975, сящ, 344.

² Древнетюркский словарь. Л.,1969, стр.535.

³ В.В.Радлов. Опыт..., III т. I ч. стр.260.

⁴ В.В.Радлов. Опыт..., 1.т. II ч.стр.1835; Древнетюркский словарь. Л.,1969, стр121.

müasir¹ türk dillərinin bəzilərində, eləcə də klassik Azərbaycan ədəbi materiallarında² "tapmaq", "əldə etmək", "kömək göstərmək" kimi mənalarda işlənilmişdir. Yusif Vəzir də sözün bir neçə mənasından istifadə etmişdir:

1. "Tapmaq" mənasında (müstəqil söz kimi): "Əvvəl Zərdüşt ehkamları qalın bir sədd kəsilərək fikirlərimi əhatə etdi: çıxajaq yolu *bula* bilmədim (10).

2. "Əldə etmək" mənasında (köməkçi söz kimi): "Birinci öz-özlüyündə məqsəd *bulan* kimi, ikinci məqsəd üçün vasitədir" (48).

Bundan əlavə, ədib "bulmaq" sözünü "hesab etmək" (bilmək) mənasında da işlətməmişdir: "Runja xatun mülahizələri haqlı *buldu*".

"Qızlar bulağı" romanında *ötəki* (1), *nərədə* (1), *şərqi* (2), *arkadaş* (1), *qoşmaq* (3) kimi türk-osmanlı sözlərindən də istifadə edilmişdir.

"Qan içində" romanında məna imkanları ilə maraq doğuran Azərbaycan sözlərindən biri də "nökər"dir. Bu söz romanda iki mənada işlədilmişdir; "Qulluqçu" və "döyüşçü", "silahdaş" mənalarında. Həyat-baja işlərinə baxan qulluqçu mənasında geniş yayılsa da, bu sözün bədii ədəbiyyatda "döyüşçü", "silahdaş" mənasında işlədilməsinə təsadüf edilmir. "Döyüşçü", "silahdaş" mənasında işlədilən "nökər"in əslisi moŋqol dilində "nökür" (dost), jəm şəklində isə "nököd"dur.³ Ə.Hüseynzadə vaxtilə "Qızlar bulağı" romanının təhlilini verərkən "nökər" sözünün ruslardakı "дружинник" mənasına uyğun gəldiyini söyləmişdir. Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olması ərəfəsində Quba xanlığında bəyin ətrafında toplanan

¹ А.Магазаник. Турецко-русско словарь. М., 1945,стр.89.

² Бах: Нясими. Мянды сыбар ики ъащан. Бақы, 1973, сящ.113; Ш.И.Хятаи. Ясырляри. Ы ъ., Бақы, 1975, сящ.284.

³ Древнетюркский словарь. Л.,1969, стр.361.

"nökər"lər xüsusi hərbi məqsəd daşıyırdı. Xana lazım olanda hər bəy öz tabeliyində olan müsəlləh "nökər"ləri ilə xanı müdafiəyə borjlu idilər. Bu, monqol feodalizminin Azərbaycandakı mirası idi.¹ Yusif Vəzir sözün bu mənalarını nəzərə alaraq, məhz həmin mənalarda (qulluqçu, silahdaş, döyüşçü) işləndiyi tarixi dövrün təsvirini verən "Qan içində" romanında ondan zəruri leksik vasitə kimi istifadə etmişdir:

a) "Nökər" *xidmətçi* mənasında: "*Nökərlər* bağda ojaq qalayıb təlaşla üfləyir, gözlərinin yaşını jırıq arxalıqlarının ətəyi ilə silirdilər" (80).

b) "Nökər" *yoldaş, döyüşçü, hərbi dəstə* mənasında: "Əgər igidlik axtarırsansa, *nökərləri* yığ, get qaçaq Gapının dalınja" (104).

Romanda Məmməd bəy Javanşirin ətrafında təsvir olunan "nökər"lər əslində onun gənjlilik dostları olub, bütün əsər boyu döyüşlərdə onu müşayiət edirlər. "Qan içində" romanında surətin müəyyən bir məkan və xalqa mənsubiyyətini bildirmə məqamında türk-osmanlı dilində işlənən *qoltuqçu* (118), *yarın* (118) sözlərindən də istifadə edilmişdir.

ƏN QƏDİM SÖZLƏR

"Qızlar bulağı" romanında ölkəmizin ən qədim dövrləri ilə bağlı olan *möq* (6), *atırvan* (6), *Zərdüşt* (6), *Ahura Mazda* (4), *Avesta* (6), *Zend* (11), *Şiz* (7), *Vendidat* (11), *Jəzə* (7), *Suraqxana* (7), *Həmədan* (7), *Midya* (16), *Aran* (16), *Əhriman* (9), *möbət* (6), *div* (6), *daxma* (9), *mahuru* (7), *barəsm* (7), *homa* (8), *draona* (8), *paitidana* (7) *kosti* (8), *soma* (44) sözlərindən də istifadə edilmişdir.

Bu sözlərin bir qisminin mənşəyi elm aləminə dəqiq məlum olmayıb (*möbət*, *div*, *daxma*, *barəsm*, *homa*,

¹ Я.Щцсейнзадя. "Гызлар булаы" романы шаггында. "Ингилаб вь мядянийят" журналы, 1935, № 4.

draona, paitidana, kosti, soma, Ahura Mazda, Zərdüş, Əhriman, Avesta, Vendidat, Zend) Zərdüş dini ayinlərinin təsviri zamanı tipikləşdirmə məqsədilə "Avesta"-dan götürülmüş¹ işlədilmiş dini adlar və terminlərdən ibarətdir. Buradakı sözlərin bir hissəsi (*Suraqxana, Midiya, Həmədan, Aran, Jəzə, Gənjə*) isə Azərbaycanın qədim toponimləridir.

Müəllifin "atırvan" və "möq" (muğ)² sözləri barəsindəki fikirləri də maraqlıdır. Ədib "Tariximiz ətrafında"³ adlı məqaləsində belə qənaətə gəlir ki, pəhləviyə "atur" (od) və "banyan", "banqan" (saxlayan) sözlərinin birikməsi ilə formalaşmış "atırvan"⁴, Zərdüş din və ayinlərinə xidmət edən "odsaxlayanlara", "piri-atəş" adı daşıyanlara deyilmişdir.

Yusif Vəzir həmin məqalədə "möq" sözünü də Muğanın qədim sakinlərinin adı kimi izah etmişdir.

Romanda hindli ərənin danışdığı nağılda verilən "soma" sözü də tipikləşdirmə məqsədi ilə işlədilmişdir. Hind atəşpərəstlərinin dini kitabı olan "Riq-Veda"-da⁵ (Riq-Veda) "soma" müqəddəs içki adı kimi verilmişdir. Kitabın səhi-fələrinin birində ədib bu sözün qarşısında ərəb əlifbası ilə "səməni" sözünü yazmışdır. Bizjə, müəllif atəşpərəstliklə bağlı ənənələrdən biri kimi yaşayan Novruz bayramı, bu

¹ Бах: Авеста (франсызча). Парис, 1881, с. 150-155-182. Арх.-26, 411, (19822). Китабда Зярдүшт айинляри иля ялагядар ишлянян мцхтялиф яшйаларын шякли вя бунлары ифада едян терминляр латын алифбасы иля транскрипсия едилмишдир.

² Бу сюзляр шаггында даща дягиг мялумат алмаг ццн бах: Я.М.Дямирчизада. 50 сюз. Багы, с. 15. 38.

³ Й.В.Чямянзяминли. Тарихимиз ятрафында. Арх.-26, Г-4 (80).

⁴ Бу сюзляр шаггында даща дягиг мялумат алмаг ццн бах: Я.М.Дямирчизада. 50 сюз. Багы, с. 15, 38.

⁵ Риг-Вада (франсызча чап). Парис, 1872, с. 49, Арх.-26, 411 (19826).

bayramda səməni yetişdirmək kimi adətlərə əsaslanaraq "səməninin" mənşəyini "soma" ilə əlaqələndirmişdir.

"Qızlar bulağı" romanında işlədilən maraqlı sözlərdən biri də şəxs adı kimi verilən "Şiz"dir. Yusif Vəzirin arxivində saxlanılan "Ateşqa ili xram ognepoklennikov v Suraxanax" kitabında "Şiz"in Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olduğu göstərilir: "Qorod Şiz otstaöşiy ot Dinavera na 4 farsaxa v Azerbaydcana okolo Maraqi".¹ Kitabın müəllifi V.M.Sısоеv bu məlumatı verərkən IX-X əsr joğrafiyaşünasları İbn Xordadbe və İbn əl Fakixə əsaslandığını göstərir. Yusif Vəzir isə "Şiz" sözünü romanda ruhani rəhbərin adı kimi vermişdir.

Romanın dilində işlənmiş qədim sözlərin elmi jəhətdən araşdırılmasından belə qənaət hasil olur ki, bu sözlərin əksər qismi "Qızlar bulağı" romanında xüsusi üslubi mövqedə işlənilmişdir. Yusif Vəzir hekayə yaradıcılığında olduğu kimi,² burada da bir neçə türk-osmanlı sözündən istifadə etmişdir ki, bu da XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan ziyalıların yaradıcılığında özünü göstərən ümumi jəhət olmuşdur.

ƏRƏB-FARS MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

Y.V.Çəmənzəminlinin tarixi romanlarda üslubi zəruriyyətlə əlaqədar istifadə etdiyi ərəb-fars mənşəli sözlərin³ iki jür işləndiyi müşahidə olunur:

¹ В.М.Сысоев. Атешга или храм огнепоклонников в Сураханах. Баку, 1925, с.яч, 20. Арх-26 (220).

² Р.Щ.Щясянов. Особенности языка и стиля рассказов Юсифа Везира Чемеңземи. (Автореферат), Баку, 1967, стр.20.

³ Ашаыдакы луюятлярдян истифадя едилмишир; Краткий персидско-русского-Азербайджанского словарь. Баку, 1945; Л.З.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, I, II т., Санкт-Петербург, 1869, 1871; III.Сами. Гамуси-турки, I-II ч. Истанбул, 1317, 1318 (Хиджри); А.Магазаник, Турецко-русского словарь, М., 1945; Азярбайҗан ядыаби дилиндя ишлянян яряб

1. Müəllif dilində işlənənlər: Bunların əksər qismi qədimdən bəri Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində qaynayıb-qarışmış, ümumişləklilik qabiliyyəti kəsb etmişdir. Bir sözlə, vətəndaşlıq hüququ qazanmış lüğət vahidlərindən ibarətdir. Tarixilik yaratmaq üçün əsərə daxil edilmiş, müəllif və surət dilində işlənən ərəb-fars mənşəli sözlərin üslubi rolu haqqında "Arxaizmlər" bəhsində ətraflı danışıldığı üçün burada bu barədə qısaca qeydlə kifayətlənirik.

2. Surətlərin dilində işlənənlər: Yazıçının surətləri fərdləşdirmək, konkret tarixi şəraitlə bağlamaq məqsədilə onların dilində işlətdiyi ərəb-fars sözlərinə iki jəhətdən diqqət yetirdiyi müşahidə olunur:

a) bu sözlər ya hadisənin aid olduğu tarixi dövrdə və mühitdə işlənmiş olsun, ya ona yaxın olsun, ya da təsəvvürü o dövrə yaxınlaşdırsın. "Qızlar bulağı" romanında qəbilənin tarixi ilə əlaqədar işlənilmiş *tühaf* (14), *pəridar* (5), *cenhalar* (5), *ikmal etmək* (4); tipikləşdirmə məqamında verilmiş *qurdələ* (40), *mabeyn* (29), *təqdis etmək* (5), *təmə* (32), *təbsi* (25), *somə* (29), *müsəlsəl* (68) və s. kimi bu gün üçün də demək olar ki, anlaşılmaz görünən lüğət vahidlərinin romana daxil edilməsi belə bir üslubi məqamla bağlıdır. Qəbilənin tarixi zərdüştlük dini və bu dinə sitayiş edən, sonradan onlardan üz döndərən, hər jür dindən azad bir həyat arzusu ilə Midiyadan Urartuya, oradan da Aran ölkəsinə gəlib yurd salan Jəməsbin kərpij üzərinə həkk etdiyi tərcümeyi-halından ibarətdir. Buna görə də burada "Avesta"-nın dil xüsusiyyətini saxlamaq üçün Zərdüştlüyün qanun kitabından gəlmə söz və ifadələrə yer verilmişdir.¹

вя фарс сюзляринин лцьяти (ред. Ё.Ф.Баьыров), Ба-
кы, 1960; Азярбайъан дилинин изашлы лцьяти. Ба-
кы, 1966. Яряб-фарс сюзляри лцьяти. Ба-
кы, 1967.

¹ Бах: "Авеста" (франсызча чап). Парис, 1881, сящ.
150-155-182; Арх-26, 411 (19822); "Гызлар булавы"
романы. Ба-кы, 1934, сящ.9.

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün misallara mürəjət edək: "Ahura Mazda, torpağı, suyu, havanı, atəşi, bütün *cen-haları* təqdis edirəm; çünki onlar sənindir" (5). "Bu gün qadın azad və xoşbəxtidir"¹ adlı məqaləsində Yusif Vəzir göstərir ki, farsja "zən" (qadın) "Avesta"dakı **cenhadan** törəmişdir. Yazıçı burada "cenha" sözünü Jəməsbın "Avesta" ayınlərinə həsr etdiyi yazılarında əvəz olunmaz bir termin kimi işlətməklə "Avesta" dilinə məxsus qədim koloriti saxlamağa çalışmışdır.

Eləcə də, "Qan içində" romanında işlədilən *hərgiz* (209), *şayistə* (233), *binaən* (224), *tinət* (156), *dəstgir* (223), *tənumənd* (222), *məratib* (223) *qədər*, *illəti-dimağiyyə^a*, *ima^a*, *müsin^a*, *məhjub^a*, *zaat^a*, *nəqşə^a*, *mürur^a* və s. sözlər hadisələrin jərəyan etdiyi dövrlə səsləşə bilən, oxuju təsəvvürünü həmin dövrə yaxınlaşdıran üslubi vasitələrdəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, roman avtoqraf əsasında hazırlanarkən ² iyirmiyə yaxın ərəb-fars mənşəli söz və ifadə tərtibçi tərəfindən ya müasir ümumişlək sözlərlə əvəz edilmiş, ya da çap nüsxəsindən tamamilə çıxarılmışdır. Bu jüzi dəyişiklik romanın üslubuna təsir etməsə də, bəzi jümlələrdə fikrin təhrifinə səbəb olmuşdur. Aşağıdakı jümlələrə diqqət yetirək: "...hələ ki, bu şəhərdən gələn xan zadələrin heç birindən xeyir iş baş verməmişdir,-deyib, *qəzavü-qədərə* bel bağladılar" (386). Bu jümlədə "taleyə bel bağladılar" fikrinin "qəzavü-qədərə bel bağladılar" (avtoqrafda "qədərə bel bağladılar" kimi getmişdir) şəklində təqdimi, orfoqrafik jəhətdən qüsurlu olduğu kimi, fikrin də səhv anlaşılmasına səbəb olur: "Qəzaya bel bağladılar" jümləsi məntiqsizliyə gətirib çıxardığından jümlənin bu

¹ Й.В.Чямянзяминли. "Бу эцн гадын азад вя хошбяхтдир" (мягала). "Ядябиййат" гязети 1935 10 октябр.

² Й.В.Чямянзяминли. Ясярляри. 2-џи џилд, Бақы, 1976.

şəkildə ("qəza" sözünün artırılması ilə) verilməsi qüsurlu sayılmalıdır.

b) burada işlənən ərəb-fars sözləri ehtimal ki, romanların mövzusunun əhatə etdiyi zaman üçün dilimizdə bugünkü nisbətən yeni idi. Hələ Azərbaycan dilinin təbiətinə uyğunlaşmamışdı. Buna görə də yazıçı belə sözlərin bir qismini fonetik tərkibə mənbə dildəki kimi və ya tarixən işləndiyi formada verməyə çalışmışdır. Bu üsul yazıçıya tarixilik yaratmaq məqamında təkcə arxaik alınmalardan deyil, müasir ümumişlək sözlərdən də istifadə etməyə imkan vermişdir. Məsələn, *həkim* (69), *binihayə* (110), *təvarix* (95), *qafilə* (120), *əmsal* (28), *səxi* (91), *ülum* (95), *əfkar* (110), *mənzilə* (95), *əql* (95), *şeytanət* (31), *vəqə* (95), *vəqtiki* (110), *əfzəl* (23), *qələ* (124) və s.

Bunlardan ümumişlək qabiliyyəti kəsb edən "tarix", "elm", "həkim", "misal", "bərabər", "nəhayətsiz", "qala", "fikirlər" müəllifin dilində müasir fonetik tərkibdə verilmişdir. Bu sözlərdə mənbə dilə məxsus şəkil fərqi surətlərin dilinin fərdiləşdirilməsi üçün də əlverişli vasitəyə çevrilmişdir. Məsələn, mömin Bakı xanı Hacı Məlikməmmədin dilində verilmiş "Özün alımsən, *ülum* və *təvarixə* yaxşı vaqıfsən"...(92) jümləsində "ülum" (elmlər), "təvarix" (tarix) sözləri surətin dilinin fərdiləşdirilməsi, obrazın yaşadığı mühitlə dünyagörüşü ilə səjiyyənləndirilməsi məqsədilə işlədilmişdir; Hacı Məlikməmməd quran oxuyan, namaz qılan, mömin bir şəxs olduğu üçün ərəb və fars ləfzləri də onun nitqində möhkəm yer tutmalı, sözü mənbə dildəki kimi tələffüz etmək onun üçün daha asan olmalı idi.

Müşahidələrdən aydın olur ki, Yusif Vəzir "Qan içində" romanında başqa surətlərin dilinin fərdiləşdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Məmməd Arif surət dilinin fərdiləşdirilməsindən danışarkən M.S.Ordubadinin "Gizli Bakı" romanında yaratdığı Hacı Zeynalabdin Tağıyev obrazının qeyri-təbii təsirinin səbəblərini surətin xarakterini

səjiyyələndirən dil elementlərinin məqsədəuyğun seçilməməsində görürdü:"...Bu dil Bakı milyarderini xarakterizə etmir. Müjərrəd məfhumlar onun danışığına kolorit deyil, bir sünilik və qeyri-təbiilik verir".¹

Surət dilinin fərdiləşdirilməsində dil faktlarının seçilib məqsədəuyğun işlədilməsi Y.V.Çəmənzəminlini müasirlərindən fərqləndirən jəhətlərdən biridir. Bu fərqi "Qan içində" romanındakı obrazların müqayisəsində də aydın görmək olar. Yazıçı-tənqidçi M.Hüseyn "Qılınj və qələm" haqqında qeydlər"ində yazırdı: "Əmir kimi mürtəbə bir adam Nizamiyə "şairin dili öz xalqının ifadəsidir" deyərkən biz xalqa zülm edən bir yırtıjını deyil, bugünkü poetika müəllimlərini xatırlayıırıq."² Başqa bir yerdə isə müəllifi Nizami Gənjəvinin nitqini müasirləşdirməsinə görə tənqid edirdi.

"Mənə Vaqifi dövrü ilə qavramaq üçün dərin bir tədqiqat lazımdır"³ deyən Y.V.Çəmənzəminli böyük şairin dövrü və həyatına həsr etdiyi "Qan içində" romanını yazarkən təkcə təsvir olunan hadisələrdə deyil, romanın dilində də tarixilik kateqoriyasına mümkün qədər dəqiqliklə yanaşmağa çalışmışdır. Bunun üçün yazıcının istifadə etdiyi yazılı və şifahi mənbələr ona kifayət qədər məqsədmüvafiq material vermişdir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün romanın dilində işlənmiş bəzi söz və jümlələri yazıcının mənbə kimi istifadə etdiyi bir tarixi sənəddən⁴ götürülmüş misallarla müqayisə edək:

¹ М.Ариф. Сечилмиш ясярляри. Ы тилд, Бақы, 1967, сящ. 260.

² М.Щцсейн.Ядябиййат вя сянят мясяляляри. Бақы, 1958, сящ.243.

³ Й.В.Чямянзяминли. Вагиф шаггында. 1935, Арх, -26, Г-10 /194/.

⁴ Бах: Й.В.Чямянзяминли. Вагиф шаггында. Мирзэ Ыамалын Гарабаь тарихиня даир йазылары. Арх-26, Г-10 /194/.

<i>Tarixi sənəddə</i>	<i>"Qan içində" romanında</i>
1. <i>Xoşgöftar</i> Molla Pənah bir sahibkəmal və müdəbbir və təjribəkar və <i>xoşgöftar</i> bir adam idi. 2. <i>Siyasət-jəza</i> mənasında: sabah ona bir <i>siyasət</i> edim ki, ibrətilnazirin olsun. 3. <i>Məratib, şayistə, gunə</i>: Sizin rütbə və <i>məratibinizə</i> <i>şayistə</i> olan budur ki, gərək ətğar və əxlaq (nəsnə) və göf-tar və rəftari-nəjibanə sizdən zühür edə və bu <i>gunə</i> dərməndə və əsir xəfif olan ajizlərə siz dildarlıq gərək verib, əltaf və mərhəmət və əfv və ətayə ümidvar qılanan 4. <i>Fələki-gəjrəftar, təqdiri-pərvərdigar</i>: <i>Fələki-kəjrəftar</i> və <i>təqdiri-pərvərdigar</i> bir qeyri təriq yol gedəjəkdir. 5. <i>Təvarix</i>: Çünki mən Mirzə Jəmal qələbəyi Məhəmmədخان bəy oğlu Javanşirin müsəlman ölkələrinə və <i>təvarixinə</i> iltifat olub...	1. <i>Xoşgöftar</i> Nə <i>xoşgöftar</i> bir əda ilə göndərmişdi (156) 2. <i>Siyasət-jəza</i> mənasında: məlun köpək, sabah bir <i>siyasət</i> işlədim ki, ibrətilnazirin olsun (32). 3. <i>Məratib, şayistə, gunə</i> a) ...dəstgir və giriftarlara yaman kəlmələr və hədyan sözlər buyurmaq sizin rütbə və <i>məratibinizə</i> <i>şayistə</i> deyil (223). b) Ağa, işlər nə <i>gunədir?</i> (194). 4. <i>Fələki-kəjrəftar, təqdiri-pərvərdigar</i> bəlkə qeyri bir yol gedəjəkdir (223). 5. <i>Təvarix</i>: Özün alimsən, ülum və <i>təvarixə</i> vaqıfsən... (92)

T.Hüseynov "Qan içində" romanının üslubundan danışarkən romanın ayrı-ayrı parçalarının "Vaqif nağılı" adlı şifahi ədəbiyyat nümunəsi ilə müqayisəsini verib, haqlı

olaraq belə nəticəyə gəlir ki, XVIII əsrin dil koloritini janlandırmaq üçün ədib klassik ədəbi nümunələrdən, xalq yaradıcılığından, xalq danışq dilindən, *elmi-tarixi mənbə və sənədlərdən* (kursiv bizimdir – F.M.) ...məharətlə istifadə edib...¹

Göründüyü kimi bu romanda müşahidə edilən ərəb-fars sözlərinin, tərkiblərinin bir qismi XVIII əsr Vaqif dövrü ədəbi dili üçün işlək vahidlərdən olmuş və müəllif əsərdə dövrün dil xüsusiyyətini yaradarkən bunları müvəffəqiyyətlə işlətməmişdir. "Qızlar bulağı" romanı haqqında isə bu sözləri demək çətinidir. Bu əsərin mövzusunun həsr edildiyi dövrün özü tarixən konkret bir vaxtla bağlı olmadığından, burada işlənən ayrı-ayrı dil faktlarını da konkret bir tarixi dövr və şəraitlə əlaqələndirmək olmur. Burada tarixi dövrə uyğun dil xüsusiyyətinin janlandırılması asan olduğu qədər də çətin idi. Buna görə də Yusif Vəzir romanda dil koloritini janlandırmaq üçün tamamilə oricinal söz və ifadələr işlətməyi lazım bilmişdir. Müasir ümumişlək sözlərlə təhkiyə olunan hadisələr şəraitində belə vahidlər elə yerləşdirilmişdir ki, bu, oxuju üçün anlaşılmaz qalmır. "Qan içində" romanına nisbətən burada müasir dilimiz üçün xarakterik olmayan ərəb-fars mənşəli söz və ifadələr az işlənilmişdir. Belə ifadələrin bir hissəsi müasir dilimizdə işlənən köməkçi fellərlə ərəb-fars mənşəli bəzi sözlərin birləşməsindən ibarətdir: *Mühəqqəq* (77), *tühaf* (6), *mabeyn* (29), *jürm* (69), *həkəm* (69), *həzrət* (68), *tənə* (107), *mütəaqib* (111), *səfsətə* (70), *qəvi* (48), *müsəlsəl* (68), *qüranə* (99), *somə* (29), *təbsi* (25), *baqi* (28), *itam bulmaq* (14), *mujəb olmaq* (47), *imtidad etmək* (29), *ənasiri-ərbə* (14), *təşyi etmək* (41), *tələqqi etmək* (97), *nəsb olunmaq* (89) və s.

¹ Т.Щцсейнов. Й.В.Чямянзяминлидя тарихилик вя "Ган ичиндя" романы. (нам. дисс.) Бақы, 1975, сящ. 149.

Müşahidə və müqayisələrdən aydın olur ki, müəllif "Qızlar bulağı" romanında ərəb-fars mənşəli lüğət vahidlərini qədim türk sözlərinə nisbətən qənaətlə işlətməyə çalışmışdır. Alınma sözlərə belə "möhkəm əndazə ilə yanaş"ma¹ bir tərəfdən yazıçının mənsub olduğu realist-romantik üslubun təzahürü idisə, digər tərəfdən tarixi roman canrının tələbindən irəli gələn "anjaq ehtiyaj məqamında alınma"² ilə bağlı idi. Bunun nəticəsidir ki, bu sözlərin bir qismi, "*tühal*" (18 dəfə) və "*baqi qalmağ*"ı (10 dəfə) çıxmaq şərti ilə, iki, üç dəfədən artıq təkrar edilməmişdir. Ümumiyyətlə, romanda 87-yə yaxın ərəb-fars sözü 150 yerdə işlədildiyi halda, 65-ə yaxın qədim türk sözündən 380 yerdə istifadə edilmişdir. Buradan belə qənaət hasil olur ki, ədib romanın lüğət vahidlərini seçərkən də zaman, məkan və ictimai şərait münasibətini nəzərdən qaçırmamağa çalışmışdır.

Romanların dilində adi-ümumişlək sözlər sırasında olan ərəb-fars mənşəli sözlərin çoxunun tarixi roman canrı tələbləri ilə bağlı üslubi rolu yoxdur.

Müşahidə olunmuş ərəb-fars mənşəli üslubi vasitələrin bir qismi sinfi mənsubiyyət bildirmək, etnik çalarlıq yaratmaq, surətin başqa xalqa münasibətini ifadə etmək məqamında işlədilən söz, ifadə, hətta sintaktik konstruksiyalardan ibarətdir. Bunların bir hissəsi ali zümrənin, yerli əyanların, saray əmələsinin və s. dilində sinfi mənsubiyyət bildirmə məqamında işlənilmişdir. Müşahidələr göstərir ki, Yusif Vəzir "Qızlar bulağı" romanında da bu məsələyə diqqət yetirmişdir. Roman birinci şəxsin dili ilə nəql olunduğundan, personajların hamısı eyni üslubda danışdırılır. Surətlərin nitqindəki üslub spesifikasiyi, anjaq obrazın sənəti, peşəsi, etnik mənsubiyyəti ilə bağlı müxtəlif terminlərin, toponimik adların işlədilməsi

¹ Т.Щабыйев. Эюстярилян ясяри, сящ.34.

² Т.Щабыйев. Эюстярилян ясяри, сящ.34.

ilə səjiyyəvidir. Başqa sözlə, burada şairin (Milnir) nitqində poetik vahidlərin, simvolların (*xariqə* (63), *tülu* (57), *bayqın* (57), *nisyan* (57), *mədyun* (57); filosofun (İlyus) nitqində fəlsəfi terminlərin (*fərd* (56), *jism* (63), *ruh* (68), *amil* (63), *zahir* (64), *batin* (64), *jəmiyyət* (17); həkimin (əmil-mərduq) nitqində tibbi istilahlardan (*vüjud* (23), *əzələ* (19), *nəbz* (19), *səhhət* (19); işləndiyini müşahidə ediriksə, ayrı-ayrı xalqların nümayəndəsi kimi verilən surətlərin dilində, az da olsa, etnik koloritli sözlərə – *təbsi* (kiçik sini), *papirus*, *qurdələ*, *firon*, *şəmsiyyə*, *təmər* (xurama), *qaman* – rast gəlirik. "Milli mənsubiyyət, etnik kolorit vermək"¹ üçün işlədilən bu sözlər isə cərqon deyildir. "Qızlar bulağı" romanında cərqonlardan istifadə edilməməsi tarixi hadisələrin bədii təsvirində yazıçı üslubunun dəqiqliyinə dəlalət edir; ijtimai inkişaf qanunlarını yaxşı bilən ədib jəmiyyətin siniflərə bölünmədiyi bir dövrü təsvir edərkən surət dilində sinfi mənsubiyyət ifadəçisi olan "ali zümrə ibarəpərdazlığı"² işlətməməkdə haqlıdır.

Tədqiqat göstərir ki, "Qan içində" romanında yüksək təbəqənin, saray mühiti ilə bağlı olan ijtimai qrupların dilində işlənən bir sıra ərəb-fars mənşəli lüğət vahidləri bu surətlərin nitqinin qara jamaatın, adi adamların dilindən fərqləndirilməsi məqamında verilmişdir.

Məsələn, Mirzə Əliməmməd: - Qazaxlı Əhməd ağanın min beş yüz evlə bərabər Qarabağa köçməsi İraklı xana çox *güvara gəlmiş*, rus qoşunu ilə Gəncə jivarına *hüjum-avər* olub, bizdən *məzkur* qazax ellərinin geri göndərilməsi iddiasındadır" (157).

Bu mətndəki "ağa, bərabər, güvara, jivarinə, hüjum-avər, məzkur, iddiasındadır" sözlərinin ikisi (bərabər, iddia)

¹ Бах: А.И.Ефимов. О языке художественных произведениях. М., 1954, стр.167; Я.М.Дямирчизада. Азербайджан дилинин цслужбийаты. Бақы, 1962, сящ.98.

² Я.М.Дямирчизада. Эюстярилян ясяри, сящ. 98.

müasir dilimiz üçün ümumişlək, ikisi (*ağa, jivar*) arxaik, üçü isə (*güvara, məzkur, hüjum-avər*) romanındakı üslubi mövqeyi baxımından carqondur. Burada alınma sözün carqon məqamında işlədilib-ışlədilmədiyini müəyyənləşdirmək də bir qədər çətindir. Alınma söz ola bilər ki, təsvir olunan dövrün işlək dil vahidlərindən olub, sonradan arxaikləşdiyindən surət dilində carqon təsiri bağışlayır. Carqonla danışmaq bədii ədəbiyyatda surətin mənfi xüsusiyyəti kimi qiymətləndirildiyindən, müəllifin müsbət qəhrəmanlarının dilində işlətdiyi "ali zümrə ibarəpərdazlığı" təsiri bağışlayan sözlər düşünülmüş şəkildə carqon məqamında verilməyə də bilər, ədib belə lüğət vahidlərini surətin ərəbjə-farsja mükəmməl biliyə malik olduğunu səjiyyətləndirmək məqamında işlədə də bilər. Buna görə də romanda işlədilən carqon sözlərinin müəyyənləşdirilməsinə diqqətlə yanaşmaq, surətlərin xarakterinin obyektiv qiymətinə xələl gətirmədən "ibarəpərdazlıq" kimi görünən ifadələrin dəqiq mövqeyini aydınlaşdırmaq zəruridir. Ali zümrə, əyan ibarəpərdazlığı xan sarayı ilə bağlı olan surətlərin (Mirzə Əliməmməd, Məmməd həsən ağa, Hacı Məlikməmməd xan, Kələntər Ağası bəy) dilində özünü göstərir. Maraqlıdır ki, romandakı roluna görə həmişə göz qabağında və ya fikirdə olan, hadisələrin jərəyanında başlıca amilə çevrilən İbrahim xanın dilində carqondan istifadə edilməmişdir. Müəllif İbrahim xanı, bir qayda olaraq, Azərbaycan dilinin ümumişlək sözləri ilə danışdırmışdır. Tək-tək hallarda isə (müxtəlif əl oyunları zamanı) onun nitqində xüsusi sahə mənsubiyyətli carqonik ifadələrə – *eyzən gül vurmaq* (97), *"bir xoruza yük cləmək"* (94) – rast gəlmək mümkündür.

Qəliz ərəb-fars tərkiblərinə M.P.Vaqifin dilində də tez-tez təsadüf edilir. Bizə, bunlar, şairin müəyyən ictimai təbəqəyə münasibətini bildirmək məqamında işlənilməyib, onun dünyagörüşünü dövrü üçün səjiyyəvi olan dil elementləri ilə ifadə etmək, onu ərəbjə-farsja mükəmməl

biliyə malik, dərin zəkali bir şəxsiyyət kimi hərtərəfli təqdim etmək məqsədi daşımışdır. Əks halda, "yoxsullar pənahı" kimi səjiyyələndirilən bir şairin dilində "yüksək təbəqə" ibarəpərdazlığı ola bilməzdi. Şairin dilində verilmiş *müdara* (94), *xatəmələnbəy* (94), *faili-muxtar* (92), *əz bədəmağ* (186), *ziqiymət* (15), *səxi* (156), *tinət* (156) və s. kimi söz və ifadələr başlıca olaraq onun iştirak etdiyi elmi-tərbiyəvi mahiyyətdə gedən söhbətlərlə əlaqədardır. Məsələn, "Hələ *hijrəti xatəmələnbəy*adan min il qabaq bizim bu Qarabağda zərdüştilər yaşarmış" (44). Burada "xatəmələnbəy" sözü "sonunju peyğəmbər mənasında dini termin kimi işlədilmişdir. Yaxud "İnsan *faili-muxtardır*" (92). jümləsində "faili-muxtar" ifadəsi, nitqi cərqon ünsürlərlə zəngin olan dindar Hacı Məlikməmmədlə Vaqifin söhbətində, mükəlimənin məhz haqsız jəzalandırılıb könlü sınıq olan həjinin ruhuna uyğunlaşdırılması məqamında işlənilmişdir. Yusif Vəzir Vaqifin dilində farsja verilmiş atalar sözü və məsəllərdən də istifadə etmişdir. Bunlar da üslubi çəlarlıqlardan məhrum deyildir. Məsələn, Vaqif onunla bayramlaşmağa gələn Mirzə Əliməmmədi süfrəyə "Bərgi-səbazist təhfeyi-dərviş" (14) – deyə dəvət edir. Mənası "dərvişin təhvəsi quru meyvədir" olan bu məsəlin fars dilində verilməsinin səbəbi-məsəlin başqa xalqa məxsus olması, məhz yeri gəldiyi üçün deyilərək, Mirzə Əliməmmədlə şair arasında yumorla zəngin səmimi münasibətin çözlənilib yeni bir istiqamət alması üçün (Vaqifin nüfuzlu sima olmasının Mirzə Əliməmmədin dili ilə verilməsi, "dərvişin də dərdi olması" və s.) üslubi vasitə rolunu oynamışdır.

Başqa bir yerdə Vaqif "Şəb abistənəst, ta çi zayəd bəruz" (223) məsəlini (gejə hamilədir, kim bilir sabah nə doğajaq) dustaq olduğu vaxt Qajarın sərkərdəsi Məhəmmədhüseyn xana deyir: Məhəmmədhüseyn xan İran qoşunlarının sərkərdəsi olub, farsja danışan bir şəxs idi. Vaqif tərəfindən bu məsəlin fars dilində deyilməsində

məqsəd dinləyənin (Məhəmməd Hüseyin xanın) milli mənsubiyyətini ifadə etməkdir.

Vaqif surəti ilə əlaqədar işlənilmiş bu qəbildən olan söz və ifadələrin şairin elmi, savadlı, fars dilini kamil bilən, bir obraz kimi səjiyyələndirmək məqsədi daşdığını onun İbrahim xan surəti ilə müqayisəsində daha aydın başa düşmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi, İbrahim xanın dilində qarqon ünsürləri işlədilməmişdir. Bu iki səbəbdən ola bilərdi:

a) mümkündür ki, tarixdə öz mütərəqqi görüşləri, elmə, sənətə, sənətkara, mədəniyyətə və xalqın rifahına əhəmiyyət verməsi¹ ilə az-çox fərqlənmiş İbrahim xanın bədii obrazını yaradarkən, yazıçı tarixi həqiqətə sadıq qalmış, onun xariji hüjumlardan ölkəsini şəxsən öz başçılığı ilə qoruduğunu təsvir etdiyi kimi, dilini də xariji təsirlərdən qoruyan bir dövlət başçısı kimi vermək istəmişdir.

b) İbrahim xan surətini yaradarkən yazıçı tarixi həqiqətlərə sadıq qalmaqla yanaşı, onun elminin, savad dərəcəsinin Vaqifin səviyyəsinə bərabər olmadığını bildirmək, bu iki surət arasındakı xarakter fərqlərini bir qədər də dərinləşdirmək istəmişdir.

Bizjə, ikinci fikir yazıcının məqsədinə daha yaxındır. Çünki ədib İbrahim xanı ana dilini xariji təsirlərdən qoruyan bir surət kimi səjiyyələndirəydi, Vaqifin dilində ərəb-fars sözləri işlətməklə, xanı Vaqifə qarşı qoymuş olardı. Burada isə mütərəqqi üstünlük xanın tərəfində olmalı idi. Təbii ki, öz sevimli qəhrəmanını işdə ardıcıl bir xalq tərəfdarı kimi səjiyyələndirən müəllif, sözdə onu xalqa qarşı qoya bilməzdi.

¹ Й.В.Чямянзяминли. Вагиф шаггында. (Мирзя Ъамалын Гарабаъ тарихиня даир йазылары). "Тарихи етцдляр", (Арх-26, Г-10) (194).

"Qan içində" romanında müxtəlif üslubi məqamlarda işlənmiş 410-a yaxın ərəb-fars mənşəli söz və ifadə qeydə alınmışdır.

Həjm etibarı ilə "Qan içində" romanından iki dəfə kiçik olan "Qızlar bulağı"nın dili ilə müqayisədə (müqayisə et: 410,87) bu rəqəmin dörd dəfədən artıq olmasını, bizjə, XVIII əsrin dil koloritinə müvafiq hesab etmək mümkündür.

RUS VƏ AVROPA MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

Romanların dilində rus və Avropa xalqlarının dilindən alınma sözlər çox azdır. Belə sözlərin ümumi miqdarı 46-ya yaxın olub, həm müəllif, həm də surət dilində təsadüf edilir. Bunların bir hissəsi "Qızlar bulağı" romanında işlədilmişdir. Burada işlədilən *poza* (74)¹, *Atina* (46), *Filip* (74), *Olimp* (35), *Nestor* (48), *Zevs* (85), *Fedr* (74), *Alse* (74), *dubl* (18),² *Afrodit* (48), *kretin* (23),³ *anormal* (23),⁴ *Anakreon* (74), *iskəmlə* (62), *hinekey* (47) kimi Avropa xalqlarının dilinə məxsus sözlər sırf üslubi məqsədlə əlaqədardır. Bu sözlərin bir hissəsi xüsusi adlardan ibarət olub romanda atinalı kimi təsvir edilən bir qojanın danışdığı nağılda etnik mənsubiyyət bildirmə məqamında işlədilmişdir. Bir sıra müəlliflərin "skif" sözünün mənşəyinə münasibəti baxımından yanaşdıqda, romanda işlənən "iskit" (skif) sözünün də əslində yunan mənşəli olduğu (sak-sakp-skp) (skf) (skif)⁵ aşkara çıxır. Müəllif romanda "skif", "skamya", "poza" sözlərini

¹ Бах: Иностранных словъ вошедшихъ в русский язык. Москва 1911, стр.148, 228, 317, 372.

² Йеня орада.

³ Йеня орада.

⁴ Йеня орада.

⁵ О.Туманович. Тцркмянистан вя тцркмянляр. Ашгабад, 1926, сящ.78; С.Ъямшидов. "Китаби-Дядя Горгуд"у вярятляйяркян. Бақы 1969, сящ 11.

Azərbaycan dili qaydalarına uyğunlaşdırıb, "iskit", "iskəmlə", "poz" kimi işlətmişdir. "Qızlar bulağı" romanında belə sözlərdən istifadəni müəllifin tarixi dövrə münasibəti ilə də əlaqələndirmək mümkündür: məlumdur ki, e.ə. I əsrdə Roma sərkərdəsi Qney Pompeyin ordusu bütün Jənubi-Şərqi Avropadan, o cümlədən, Yunanıstandan və Kiçik Asiyadan keçərək Ermənistan və Zaqafqaziya torpaqlarına hərbi səfər etmiş, lakin "iber və albanların böyük müqavimətini qıra bilməmiş, geri qayıtmağa məجبур olmuşdur".¹ 1929 –ju ildə yazdığı "Xalq ədəbiyyatının təhlili"² adlı məqaləsində Pompey ordusunun Zərdüştiliyə qapılması haqqındakı fikirlərindən aydın olur ki, Yusif Vəzir bu dövrün tarixi araşdırması ilə jiddi məşğul olmuşdur. Buraya Makedoniyalı İskəndərin tarixi yürüşünü də əlavə etsək, bu hadisələr yerli tayfaların dilində Avropa xalqlarının dilinə məxsus leksik vasitələrin işləmə bilməsini ehtimal etməyə imkan verir. Bunların məhz həmin dövrdə keçdiyini söyləməyə əsasımız olmasa da, yazıçının üslubi məqsədlə belə vahidləri əsərə gətirməsi üçün tarixi zəmin var idi.

"Qızlar bulağı" romanında rus sözlərindən istifadə edilməmişdir.

Rus-Avropa mənşəli sözlər "Qan içində" romanında da az işlənmişdir. Bunun səbəbi aydındır; "Böyük Qafqaz və Zaqafqaziya xalqlarının rus xalqı, onun mədəniyyəti, siyasi-ijtimai həyatı və məişəti ilə yaxınlığı XVIII əsrin sonlarında hələ rüşeym halında idi."³ Burada müəllif rus mənşəli sözlərdən məhz "rüşeym halında" olan münasibətlərin verdiyi imkan daxilində istifadə etməyə

¹ Й.Щясянов. Гядим Рома тарихи. Бақы, 1975, сящ.142.

² Й.В.Чямянзяминли. Халг ядыбиййатынын тящилили. Ингилаб вя мядяниййят (журналы), 1929, № 12.

³ Азярбайған ядыбиййаты тарихи. Бақы, 1960, сящ.554.

çalışmışdır. Yaxşı tədqiqatçı kimi, bir sıra tarixi araşdırmaları ilə Zaqafqaziya-rus siyasi-ictimai əlaqələrinin köklərini öyrənməyə çalışan Yusif Vəzir "sözün əsl mənasında rus-Azərbaycan iqtisadi, ictimai və siyasi əlaqələrinin 1828-30-cu illərdən sonra"¹ başladığı qənaətinə gəlir. Bu əlaqələrin milli dil əsasında formalaşmağa doğru istiqamət alan Azərbaycan ədəbi dilində də müəyyən iz buraxdığı isə tarixi həqiqətdir.² Müşahidələr göstərir ki, Y.V.Çəmənzəminli "Ədəbi və tarixi məlumatlar"da gəldiyi nəticələrdən səmərəli istifadə etmiş, romanların dilində rus-Avropa mənşəli sözləri işlədərkən sanki bu münasibətlərin ya hələ olmadığını, ya da rüşeym halında olduğunu əks etdirməyə çalışmışdır. Lakin bu, romanlarda məqsədə çevrilməmiş, bədii vasitə olmuşdur.

Yazıcının "Qan içində" romanında işlətdiyi rus-Avropa mənşəli sözlər əksərən hərbi-siyasi terminlərdən ibarət olub, üslubi məqamla əlaqədar maraqlı dəyişikliklərlə verilmişdir. Bu sözlərin müəllif dilində işlənən şəkli ilə surət dilində işlənən şəkli arasında bir sıra fonetik fərqlər müşahidə olunur.

a) müəllif dilində bu sözlər vaxtı ilə ədəbi dildə işləndiyi kimi: *fanus* (93), *xristian* (107), *qaftan* (123), *polkovnik* (119), *qraf* (74), *diplomat* (122), *Peterburq* (109), *Zubov* (215), *komandan* (209), *Voynoviç* (74), *leytenant* (2310), *Aleksandr* (209), *Rusiya* (122) və s. verilmişdir.

b) surətlərin dilində janlı danışq dilinə uyğunlaşdırılmış şəkildə fonetik dəyişikliklər aparılmaqla işlədilmişdir. Məsələn, "Bu jür iş xanlığın nüfuzunu *Rusiyyənin* və qeyri-dövlətlərin nəzərində aşağı salır" (109). "Sonra bir vəkil də *Fitilbörkə...* düz Yekaterinanın hüzuruna göndərmək

¹ Й.В.Чямянзяминли. Азərbaycan даир ядыби-тарихи мялумат. Истамбул, 1920, Арх-26, Г-2 (31).

² Г.Закир, М.Ф.Ахундов. С.Я.Ширвани бядии ирсиндя бу тьящятдян характер дил элементлярия раст аялинир.

lazımdır" (21). Ədib bütün roman boyu surətlərin dilində işlətdiyi rus-Avropa mənşəli sözlərə diqqətlə yanaşmış, bunların hər birində xalq etimologiyasına məxsus dəyişiklik aparmışdır: *urus* (108), *yaranal* (109), *Firəngistan* (126), *Rusıyyə* (109), *Fitilbörk* (21), *saldat* (215) və s.

Romanların lüğət materialının mənşəyə araşdırılmasından belə nəticəyə gəlmək olur ki, Yusif Vəzir təsvir edilərkən dövrü nəinki bir tarixçi, bir ictimaiyyətçi və bir yazıçı kimi öyrənmiş, həm də bir dilçi kimi o dövrdə dilin ümumi mənzərəsindəki tipik yönətlərə bələd olmuşdur. Məhz bu imkanlara malik bir sənətkar olduğundan, onun qələmə aldığı mövzularda bədii və tarixilik dövrün xüsusiyyətləri ilə bu dərəcədə əhəngdarlıq kəsb etmişdir.

ARXAİZMLƏR

Tarixi mövzuda yazılmış bədii əsərlərin dilində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də arxaik sözlərin işlədilməsidir. Əsərdə təsvir olunan hadisələrin, iştirak edən surətlərin hərtərəfli, inandırıcı və real təsvirini vermək üçün müəllif zaman, məkan və şəraiti hərtərəfli öyrənib, bunlara müvafiq dil vahidlərindən istifadə etməli olur. Başqa sözlə, belə əsərlərdə ideyanın açılışı və mövzunun inkişafında olduğu kimi, dildə də tarixilik kateqoriyası gözlənilməlidir. Tarixi romanların dilində arxaizmlərin təcridi zamanı məhz yazıçının yaşadığı dövrdə artıq "istemaldan qalmış" söz və ifadələrin düzgün müəyyənləşdirilməsi müəllifin tarixilik prinsipinə əməl edərkən dilin qeyri-aktiv vahidlərindən istifadə üsullarını və bu sahədəki bacarığını üzə çıxarmağa imkan verir. Bundan isə "arxaizmlərin üslubi funksiyası müəyyənləşir. Bunların köməyi ilə yazıçı çoxdan ötən günlərə məxsus məsələləri janlandırır, keçmişin aydın təsvirini verir". Arxaizmlərdən istifadə yazıçıya personaları dövrün xarakterinə uyğun şəkildə təqdim etməyə, əsərdə tarixi şəraitə məxsus panoramın janlandırılmasına imkan verir.

Tarixi səpgidə yazılan bədii əsərlərdə yazıçının yaşayıb-yaratdığı dövrdə işlək olub, sonradan dilin qeyri-aktiv vahidləri sırasına keçmiş söz və ifadələrə də rast gəlmək mümkündür.

"Min il bundan əvvəl işlənilməyən arxaikləşmiş bir söz ilə anjaq son zamanlar arxaikləşmiş söz arasında müasir ünsiyyət vasitəsi nöqtəyi-nəzərindən, demək olar ki, fərq yoxdur və bu sözlərin hər ikisi də müasir lüğət tərkibi üçün arxaik sözlərdir. Buna baxmayaraq, üslubi məqsəduyğunluq nöqtəyi-nəzərindən belə sözlərin müxtəlif məqamları ola bilər."¹ Y.V.Çəmənəminlinin tarixi romanlarında arxaik sözlərin müqayisəli tədqiqi göstərir ki, burada da müasir dilin lüğət tərkibi üçün arxaik sayılan lüğət vahidlərinin arxaikləşmə prosesi zaman etibarı ilə müxtəlif dövrlərlə bağlıdır. Yazıçı sözün arxaikləşməsinin bu spesifik jəhətindən istifadə edərək romanların mövzu dairəsi ilə bağlı zaman fərqi dilində də əks etdirməyə çalışmışdır. Başqa sözlə, arxaik vahidlərin daha qədim dövrlə bağlı olanlarını daha qədim bir dövrün bədii təsvirini verən "Qızlar bulağı" romanında işlətməmişdir. Bu isə qədim türk sözlərindən istifadə şəklində özünü göstərmişdir. Başqa sözlə, burada tarixi dövrün dil koloriti daha çox qədim türk sözləri ilə yaradılmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, "Qızlar bulağı" romanında təsvir olunan hadisələr Azərbaycan milli mədəniyyətinə, dininə və dilinə ərəb təsirindən bir neçə yüz il əvvəlki dövrü əhatə etdiyindən, müəllif, əsərinin dilini də təsvir obyektiindən sonrakı hadisələrin təsiri fəvqündə saxlamağa çalışmış, burada təsvir olunan etnik qrupların tarixi-məhəlli xüsusiyyətlərini janlandırmaq üçün qədim türk sözlərinə mürəjət etmişdir. Romanda bu qəbildən olan *yortmaq* (19), *xatun* (69), *sığır* (67), *dışarı* (15), *ulus* (74), *varmaq* (47),

¹ Я.М.Дямирчизада. Азербайджан дилинин цслужбийаты. Бақы, 1962, с.ящ.100.

qaplamaq (114), *bulmaq* (10), *sakinmaq* (53), *əski* (69), *irmək* (6), *yavıqlaşmaq* (15), *yabanji* (22), *uğraşmaq* (52), *qoşmaq* (14), *yapmaq* (89), *çojuq* (6), *yay* (82), *ox* (96), *bıkmaq* (22), *dağar* (73), *yavru* (55), *ərən* (4), *bəkçi* (9), *yatağan* (89), *yəğma* (94), *jaraman* (19), *xaqan* (861), *tapınmaq* (113), *qam* (85), *qopuz* (58), *ötəki* (18), *şərqi* (20), *qurğan* (90), *altun* (94), *yasaq* (9), *yakmaq* (10) və s. kimi lüğət vahidlərinin mənşəyi, klassik ədəbi dilimizdəki əksi və üslubi rolu haqqında əvvəlki bəhsdə imkan dairəsində məlumat verilmişdir. Tənqidçi Q.Xəlilov "Qızlar bulağı" romanının bəzi dil xüsusiyyətlərindən bəhs edərək yazır: "Roman müasir dövrdən çox uzaq bir aləmdən bəhs etdiyindən buradakı hadisələrin hamısı oxujuya asanlıqla çatmır və ilk baxışda elə gəlir ki, əsərin üslubunda bir ağırlıq vardır. Bu "ağırlığı" doğuran, hər şeydən əvvəl, bəzi hadisələrin tutqunluğu, qədimliyi, qulağımızda ilk dəfə səslənən çoxlu yer, şəhər, qəbilə adının, *söz və ifadələrin* (kursiv bizimdir-F.M.) tərkiblərin təzəliyidir.¹ Bizjə, romanda tədqiqatçının dediyi "ağırlıq" illüziyasını yaradan "ilk dəfə səsləndiyi" üçün "yeni" görünən, əslində arxaik olan "söz və ifadələr" sırasına qədim türk sözlərini də əlavə etmək lazımdır. Ədəbi dilimizdə çox az müddət ərzində fəaliyyətdə olduğundan, bu sözlər dilimiz üçün xarakter olan sonrakı məna çalarlıqlarından da məhrum olmuş, buna görə də Yusif Vəzirin bu vahidlərlə yarana biləcək tərkib və ifadələrlə romanın dilini "bəzəyib" "gözləşdirmək" imkanı məhdud olmuşdur. Əsərin "xəsis" dildə yazılmasının səbəblərindən biri də, bizjə, bu imkanın məhdudluğu idi.

"Qızlar bulağı"ndan fərqli olaraq, "Qan içində" romanında tarixi dövrə məxsus dil xüsusiyyəti daha çox XVIII əsr Azərbaycan dili üçün normal sayılan arxaik ərəb-

¹ Г.Хялилов. Азярбайҗан романынын инкишаф тарихиндян. Бақы, 1978, сящ.313.

fars leksik vasitələri ilə yaradılmışdır. Sözə "bir tarix yuvası"¹ kimi baxan Y.V.Çəmənzəminli bu fikirdə idi ki, tarixi öyrənmək üçün filoloci təhlilə, xalq ədəbiyyatına, el adət və etiqadlarına mürəjət etmək ilkin şərtlərdən olmalıdır. Elə buna görə də o, xalqın tarixi keçmişi ilə bağlı adət-ənənələrin, maddi və mənəvi mədəniyyətin əks etdirilməsi üçün bunların ən xırda elementlərinin belə dildə ifadəçilərini axtarıb tapmağa səy göstərmişdir. Xüsusilə, "Qan içində" romanının yazılması üçün toplanmış materiallarda maraqlı nümunələrlə qarşılaşmaq mümkündür; filoloci təhlilə böyük əhəmiyyət verən yazıcının "Vaqif" adı altında topladığı materiallarda XVIII əsrdə işlənmiş müxtəlif əşyaların adları və bunun qarşısında mənası, işləkliyi və bir sıra özünəməxsus jəhətləri haqqında qısaca qeyd edilmiş məlumatlar və s. göstərir ki, romanın yazılması üçün aparılan axtarışlarda dilin əlavə lüğət tərkibində toplanmış arxaik söz və ifadələrin rolu az olmamışdır. Başqa sözlə, romanda təsvir olunan bir sıra səhnələrin, epizodların, obrazların yaranması üçün belə dil vahidlərinin bəziləri bəlkə də səbəb rolunu oynamışdır.² Misallara mürəjət edək: "Vaqif dəftərlərindən"³ birində müəllifin arxaik sözlərdən çıxış edərək anlayışın və ya əşyanın mənasının harada, kimlər arasında daha çox yayıldığını göstərən belə qeydləri vardır:

"Zorxana-gödək qayış şəltə geyirlər. Jürbəjür ağırlıqda millər var. Pəhləvanlar janlarını yağlayırlar. Musiqi çalınır. *Taxtrəvan*-gejava, *Mirzə*-siyasət, padşah və

¹ Й.В.Чямянзяминли. Юлкяшцнаслыг. АМЕА Ряйаят Шейяти йанында Шярг Ялйазмалары сектору, Арх-26, Г-2 (48).

² Т.Щцсейнов. "Й.В.Чямянзяминли йарадыгылыыында тарихилик вя "Ган ичиндя" романы". Нам.дисс., Бақы, 1975, сяш.165.

³ Й.В.Чямянзяминли. "Вагиф" (ЫВ дяфтяр). 1936, 20 октябр (ев архиви); Арх-26, Г-23 (376), Г-5 (98).

bəylərbəyi ilə əlaqə, *pişxidmət-qəlyan, nökrəçilik...mızraq-əfşarlar gözəl atırlar*".

Romanın yazılması üçün yeddi dəftərdə toplanmış materiallar içərisində sözlərin bu qaydada "filoloci təhlili"nə tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Yazıcının "Qızlar bulağı" adı altında verilmiş əlyazmalarında da belə qeydlər müşahidə olunur.¹ Lakin burada sözlərin izahına dair qeydlər, başlıca olaraq, xalq arasında yaşamaqda olan adət-ənənələr, totem mahiyyətli ifadələr və müxtəlif əfsanələrlə, janlı danışığıla bağlı sözlərin (*Halay, Qızlar bulağı, daxma, hor, atırvan, qoç, xoruz* və s.) "təhlili"ndən ibarətdir.

Romanların dilində işlənilmiş arxaik söz və ifadələr üslubi rənginə və üslubi mövqeyinə görə bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Dilin qeyri-aktiv vahidlərinə həm müəllif, həm də surət dilində rast gəlirik. Bu da təbiidir. Müəllif dilində işlədilən arxaik sözlər hadisələrin tarixi təsviri, obrazların səjiyyələndirilməsindəki rolu ilə, surət dilində işlənənlər isə daha çox xarakterlərin fərdiləşdirilməsindəki ekspressiv rolu ilə əhəmiyyətlidir. Yəni arxaizmlərin ekspressiya imkanlarından, başlıca olaraq, surət dilində istifadə edilmişdir. Bu fərqli yönətləri nəzərə alaraq romanlarda işlənilmiş arxaik sözləri iki qrupa cəmləmək olar:

1. Tarixi çalarlıq üçün istifadə olunan arxaik sözlər

Bədii üslubda tarixi mühiti, məişət tərzini, əxlaq qaydalarını, adət-ənənələri və s.-ni real, dəqiq, həm də janlı əks etdirmək üçün belə sözlər ən əlverişli üslubi vasitələrdən sayılır. Ona görə də bu sözləri bəzi dilçilər "istorizmlər" (tarixi çalarlıqlı sözlər) adlandırırlar.²

¹ Йеня орада.

² Е.М.Галкина Федорюк. Современный русский язык. Лексика, М.,1964, стр.126.

Y.V.Çəmənzəminlinin tarixi kolorit yaratmaq üçün istifadə etdiyi elə dil vahidləri də vardır ki, bunlar hazırda ümumişlək sözlər sırasına keçmiş, ya da dildə aktivliyini itirmiş bir sıra ərəb-fars mənşəli alınmaların əslinə uyğun fonetik tərkibdə işlənməsi ilə səjiyyəvidir.

Məsələn, müasir ədəbi dilimizdə işlək lüğət vahidlərindən olan "bələ", "elmlər", "tarixlər", "mənzil" "ağıl", "ulduz", "sığal", "hakim", "məhək", "naxış", "qala", "yaxın", "əvvəl" və "vaqiə" sözləri arxaik fonetik tərkibdə *böylə* (53), *ülum* (92), *təvarix* (92), *mənzilə* (52), *əql* (108), *ildız-yıldız* (123), *seyğəl*, *həkəm* (166), *əmsal* (28), *məhəng* (36), *nəqş* (98), *qələ* (124), *yavuş* (12), *əfzəl* (23), *vəqə* (95) kimi verilmişdir. Nisbətən yaxın keçmişdə dilin qeyri-aktiv vahidləri sırasına keçmiş "fanar" sözü "*fanus*" (93) kimi işlədilmişdir. Bu sözlər çox vaxt surət dilində romanların və obrazların dilinə tarixilik vermə məqamında, tək-tək hallarda isə surətin dil fərdiliyinin janlandırılması üçün bu şəkildə işlədilmişdir.

"Keçmişin təsvirini verən bədii əsərlərdə arxaik sözlərin qənaətlə, həm də tarixilik və bədilik çalarlığının zəruri tələbi əsasında işlənilməsinə Yusif Vəzirin..."*"Qan içində"* romanı nümunə ola bilər".¹ Romanda XVIII əsrin konkret bir məkanı ilə bağlı adət-ənənələrin, məişət tərzinin, əxlaqi, hüquqi cəhətlərin, ictimai münasibətlərin, təbiət mənzərələrinin, obraz və xarakterlərin, alət, silah və avadanlıqların real və janlı təsviri üçün çoxlu miqdarda köhnəlmiş söz və ifadələrdən istifadə edilmişdir. Məsələn, "*Qaravaşlar* əlləri döşlərində səf çəkib xanımları gözləyirdilər" (11). "*Şahnisə* xanım isə suyun kənarında oturub *çilləsini* kəsdirirdi" (11). "*İkisi də qalxıb kəllayının* yuxarı başında bayram süfrəsinin qırağında, döşəkçə üzərində əyləşdilər" (14). "*Kənarlardakı mətrətlərdə* də

¹ Я.М.Дямирчизада. Азərbaycan дилинин
цслужбыйаты. Бақы, 1962, сящ.103.

şərbət vardı" (14). Burada "qaravaş" surətlərin ijtimai vəziyyətində, "çillə" adət-ənənə və etiqadlarında, "kəllayı", "mətrət" məişət tərzində XVIII əsr koloriti yaradan üslubi vasitələrdən biri kimi işlənilmişdir. Müəllif romana tarixilik vermək üçün jəmiyyətin bugünkü həyatında heç bir rolu olmadığına görə sıradan çıxmış predmet və hadisələrin dildə ifadəçilərindən bəjarıqla istifadə etmişdir. Məlumdur ki, belə sözlər heç də unudulub getmir, əlavə lüğət tərkibində yaşayır. "Tarixiliyin dəqiq anlaşılması üçün həm bir söz kimi, həm də sinonimi olmayan bir termin kimi...istifadəsiz keçinmək olmayan"¹ belə istorizmləri işlətməklə Y.V.Çəmənzəminli "Qan içində" romanında M.P.Vaqif dövrünə məxsus tarixi mənzərənin real və təbii təsvirini ustalıqla vermişdir. İfadə etdikləri mənalara görə bu sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Köhnə üsul-idarə ilə bağlı vəzifə, rütbə, sənət, peşə və idarə adları bildirən sözlər: *sərbaz* (117), *kələntər* (104), *şah* (191), *jəllad* (131), *jilovdar* (123), *zinpuşçu* (123), *knyaz* (110), *təşrifatçı* (119), *vəliəhd* (17), *xəttat* (118), *zadəgan* (120), *çar* (124), *nökər* (123), *bəzzaz* (78), *qaçaq* (36), *çarlıq* (107), *çərçi* (79), *əttar* (78), *divanxana* (78), *dargə* (78), *çariça* (110), *məşşatə* (69), *miraxur* (62), *nədim* (58), *məaf* (89), *zaval* (43), *qraf* (79), *xanzadə* (122), *poruçik* (107), *bəylərbəyi* (39), *məiyyət* (1400), *sərkər* (37), *şərbaf* (38), *xan* (120), *vali* (122), *hökmdar* (120), *pişxidmət* (101), *məlik* (17), *əyan* (16), *əşraf* (16), *əsnaf* (16), *yüzbaşı* (37), *sövdəgar* (15), *qızlar ağası* (44), *səltənət* (117), *əndərun* (44), *birun* (44), *miyandar* (80), *tajir* (16), *xədim* (44), *əmr-məruf* (135) və s.

2. Köhnə geyim şeyləri, bəzək şeyləri, jəza alətləri, məişət avadanlığı, silah, çəki, ölçü və mübadilə vasitəsi adları bildirən sözlər: *çul* (212), *çilgi* (182), *jəhrə* (173), *kaftan* (123), *pənat* (21), *bisti* (174), *katıbi* (93), *qumrov*

¹ Йеня орада.

(80), *arxalıq* (202), *süzəni* (70), *boğça* (69), *çuxa* (69), *parik* (123), *kisəbənd* (68), *şəlit* (58), *darayı* (58), *məfrəş* (54), *javahirat* (51), *bafta* (123), *qumaş* (51), *jejim* (68), *pərvanə qanadı* (51), *batman* (51), *əşrəfi* (50), *xirgə* (77), *nimtənə* (13), *püştə* (11), *zindan* (223), *falaqqa* (78), *sərapərdə* (282), *tənəf* (222), *mızraq* (57), *nəştər* (197), *sənə* (192), *korda* (132), *vərdənə* (80), *kündə* (74), *nizə* (57), *toppuz* (57), *dəbliqə* (57), *qalxan* (57), *qov* (8), *çaxmaq daşı* (8), *çubuq* (8), *şallaq* (7), *qurşaq* (12), *yay* (180), *ox* (80), *xalvar* (164), *dolaq* (48), *ağaj* (201), *arşın* (93), *sərpuş* (218) və s..

3. Köhnə üsul-idarə ilə bağlı qayda-qanun və adət-ənənə, oyun, musiqi havaları adını bildirən sözlər: *yarlıq* (164), *bağbaşı* (164), *toy pulu* (51), *tövju* (37), *maljəhət* (37), *torpaqbasdı* (58) *duvaqqapma* (69), *Tamamdəsgah* (54), *Ağabala rizaisi* (51), *Güvəng oyunu* (51).

4. Din və dini mərasimlərlə əlaqədar sözlər: *Hajı* (19), *sarıq* (17), *əmmamə* (17), *seyid* (17), *nüsxəbənd* (78), *zıkr* (180), *xeyməgah* (181), *şəmi-qəriban* (181), *tug* (181), *şəbihkərdanlıq* (180), *məhərrəmi* (180), *nöhə* (80), *mərsiyyə* (180), *aşura* (180), *zaviyyə* (95), *mömin* (92), *hümməti-islam* (76), *məlaikə* (68), *yüsür təsbəhi* (65), *duanıyaz* (61), *dəxil düşmək* (61), *ali-əba* (92), *risalə* (53), *dərviş* (95), *qəsiddə* (28), *mürşid* (42), *şeytan* (11), *ovsunçu* (29), *bəyaz* (42), *axund* (16), *övladi-peyğəmbər* (16), *çillə* (11), *jin* (11), *imam* (29), *şehrkar* (29), *tanrı* (37) *əzrayıl* (41), *pir* (46) və s.

Tarixi çalarlıq yaratmaq üçün Yusif Vəzir Cəmənzəminli təkcə fonetik və leksik jəhətdən köhnəlmiş sözləri işlətməklə kifayətlənməmiş, sözün ədəbi dildə aktivliyini itirmiş mənasından da istifadə etmişdir; başqa sözlə müasir ümumişlək sözlərdən bəzilərinin mənjə arxaikləşməsi faktı yazıcının əlində qədim kolorit yaratmaq məqamında işlənən zəruri dil elementinə çevrilmişdir. Bunun üçün ədib "xalat", "nəfər", "qədər", "jəbhə", "siyasət", "tətil", "damaq",

"dilavər", "əmsal" kimi sözlərin hazırda danışq dilində saxlanılan mənasından istifadə etmişdir.

Məsələn: "Kazıma *xalat-barat* verib yola saldılar". (98) "*Qədərimdə* nələr var? (Qb 587) "Evin *jəbhəsindəki* qabartma şəkillər və nəqşlər hər kəsin nəzərini özünə jəlb etdi. "(Qb 675) Soyuğa və qara baxmayaraq *tətil* hazırlığı görünürdü." (80) "Sabah bir siyasət işlədim ki, *ibrəti-nazirin* olsun" (221). "İgid sərkərdələr *toya* yığlaraq Okabayı xaqan intixab etdilər" (Qb101). "Zəfəranın iyi *damağa* çökdürdü" (387) Burada ərəb mənşəli "xalat" - "hədiyyə", "bəxşiş" mənasında, "qədər"-"tale" mənasında; "jəbhə"-"ön tərəf", "fasad" mənasında; "damaq" (dimaq) - "nəşə", "keyf" mənasında¹ türk mənşəli "toy" - "yığınjaq" mənasında işlənilmişdir.

Bu sözlərin bəziləri (xalat, damaq,qədər) janlı danışq dilində indi də bu mənələrdə işlənməkdədir.

2. Ekspressivlik məqsədi ilə işlədilən arxaik sözlər:

Yusif Vəzirin ekspressivlik məqsədilə işlətdiyi köhnəlmiş sözlərdə satira və yumor çalarlığı daha güclü emosional təsirə malikdir. Belə sözlər vasitəsilə müəllif surətin surətə, surətin həyat hadisələrinə, yaxud özünün tarixi hadisələrə münasibətini ifadə etmişdir. Bu sözlərlə kinayə, zarafat, istehza kimi ekspressiv münasibətlər qüvvətli şəkildə ifadə olunmuşdur. Köhnəlmiş sözlərdən bu məqsədlə istifadə "Qan içində" romanında müşahidə olunur. Məsələn, Gürjüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi tədbirini gürjü zadəganları böyük sevinj hissi ilə qarşıladılar. Bunun bir səbəbi də "indi artıq" Gürjüstanın İran boyunduruğundan "həmişəlik xilas olması və Gürjü padşahı II İraklinin "vali" deyil, "zati-nəjabətləri"

¹ Бах: Яряб-фарс-Азярбайған сюзляри лцьяти. Бақы, 1967.

çağırılması idi."¹ Lakin məlumdur ki, bu birləşmədən sonra müstəbid şah Ağaməhəmməd Qajar Tiflisdə "daşı-daş üstündə qoymadı". Çarizmin xarici siyasəti Gürcüstanı İran təjavüzündən qorumadı. 1795-ci illər Gürcüstan hökmdarı II İrakli Rusiya ilə olan müahidənin ona verdiyi "zati-nəjabətləri" ünvanı ilə heç də xoşbəxt ola bilmədi. Müəllif romanda bu hadisələrə işarə edərək Rusiya-Gürcüstan müahidəsi münasibəti ilə verilən ziyafətdə İkinci İraklinin sağlığına bədə qaldırmasını oxujuya belə təqdim edir: "İkinci qədəhi *"zati-nəjabətləri"* İraklinin sağlığına qaldırdılar."(121)

Burada müəllif dilində, həm də dırnaq içərisində verilən *"zati-nəjabətləri"* (köhnə dövlət üsul-idarəsi ilə bağlı termin) ifadəsi İraklinin yüksək əhval-ruhiyyəsinə, ümidlərinə istehza, kinayə kimi işlədilmişdir.

Novruz bayramı münasibətilə Vaqifi ziyarət edən Mirzə Əliməmmədlə şair arasında gedən söhbətə zarafat çaları verən vasitəyə diqqət edək: "Vaqif: *Seyidda*, jəddinə yesir olum, ağzını şirin elə,-dedi". (18) Mirzə Əliməmməd seyiddir. Lakin adi söhbət zamanı Vaqif ona heç də *"seyyida"* (ey seyid) deyərək klassik üslubda müraciət etmir. Burada həm lüğət vahidi, həm də xitab tərzii arxaikləşmişdir. M.P.Vaqif dövründə bu şəkildə xitab tərzii (seyyida) işlənilsə də Yusif Vəzir Cəmənzəminli öz qəhrəmanlarının heç birini adi vəziyyətdə bu üslubda danışdırmır. Deməli, *"seyidda"* sözü iki dost arasında söhbətə yumor çaları verən bir vasitə kimi yazıçının diqqətini cəlb etmişdir. Bu jümlədə *"jəddinə yesir olum"* arxaik ibarəsi də məhz yumor məqamında işlənməmişdir. Söhbət həmin tonda davam etdiyi üçündür ki, bayram günü güldanın düşüb sınmasından mütəəssir olan Vaqifə Mirzə Əliməmməd belə müraciət edir: *"Şairül-şüəra*, qab sınması el

¹ Й.В.Чаянзяминли. "Ган ичиндя". Бақы, 1968, сящ.122.

arasında qada-bəlanın izalə olması mənasında təfsir olunur." (14) Buradakı "şairül-şüəra" (şairlər şairi) xitabı Mirzə Əliməmmədin söylədiyi fikrə injə bir eyham, injə bir yumor çaları verir; Mirzə Əliməmməd demək istəyir ki, qab sınmasının el arasında qada-bəlanın izalə olunması mənasında təfsir olunduğunu sən bilməmiş olmazsan. Axı sən şairsən. Başqa bir yerdə Vaqif Mirzə Əliməmmədlə söhbətində ona istehza ilə "a Mirzə",-deyə mürəjəət edir: "Yaxşı, *a Mirzə*, Fətəli xanı yıxıb rahat olmaq üçün Məhəmməd Rza xanı Jara göndərdik. Qoşun yığdı, Hacı Əbdülcədiri öldürüb, Şəkini aldı... Fətəli xan bizim köməyimizlə Ağası xanı və Məhəmməd Həsən xanı yıxar, sonra da dönər bizə tərəf" (150). Burada Vaqif Fətəli xanın hiyləsinə sadəlövhjəsinə aldanıb, ona kömək üçün qoşun göndərmiş İbrahim xanın hərəkətlərinə haqq qazandıran Mirzə Əliməmmədin siyasi kütlüyünə istehza edir. "A Mirzə" xitabı ilə şair demək istəyir ki,sənin kimi savadlı, dünyagörmüş bir şəxs xanlığın rüknü, sadə bir məsələdə dolaşib qalıbsan. Adi bir kələyə aldanırsan.

Eləjə də, "Nəhayət, Qızxanım *zühura çıxdı*" (177) jümləsindəki "*zühura çıxdı*" birləşməsi ilə müəllif bir otaqda, öz qanuni zövjesinin həsrətini çəkən, "qədərbilməz həmdəm ilə ömrünü hədərləyən" bir şairin iztirablarına şərik olur. Şairi bu qədər intizarda qoyan bu mələk surətli, jəllad təbiətli qadına öz etirazını ifadə edir. " Zühura çıx"maq ifadəsi ilə bu qadına istehza edir, kinayə edir. Qızxanım nə peyğəmbərdir, nə imam. Qızxanım adijə bir qadındır. Dövrünün, xalqının ən böyük dühasına, şəxsiyyətinə rast gəlmiş, lakin bu böyük insanı başa düşməyən, onun ailə rahatlığı qayğısına qalмайıb, anjaq öz bəzək-düzəyi ilə məşğul olan bir qadındır. Qızxanım nə "peyda ola bilər, nə də "zühur edə" bilər...Qızxanım "gö-rünə" bilər, "gəl"ə bilər. "Zühur etmək", "zühura çıx"maq ifadələri isə Qızxanım məənəviyyatlı bir qadın üçün sənət-karlıqla seçilmiş kinayə zərbəsidir ki, müəllif bundan

bajarıqla və yerində istifadə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, yazıçı romnlardakı başqa surətlərin heç biri ilə əlaqədar "zühura çıx"maq ifadəsini işlətməmişdir.

"Qan içində" romanının dilində yumor, istehza, kinayə çalarlığı üçün istifadə olunan arxaik sözlər arasında köhnəlmiş dini terminlər, mövhumi anlayışlar da vardır. Məsələn, Vaqif dostuna bayram şirnisini təklif edəndə belə deyir: "*Bərgi-səbzist* töhfeyi-dərviş". (Dərvişin töhfəsi quru meyvədir) (14) Mirzə Əliməmməd şairin dediyi "dərviş" kəlməsindəki təvazökarlıq çalarlarını hiss edərək: "Sənin kimi *dərviş* olmağa hər kəs xahişmənddir" (14) deyə cavab verir. Burada Mirzə Əliməmməd "dərviş" sözü ilə şairin tutduğu mövqe, jahü-jəlal, kəsb etdiyi əhəmiyyət arasındakı təzadla işarə edir.

Məlumdur ki, ədəbi dildə işlənməyən "inşallah" sözündən ümumxalq danışığı dilində müxtəlif münasibətlərlə istifadə edilir. Modallıq ifadə edən söz kimi, bu lüğət vahidi janlı danışıda həm səmimiyyət məqamında, həm də istehza məqamında işləyə bilər. Y.V.Çəmənzəminli sözdəki bu imkandan bəziqlə istifadə edərək sərbazlıqdan yaxa qurtarmaq üçün İrandan Tiflisə qaçıb, hamamda jansürdən işləyən Ojaqqulunun Tiflis hadisələrinə münasibətini vermişdir. Rusiya-Gürjüstan hadisələri ilə əlaqədar olaraq II İraklini təbrik etmək üçün Tiflisə gələn şair M.P.Vaqif şəhərin vəziyyəti ilə maraqlanarkən Ojaqqulu ona belə cavab verir: "...Tiflis pis deyil, *inşallah* daha da yaxşı olar" (117). Burada Ojaqqulu "inşallah" sözünü işlətməklə "daha da yaxşı olar" jümləsində əks olunan fikirdəki inamsızlığı ifadə etmişdir.

Romanların dilində son zamanlarda arxaikləşmiş bir qisim lüğət vahidləri atalar sözləri və məsəllərin, ibarələrin və bir sıra ifadələrin tərkibində işlənilmişdir. Məsələn, "Bir başa iki yumruq *jəbrdir*" (211); "Ağ *dolaqlım* sağ olsun, tapılmayan qız olsun" (88); "Jəhd *çarıq* yırtar." (115); "Eşşəyə güjü çatmayıb, *palanı toqqaşlamaq*..." (125); "*Xan*

ilə bostan əkənin göyərtisi çiynində bitər" (136) və s. atalar sözü və məsəllərin tərkibindəki "jəbr" "dolaq", "çarıq", "zaval", "palan", "xan" sözləri arxaikləşib ədəbi dildən çıxsada, danışığ dilində işlənən yuxarıdakı məsəl və atalar sözlərinin tərkibində yaşayır. Bir qisim arxaik sözlər sabit və sərbəst söz birləşmələri tərkibində, bəzi hallarda mürəkkəb sözlər şəklində işlənmişdir. Belə birləşmələrin bir hissəsi bütünlüklə arxaikləşib dildən çıxmışdır. Məsələn, *qırx açan jamı* (17), *əhl-əyal* (210), *Hüzuri-şərif* (78), *əqli-səlim* (119), *dua-niyaz* (61), *irsal-mərsul* (66), *övladi-peyğəmbər* (19), *dünya-axirət* (61), *ümməti-islam* (76), *ümuri-siyasət* (111), *taxt-səltənət* (92), *məkkəyi-mükərrəmə* (92), *xəllaqi-adəm* (92), və s. Göründüyü kimi, bu birləşmələrin əksəriyyəti dini terminlərdən ibarət olub dini mərasimlərin təsviri və dindar surətlərin səjiyyələndirilməsi, personajlarda dil fərdiliyi yaradılması məqamlarında işlənir.

Arxaik sözlərin başqa bir qrupu tərkib hissələrindən biri müasir dilimizdə işlək olan birləşmələrin, mürəkkəb fəllərin tərkibində işlənmişdir. Məsələn, *baqi qalmaq* (28), *damağı oxşamaq* (32), *müstəid deyil* (53), *məaf etmək* (48), *iltija etmək* (63) *jayiz olmamaq* (23), *hücum-avər olmaq* (157), *bəyan etmək* (96), *rəxnədar etmək* (208), *yasaq olmaq* (178) *rənjidəxatir olmaq* (19), *təşrif gətirmək* (13) kimi birləşmələrin birinci tərəfi arxaik sözlərdən ibarətdir. Bu birləşmələr surət dilində tarixilik yaratmaq məqamında işlənmişdir. Romanlarda bəzi sabit birləşmələr də tərkibjə bu qaydada qurulmuşdur; *yağı kəsilmək* (67), *süs vermək* (12), *qədəm qoymaq* (158), *güvara gəlmək* (157) *karı aşmaq* (19), *kələfi dolaşmaq* (16), *tobalatma vermək* (58), *zaval aparmaq* (43), *büt kəsilmək* (Qb 39), *çilləsini kəsmək* (11), *dəxil düşmək* (61), *nəjabət göstərmək* (32) və s. sabit birləşmələrin birinci komponenti qeyri-fəal sözlərdən ibarətdir. Bu xüsusiyyət bəzi ibarələrdə də nəzərə çarpır: *Payı-qədim olasınız* (121), *paydar olasınız* (121), *təsəddüqün olum* (7), *eydi-şərifiniz mübarək* (13), *iltifat*

buyur (77), *kərəm et* (77), *nanəjib* (227), *jəddinə yesir olum* (150), *tanrının qüdrətinə şükür* (138) və s.

DİALEKTİZMLƏR

"Bədii əsərdə bu və ya digər surətin müəyyən bir yerlə məhəlli şəraitlə üzvü bağlılığını bildirmək və belə məhəlli çalarlıqla onları janlandırmaq üçün yazıçı şivə sözlərindən istifadə edir. Bu isə həmin surətin məhəlli çalarlığını oxujunun gözü önündə janlandıra bilir".¹

Şivə sözlərindən "surətlərin məhəlli şəraitlə üzvi surətdə bağlanması" məqamlarında istifadəyə Y.V.Çəmənzəminlinin bədii əsərlərində də təsadüf olunur. Romanların dilində işlənən şivə sözlərinin elmi araşdırması yazıçının belə sözlərə münasibəti və bunlardan üslubi vasitə kimi istifadə bəjarığı haqqında müəyyən nəticəyə gəlmək üçün əsas verir. Araşdırmalar göstərir ki, "Qızlar bulağı" romanında obrazların konkret bir joğrafi mühitə mənsubiyyətinin janlandırılması və surətlərin dilinin fərdiləşdirilməsi işində şivə xarakterli vasitələrdən istifadə edilməmişdir. Bizjə bu xüsusiyyət təsadüfi olmayıb, mövzunun əhatə etdiyi tarixi dövrə və bu dövrdə qəbilə, tayfa dillərinin mənzərəsindəki tipik jəhətlərə yazıçının bələd olmasından irəli gəlmişdir. Y.V.Çəmənzəminlinin bədii əsərlərdə şivə sözlərinin üslubi əhəmiyyətinə yaxşı bələd olduğunu daha aydın dərk etmək üçün "Qan içində" romanında təsvir edilən bir epizoda diqqət yetirmək maraqlıdır: "Tutubəyim ağa qəlyan çəkib, böyük qızı Tububəyimlə danışır, onu inandırmaq üçün tez-tez atası Şahverdi xanın goruna and içirdi. Tutubəyim gənjlə olduğu üçün danışığında Qarabağda *anlaşılmayan* (kurisiv bizimdir-F.M.) bəzi sözlər işlədir və Tububəyimin rişxəndinə səbəb olurdu. Tububəyim bilə-bilə:-Ana, yer

¹ Я.М.Дямирчизада. Азярбайған дилинин цслужийаты. Бақы, 1962, сая.89.

höyüşdür, -deyə qəhqəhə çəkdi. Anası da istehza üçün: -Dağ *qəlbidir*, -dedi və qarabağlı qızına sataşdı" (144).

Diqqət yetirilsə, müəllifin öz mükəlliməsindəki "Tutubəyim bilə-bilə... -deyə *qəhqəhə çəkdi* və "anası da istehza üçün:...-dedi və qarabağlı qızına *sataşdı*" jümlələrində "*höyüşdür*", "*qəlbidir*" sözlərini¹ şivə sözü kimi götürdüyünü və bunları Tutubəyimin *gənəli*, Tububəyimin *qarabağlı* olduğunu janlandırmaq üçün üslubi vasitə kimi işlətdiyini görmək çətin deyildir. Bu kiçik epizoddan aydın olur ki, yazıcının "Qızlar bulağı" romanında şivə xarakterli sözlərdən istifadə etməməsi onun bu lüğət vahidlərinə qarşı laqeydliyi və ya sadəcə unutkanlığı deyildir. Belə olsaydı, dərhal "Qızlar bulağı"ndan sonra yazılmağa başlanan "Qan içində" romanında məhəlli sözlərdən bu dərəcədə məqsəduyğun istifadə edilməzdi. Aydın görünür ki, ümumxalq dili əsasında formalaşmış, milli dillərə doğru inkişaf yolu keçirən ədəbi dilin işləndiyi dövrdə (XVIII əsrin axırları) şivələrin mövjud olması, həm də "ümumxalq dilinin qolları kimi yaşaması"² barədə ədəbin yaxşı məlumatı olmuşdur.

Romanın dilində şivə xüsusiyyətlərinin həm leksik, həm də qrammatik vasitələrlə ifadəsinə rast gəlirik:

1. Fonetik-qrammatik vasitələrlə ifadə olunanlar:

Bunlar bəzi morfoloci vahidlərin müasir ədəbi dilimiz üçün xarakter olmayan formalarından istifadə və bəzi fonetik hadisələrin işlənmə dairəsi nisbətən məhdud olan sözlərdə təzahürü şəklində özünü göstərir. Bu formalardan bəziləri romanın yazıldığı illərdə şivə xüsusiyyəti kimi məhdudlaşsa da, romanda təsvir olunan M.P.Vaqif dövründə ədəbi dil üçün məqbul sayılırdı. Məlum olduğu kimi, dilimizdəki bir sıra qrammatik

¹ Бах: Азәрбајҹан дилинин диалектологи лҹьяти. Бақы, 1964, с.126, 430.

² Н.Мяммадов. А.Ахундов. Дилчилийя эириш. Бақы, 1966, с.281.

kateqoriyaların tarixi forması (fonetik tərkibi) zaman keçdikcə, ayrı-ayrı məhəlli zonalar üzrə şivə xüsusiyyəti kimi məhdudlaşmışdır. Y.V.Çəmənzəminli, bu gün bizim şivə xüsusiyyəti kimi qəbul etdiyimiz aşağıdakı fonetik-morfologi əlamətlərin bəzilərindən romanda tarixiliyi gücləndirmək məqsədilə istifadə etmişsə, bəzilərini fərdiləşdirmə, tipikləşdirmə məqamında işlətmişdir:

a) Fonetik xüsusiyyətlər:

1. Romanın dilində müşahidə olunan səs düşmə hadisəsi bir sıra sözlərdə qoşa samitin yanaşı işləmə bilməməsi ilə bağlıdır. Müasir ədəbi dilimizin orfoepik qanunları üçün məqbul sayılan bu xüsusiyyət romanda bəzi sözlərdə ilk hejanın sait səmindən sonrakı samitin düşməsi şəklində özünü göstərmişdir. Məsələn, "tövbə", "qovurğa", "ovsanat", "sonra" sözlərində ilk hejanın son səssizinin düşməsi özündən əvvəlki saitin uzun tələffüzü ilə nəticələnmişdir.¹ Y.V.Çəmənzəminli "ovsanat" sözünü qubalı Miraxurun dilində "osanat" şəklində məhəlli kolorit yaratmaq məqamında vermişdir. Məsələn, "Tikəm *osanata* duşdu,-dedi" (61).

Şivə xüsusiyyətlərinin bu formasına Qarabağda yaşayan erməni Allahqulunun, İbrahim xanın və müəllifin dilində də yer verilmişdir. Aşağıdakı misallara diqqət yetirək: "Alış-verişçiyə *tobalatma* verirlər, -dedi" (58) "Kürsünün üstünə tökülmüş *qorğadan* götürüb ağzına atdı." (174) "Gapını tələf etdikdən *sora* Xüdəfərin körpüsünə çıxarsan." (104) Burada "tövbələtmə", "qovurğa", "sonra" sözləri Allahqulunun dilində

¹ Азәрбајҹан дилинин Муьан групу шивялари. Бақы, 1955, сящ.142; М.Исламов. Азәрбајҹан дилинин Нуха диалекти. Бақы, 1968, сящ.57; В.М.Ибраһимов. Азәрбајҹан дилинин Лачын район шивяларинин бязи морфологи хцусийятлари. Азәрбајҹан ССР ЕА-нын Хябярлари. 1967, № 1, сящ.70; Губадлы району шивяларинин фонетик хцусийятлари. В.И.Ленин адына АПИ-нин "Елми ясарлари" ХЫ серия, 1968, №4, сящ.56; Р.Рцтямов. Губа диалекти. Бақы, 1961, сящ.88; Б.В.Яшмядов. Азәрбајҹан дилинин Миняэчевир шивялари (автореферат). Бақы, 1967, сящ.20.

"tobalatma", İbrahim xanın dilində "sora"; müəllifin dilində isə "qorğa" kimi janlı danışığ ahəngi yaratmaq məqamında verilmişdir. Bu xüsusiyyət nisbətən məhdud dairədə aktiv olan "dadaş" sözünün işlənməsində də nəzərə çarpır. "Dadaş" Vaqifin dilində yumor məqamında ikinci "d" səsinin düşməsi və iki "a"-nın yanaşı işlənməsi ilə verilmişdir; "Ay Xanməmməd *daaş*, bir de görüm, sənin dostun Səfərdən nə xəbər var?" (15)

2. Bəzi sözlər janlı danışığ dilində olduğu kimi, sözün əvvəlinə "h" səsinin artırılması ilə işlənmişdir.¹ Məsələn, "Xan, niyə *heylə* deyirsən?" (27) "Adama uzaqdan döyüş *hasand* gəlir"(108). Bu sözlər ("Heylə", "hasand") surət dilinə janlı danışığ xüsusiyyəti verilməsi məqamında işlənmişdir.

b) morfoloci xüsusiyyətlər:

Bir qisim sözlərdə morfoloci vahidlərin tarixi uyğunluğu surətlərin dilində tarixi dövrün danışığ xüsusiyyətinin janlandırılması məqamı ilə bağlıdır:

1. Əmr şəklində bəzi fellərin sonuna -sana, -sənə şəkilçisi artırmaqla surətin nitqində təkid çaları gücləndirilmişdir. "*Otursanız*, deyib, onları əyləşməyə məجبур etdilər (68). "Ay kişi dedi, az *deyinsənə*" (176).

2. Bəzi feli bağlama şəkilçilərinin tarixi formasından istifadə edilmişdir. Məsələn, "Quzu qurdu *görcəyin*, ona söyməyə başladı." (57) "Xətti var *deyibən*, adam başından böyük qələt elər?" (27) Bu jümlələr İbrahim xanın və

¹ М.Ширялийев. Азәрбайҗан диалектологийасынын ясаслары. Маариф няшрийаты, 1967, сящ.100; Б.Ибраһимов. Губадлы району шивяляринин фонетик хцусийятлары. В.И.Ленин адына АПИ-нин "Елми ясярляри", ХЫ серияа, 1963, №34, сящ.59; М.Исламов. Эюстярилян ясяри, сящ.52; Г.Я.Бабыров. Ъ.Мяммадгулузадаянин ясярляриндя ъанлы халг дили хцусийятлары. В.И.Ленин адына АПИ-нин "Елми ясярляри", Бақы, 1970, №6.

Kazımın dilindən verilmişdir. Burada "görəjəyin" sözünün-jəyin, "deyibən" sözünün-ibən feli bağlama şəkilçiləri müasir dilimizdəki -jak və -ib (üslubi məqamına görə "deyə" qoşmasını¹ əmələ gətirən -ə) şəkilçilərinin tarixən işlənmiş formasıdır. Bu şəkilçilər müasir şivələrimizdə (Quba, Zaqatala, Qazax, Şamaxı) işlənilməkdədir.²

2. Leksik vasitələrlə ifadə olunanlar:

Əsərdə işlənən şivə sözlərinin bəziləri semantik mənası, üslubi məqamı və üslubi çaları baxımından çox maraqlıdır. Buna görə də "Leksik vasitələrlə ifadə olunanlar" adı altında verdiyimiz bu hissədə şivə sözlərinin bu jəhəti də araşdırılajaqdır. Romanda şivə sözlərinin bir sıra üslubi məqamlarda işləndiyi müşahidə olunur:

1. Danışanın şivə mənsubiyyətini qabarıq nəzərə cərpdirmaq üçün məsəlin tərkibindəki lüğət vahidlərindən biri sözün məhəlli sinonimi ilə əvəz edilmişdir. Məsələn, "Keçi jan hayında, qəssab piy axtarır" məsəli qazaxlı Kazımın dilində belə səslənir: "Keçi jan qayındadır, qəssab piy axtarır".(104) Burada "hayındadır" sözü özünün məhəlli sinonimi olan "qayında" sözü ilə, həm də xəbər şəkilçisi (-dır) qəbul etməklə əvəz edilmişdir. Belə əvəzetməyə həm də metaforaların işlədilməsində rast gəlirik. Məsələn, "Mən səni jiyərli" bilirdim" (200) Şuşalı Məmməd bəyin dilində verilmiş "jiyərli" sözü məhz metaforik məqamda, "jəsür", "qorxmaz", "qoçaq" sözlərinin əvəzində işlədilmişdir. Bu ifadəyə "ürəkli" şəklində daha çox rast gəlirik. Dilimizdə "jiyərli" sözünün antonimi olan "ağjiyər" idiomu da vardır.

¹ А.Я.Щцсейнов. Шимал-гярб шивяляриндя гошмалар. В.И.Ленин адына АПИ-нин "Елми ясярляри", Бақы, 1970, №6, сящ.46.

² Щ.Мирзязадя. Азярб.дилинин тарихи морфолоэийасы. Бақы, 1962, сящ.285,293; М.Ширялийев. Эюстярилян ясяри, сящ.281; Р.Рцстямов. Эюстярилян ясяри, сящ.178; Азярб.дилинин Муъан групу шивяляри. Бақы, 1955, сящ.136.

Məmməd bəy, silahdaşı Səfərin qəlbinə toxunmamaq üçün bu sözün ifadə etdiyi fikri ona özünəməxsus bir üslubda çatdırır: (Mən səni *jiyərlə* bilirdim). Lakin bu jümlənin arxasında "Demə sən ağjiyərsənmiş" fikri gizlənir ki, bunu Məmməd bəy deməsə də, Səfər anlayır. Məmməd bəy desəydi ki, mən səni *jəsür* bilirdim, Səfərə deyilməmiş fikir belə çatardı: "Demə, sən *qorxajaqsanmış*." Bu isə Səfər kimi bir igid üçün kobud, təhqiramiz bir ifadə olardı.

2. Başqa millətin nümayəndəsi olan surətin yerli mil-lətlə qaynayıb-qarışmasını nəzərə çarpdırmaq üçün onun dilində həmin zonaya məxsus sözlər işlədilmişdir. Məsələn, Şuşada yaşayan erməni keşişi deyir: "Bu köpək Məjnunun şaha *qahmar* çıxması xanı qəzəbə gətirib" (195). Başqa bir epizodda erməni Allahqulu öz güzəranından gileylənərək deyir: "Aranda *dirrik* qalmayıb, heç kəsin sabaha diri çıx-masına güman yoxdur" (178). Bu jümlələrdə işlədilən "qahmar" (tərəfdar), "dirrik" (dolanajaq, məhsul) sözləri Gənjə, Şəmkir, Kirovakan, (Qərb zonası) şivələrinə məxsus lüğət vahidlərindəndir.¹

3. Surətin savadsızlığını, avamlığını nəzərə çarpdırmaq üçün obrazın nitqində məhəlli sözə üstünlük verilmişdir. Bu xüsusiyyət Ağabəyim ağanın dayəsi Nazlının dilində daha çox nəzərə çarpır. Məsələn, "Bəyim, başına dönüm,-dedi,-yatmayım *nə qayırım?*" (189) "Bəyim-dedi, adam bir az *toxdaq-olar*" (189). Nazlı savadsız bir qadın olsa da, sinəsi xalq kəlamları, xalq dastan və nağılları ilə doludur. Əgər o, "oxumuşlar kimi", "nə edim", "təmkinli olar", "səbrli olar" sözlərini işlətmirsə, əvəzində Ağabəyim ağa tək bir gələjek şairənin dayəsi, tərbiyəçisi kimi xalqdan gələn, yaşadığı torpağa üzvi surətdə bağlı olan, bir az da dastan ifadələrinə yaxınlaşan "nə qayırım", "toxdaq olar" ifadələrini işlədir. Bu xüsusiyyət Yusif Vəzirin savadsız,

¹ Азярбайҗан дилинин диалектологи лъѣяти. Бақы 1964, сящ.125, 192.

kəndi surətlərinin dilinin S.S.Axundovun həmin təbəqəyə mənsub obrazlarının danışığından fərqləndirir.

"S.S.Axundov bəzən sadə kəndlini və kəndli qadını ali məktəb keçmiş bir ziyalı dili ilə danışdırmaqla "sənət əsərində hər tip öz dilində danışmalıdır" prinsipinə riayət etməmişdir.¹

4. Surətin daxili mühakiməsi fikri ifadə edilərkən daha qabarıq nəzərə çarpdırılmalı olan anlayış həmin obrazın mənsub olduğu şivə sözü ilə verilmişdir. Məsələn, romanda Azərbaycan xanlıqlar dövrünün siyasi hadisələrində mühüm rol oynamış iki məşhur sima – Fətəli xan və İbrahim xan arasında həmişə tam hakimiyyət uğrunda çəkişmə getdiyi təsvir olunur. Bu iki xan kiçik bir fürsəti belə əldən qaçırmadan bir-birindən intiqam almağa çalışır. Belə bir imkan İbrahim xanın əlinə düşdükdə, o, Fətəli xanın "Qəmə" və "Şahbaz" adlı atlarını oğurlatmağı qərara alır. Əsərdə İbrahim xanın intiqam almaq üçün yollar araması, tədbir tökməsi və s. müəllifin dili ilə təhkiyə olunur. Lakin bu təhkiyənin məhz İbrahim xanın daxili düşüncələri olduğu aşağıdakı jümlədən başa düşülür. "İndi İbrahim xanın əlinə *girəvə* düşmüşdü" (48). Müəllif tərəfindən söylənilən bir jümlədə "firsət" sözünün məhəlli lüğət vahidi olan "*girəvə*"² ilə əvəz olunması məsələnin yuxarıdakı şəkildə anlaşılmalarına səbəb olur.

5. Əmr formasında danışanın nitqinə amiranəlik, ərkyanalıq, bir qədər də şiltaqlıq ifadəsi vermək üçün surətin mənsub olduğu şivə sözündən istifadə edilmişdir. Məsələn, "*Kiri*,-dedi,-igidə yaraşmayan söz danışrsan" (83). Bu lüğət vahidi Ağdam, Gəncə tərəflərdə "sus", "danışma" mənasında işlənir.³

¹ М.Гяфяров. Сянят йолларында. Бақы, 1975, сящ.170.

² Р.Рцстямов. Эюстярилян ясяри, сящ.251.

³ Азярбайған дилинин диалектологи лцъяти, Бақы, 1964, сящ.262; М.Исламов. Эюстярилян ясяри. сящ. 247.

Bu jümlə ilə xanzadə Məmməd bəy yoldaşlarından birinə müraciət edir. Yaxud, Ağabəyim ağa Məmməd bəyə deyir: "*Kiri, vəfasızsan*" (91).

Bunlardan əlavə, əsərdə məhəlli kolorit yaratmaq üçün daha bir sıra şivə sözlərindən istifadə edilmişdir ki, bunlar adət-ənənə, əşya və hərəkət (proses) bildirən sözlərdən ibarət olub, əksərən müəllif dilində işlədilmişdir. Məsələn, *mətrət-saxsı* piyalə. "Kənarlarındakı *mətrətlərdə* də şərbət var idi" (14).

Yemiş – meyvə (hər jürü)¹ "...Saxsı boşqablarda Mazandaran *nabatı* və quru *yemiş* qoyulmuşdu" (14). *Kovuş-ağajın* gövdəsində (torpağa yaxın yerdə) çürümə nətişəsində əmələ gələn oyuq, çuxur.

"*Kovuşuna* üst-üstə bir neçə daş qoyulmuşdu" (46). Bu lüğət vahidi qədim türk dilləri ilə bağlıdır. "Qədim türk sözləri lüğəti"ndən "Qoğuş" (qoğuş) şəklində verilmişdir.² Şimal-şərq qrupu Azərbaycan şivələrində bu söz "koğuş" kimi, qərb şivələrində isə "kovuş" şəklində işlənir.³ Bunlarla yanaşı, romanda şivə çalarlıqlı *jür* (yoldaş), *səqir* (yetim, köməksiz), *bağır* (ürək, qara jiyər), *labbadə* (sırıqlı penjək), *əppək* (çörək), *giyişmək*, *gavalı* (göy, yetişməmiş meyvə), *davar*, *dam*, *eşik səyrişmək* sözlərindən də⁴ istifadə edilmişdir. *Çələkləmək*, (qollarını arxasına bağlamaq), *çılğı* (qızılquşun boğazına bağlanmış qayış), *bəhlə* (əlçək), *hülüs* (lavaşa bükülmüş, halva), *məljəhət* (götürə yer əkmək) kimi

¹ Азәрбайҗан дилинин диалектологи лҗьяти. Бақы, 1964, с.262.

² Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр.453.

³ А.Щцсейнов. Азәрбайҗан дилинин шимал-гярб шивяляринин лҗьяти. В.И.Ленин адына АПИ-нин "Елми ясырляри", ХЫ серия, № 6, 1964, с.118.

⁴ Азәрбайҗан дилинин Муьан групу шивяляри. Бақы, 1955, с.179; М.Исламов.Эюстярилян ясыри, с.244; Р.Рцстямов. Эюстярилян ясыри, с.230, 252.

məhəlli sözlər¹ isə romanda adət-ənənələrin təsviri ilə bağlı "bir istilah olaraq"² yazılı ədəbiyyata ilk dəfə Y.V.Çəmənzəminli tərəfindən gətirilmişdir.

«QIZLAR BULAĞI» ROMANINDA XÜSUSİ ADLAR

"Qızlar bulağı" romanında maraq doğuran məsələlərdən biri də burada işlənən xüsusi adlar, bunlara müəllifin münasibətidir. Burada jəmi 113 xüsusi addan istifadə edilmişdir. Bunları işlənmə miqdarını göstərməklə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Əşirət dövrü və antik dövr ilə bağlı dini adlar: *Zend* (q) *Zərdüşt* (7), *Ahura Mazda* (3), *Avesta* (6), *Vendidat* (1), *Yekov* (2), *Anu* (1), *Anlil* (2), *Ea* (1), *Sin* (1), *Zevs* (3), *Soqaris* (1), *Oziris* (1), *Anubis* (1), *Neftus* (3), *Ra* (1), *Nu* (10), *Brahma* (3), *Aqni* (5), *İndira* (4), *Ritu* (2), *Marut* (1), *Afrodit* (2), *Eros* (1), *Mərrix* (6), *Utarit* (1); Bunlar qədim "möq"lərin (muğların) atırvanların, skiflərin, xaldeyalıların, ellinlərin, samilərin, arilərin, babillilərin, həbəş və hindlilərin inam, etiqad bəslədikləri, mövhumi qüvvə kimi qəbul edib haqqında əsatiirlər yaratdıqları allahlar, yarım-allahlar və onların qanun kitablarının adlarıdır.³ Yusif Vəzir bu adları qədim dünyanın mədəni-mənəvi irsi içərisindən seçib, surət və hadisələrin tipikləşdirilməsində işlətmişdir.

2. Joğrafi adlar:

a) Ölkə və şəhər adları: *Suraqxana*, (1), *Jəzə* (Gənjə-2), *Həmədan* (4), *Babil* (7), *Midiya* (5), *Urartu* (3), *Kapodosiya* (3), *Aran* (1); *Hind* (1), *Pars* (2), *Xaldeya* (1),

¹ М.Исламов. Эюстярияян ясяри, сящ.250.

² М.Ариф. Сечилмиш ясярляри. Ы тилд, Бақы, 1967, сящ.263.

³ Бах: Авеста. Парис , 1881 (франсыз дилиндя чап), Арх-26, 411, 19822. Риг-Веда. Парис, 1872 (франсыз дилинд чап), Арх-26, 411, 19826.

Persopols (1), *Suz* (1), *Elam* (1), *Dərbənd* (1), *Assuriya* (1), *Lidiya* (3), *Xarəzm* (2), *Baqtriya* (1), *Kirman* (1), *İstəxr* (8), *Atina* (3), *Misir* (2), *Samilər diyarı* (1);

b) Dəniz, çay, dağ adları: *Pont-Öksin* (Qara dəniz-1)¹, *Fərat* (3), *Halij çayı* (3), *Nil çayı* (1), *Hind çayı* (1), *Qanq* (2), *Totem dağı* (1), *Olimp* (1), *Turi-Sina* (1).²

3. Şəxs adları:

Kəbusey (14), *Jəməsb* (19), *Jeyniz* (45), *Şiz* (11), *Cinduqt* (36), *Eyzədəsb* (11), *Çopo* (9), *Semiramis* (1), *Xanburabı* (5), *Əmilmərduq* (7), *Keynəssar* (15), *Astiyaz* (1), *Kürüş* (1), *Kəmbiz* (3), *Firon* (13), *Smerdis* (4), *Dara* (11), *Sənnəşərib* (11), *Ninni* (23), *Nərqələddin* (5), *Naramsin* (19), *Nada* (8), *Qaman* (4), *Mariqeri* (40), *İzza* (1), *Qatama* (5), *Nestor* (12), *Filip* (3), *Alqamen* (3), *Alse* (1), *Mimnərn* (1), *Jürjeys* (7), *Şibra xatun* (25), *Nimrad* (9), *Buğatay* (4), *İlyus* (10), *Ahənəsb* (6), *Keyhun* (3), *Milnir* (13), *Kavus* (12), *Nuşa* (12), *Murdad* (8), *Nahura* (8), *Mimrə* (25), *Alpaqay* (5), *Anastazis* (1), *Alpatay* (2), *Runja* (12), *Quzatay* (15), *Ərdija* (24), *Okabay* (28), *Niji* (1), *Diotim* (3).

Romanda işlənən şəxs adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Tarixi və qədim yazılı materiallardan məlum olan adlar: *Kürüş*, *Astiyaz*, *Dara*, *Firon*,³*Kavus*, *Smerdis*, *Keynəssar*, *Semiramis*, *Sənnəşərib*, *Alqamen*, *Fedr*, *Filip*, *Alse*, *Diotim*, *Mariqeri*, *Anakreon*, *Nərqələddin*, *Murdad*, *Jəməsb*.⁴

¹ Н.Нябийев. Ёўрафи адларын мяншайи. Маариф няшр., 1969, с. 30.

² Азәрбајҹан классик ядыбиййатында ишлянян адларын шярци. Тяртиб едяни: А.М.Бабајев (Бақы, 1974, с. 99).

³ "Фирон" романда хцуси ад кими ишлянмишдир.

⁴ Бах: Й.В.Чямянзяминли. Ясярляри. ЫҢЫ җилд, Бақы, 1977, с. 75, 84.

2) Müəllifin müdaxiləsi ilə düzəldilməsi güman edilən adlar: bunların bir hissəsi türk mənşəli sözlərə artırılan bəzi hissəciklərlə düzəldilmişdir: *Alp-atay*, *Alp-aqay*, *Quz-atay*, *Ok-abay*, *Buğa-tay*.

Başqa bir hissəsi ərəb-fars mənşəli söz və hərflərin adlarına hissəciklərin əlavəsi ilə düzəldilmişdir: *Kəb-usey*, *Cin-duxt*, *Mil-nir*, *Nuş-a*, *Mim-rə*, *Nim-rad*, *Mim-ner*, *Jür-jeys*.

Romanda surətlərin adlandırılmasına müəllifin diqqətlə yanaşdığını, hər surətin xarakterinə, peşəsinə uyğun sözlərdən istifadə etməklə adlandırmağa çalışdığını görmək çətin deyildir. Məsələn, türk dillərində "alp"-*igid*, *qəhrəman* mənasını ifadə edən sözdür. Yazıçı amazonkaların sərkərdəsini "Alpaqay" adlandırmışdır. *Sağlamlıq*, *qüvvətlik* rəmzi sayılan "buğa" sözündən idman müəlliminə verdiyi "Buğatay" adını, fars dilində *dəmirçi* mənasında "ahəngəlzədə" sözünün "ahəng" hissəsindən dəmirçi "Ahənəsb"nin adının düzəldilməsində istifadə etmişdir. Müşahidələr göstərir ki, müəllifin ad seçmə üsulları təkcə söz köklərinin mənası ilə məhdudlaşmır, artırılan hissəciklərdə də müəyyən qanunauyğunluq gözlənilmişdir. Məsələn, ədib çox vaxt kişi adlarını "atay", qadın adlarını "aqay" hissəciklərinin əlavəsi ilə düzəltmişdir. *Alpatay*, *Alpaqay*, Zərdüştilərin adlarını isə "əsb" sözünün əlavəsi ilə yaratmışdır. "Əsb" fars sözü olub, mənası "at" deməkdir. Bu söz ad yaradılışında müəllifin diqqətini təsadüfi cəlb etməmişdir: Qədim Zərdüştilərdə "at qüdsiyyətə malik"¹ olduğundan müəllif bu dinə sitayiş edənləri "Jəməsb",² "Eyzədəsb", atəşgahı isə "Atırquşəsb" adlandırmışdır.

¹ Й.В.Чямянзяминли. Гызлар булаы. Бакы, 1964, сящ. 28; "Авеста", Парис, 1881, сящ.229, Арх-26, 415/19822.

² Й.В.Чямянзяминли. Ясярляри, 3-ъц ыилд, Бакы, 1977, сящ.75.

"Qızlar bulağı" və "Qan içində" romanlarının luğət materialı üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, elmi-tarixi mənbələrə istinadən leksik vahidlərin verdiyi imkanlardan tarixilik və bədiilik çalarlığının ən zəruri tələbi əsasında dəqiqliklə istifadə Yusif Vəzirin tarixi roman yaradıcılığına xas olan səjiyyəvi xüsusiyyətlərdən olub, onu başqa müəlliflərdən köklü surətdə fərqləndirir.

II FƏSİL

Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNİN TARİXİ ROMANLARINDA ÜSLUBİ-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Bədii əsərlərin dilinin tədqiqi yazıçının fərdi yaradıcılıq üslubu ilə yanaşı, onun dildən istifadə yollarını üzə çıxarmağa, yaradıcılıq prosesində dilin mövjud imkanlarını dəyişmə, inkişaf etdirmə sənətkarlığını, bu sahədəki novatorluğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İfadə vasitələrinin seçilib öz yerinə görə düzgün işlədilməsi sənətkardan böyük məharət tələb edir. Çünki ifadənin dəqiqliyi, gücü, emosional rəngi şəraitlə müəyyənləşir. Yazıçının novatorluğu yalnız xalq dilindən alıb bədii dilə gətirdiyi bu və ya digər söz və ifadə vasitəsi ilə məhdudlaşmayıb, həmin ifadə vasitələrini seçmək, yerləşdirmək, bədii dili yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirmək sahəsindəki sənətkarlığı ilə də bağlıdır. Yazıçı bəzən üslubi zəruriyyətə əsasən sözləri yeni əlaqədə, yeni münasibətdə verir. Mətn daxilindəki bu yeni əlaqə və münasibət varlığın hissələri və hadisələri arasındakı əlaqə və münasibəti təsirli, obrazlı, injeliklərinə qədər əks etdirdiyi zaman dəqiq və müvəffəqiyyətli olur. Bu, sözə məxsus ekspressiyanı, üslubi rəngi dəyişir, bəzən bu və ya digər bir leksik vahidin, frazeoloji birləşmənin yeni bir məna almasına səbəb olur.

Yaradıcılıq prosesinin mahiyyətini təşkil edən ünsürlərdən biri kimi, dil vahidlərindən bu jür istifadə bir tərəfdən dildə hazır şəkildə mövjud olub semantik məna etibarilə müxtəlif qruplarda birləşmiş lüğət vahidlərindən, digər tərəfdən də sənətkarın mətn daxilində yeni mənada işlətdiyi sözlərdən istifadə məharətini göstərir. İstedadlı sənətkarlar lüğət vahidlərinin bu injə imkanlarına həmişə yaradıcı münasibət bəsləmiş, bədii əsərlərinin dilini şirnləşdirmək, gözəlləşdirmək, yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirmək

işində bunlardan bəjarıqla istifadə etmişlər. Söz ustasının sözün məna jəhəti ilə əlaqədar əsil sənətkarlığını öyrənmək üçün zəruri tədqiqat üsullarından biri semantik təhlildir. Belə təhlil vasitəsilə sözün daxili məzmunu, mahiyyəti açılır, yaxınmənalı sözlərin əlavə məna rəngləri, məzmun qohumluğu və s. şərh olunur.

Y.V.Çəmənzəminli xalq dilinin injəliklərinə yaxşı bələd olan bir sənətkar kimi, bu sahədəki keçmiş mədəni irsimizə istinad edir, özü də bunların yeni-yeni nümunələrini yaratmağa çalışırdı. Sənətkar "Qan içində" romanının bir yerində doğma Azərbaycan dilinin zənginliyi və injəliyi haqqında belə yazır: "Bu dil zəngin xalq ədəbiyyatı, hazırjavab məsəlləri, atalar sözləri, füsunkar nağılları, yaxşı mahnıları və şerləri ilə rəsmi dairələrin farsjasına üstün gəlirdi".¹ Sənətkar, yeri gəldikcə, romanın ayrı-ayrı epizodlarını bu "hazırjavablıq"ın, "füsunkarlıq"ın, "yaxınlıq"ın konkret təzahürünə həsr etmiş, həm də bu səhnələri əsas sücətlə elə əlaqələndirmişdir ki, bunlar romanı daha oxunaqlı, daha düzlu etmişdir.

Yazıçı "hazırjavablıqın", "dolamaların", yumoristik, satirik vəziyyətlərin yaranma priyomlarını, yayılma imkanlarını gözəl bilirdi. Bunu aşağıdakı epizodda daha aydın görmək olar:

"Xan: Ora niyə *Qarabağ* deyirlər? Dedim: Çünki hər şeyimiz *qara bağlıdır*. Bir kəs ilə haqq-hesabımız olanda qarın üstünə yazırıq ki, möhkəm qalsın. Xan yenə güldü, dedi: Sənin bugünkü təqsirini də *qara yazdım*. Get... Bir də onu səslədim: A xan, başa düşmədim, mənim təqsirimi *qara yazdın*, yoxsa *qarın üstünə yazdın*?" (136).

Zarafatlı və hazırjavab kəndli Kazım ilə xan arasındakı bu mükəllimədə yazıçının omonim sözlərə və bədii dildə, xalq təfəkküründə bunlardan istifadəyə münasibəti

¹ Й.В.Чяманзяминли. "Ган ичиндя". Бақы, 1968, сящ. 80.

aydın görünür; burada sözün omonim mənalарının qarşılaşdırılması əsasında¹ yaranan kalamburların (söz oynatmalarının) yaxşı nümunəsini görürük: Kazım əzəzil xandan yaxa qurtarmaq üçün "Qarabağ" sözünün tərkibindəki "qar(a)" və "bağ(lı)", "qara (rəng)", - qar(a) sözlərinin mənasından ustalıqla istifadə edir.

Y.V.Çəmənzəminlinin romanlarında belə səjiyyəvi jəhətlər çoxdur. Bu üsullardan istifadə etməklə yazıçı surətlərin xarakterindəki rəngarəng dramatik, satirik-yumoristik jizgiləri inandırıcı şəkildə verməyə, əsərin oxunaqlığını, duyumluluğunu artırmağa müvəffəq olmuşdur. Ədib, istər sözlərin fraza daxilindəki monolit mənasından, istər fraza əmələ gətirən vahidlərin ayrılıqda ifadə etdiyi məna çalarlıqlarından, istərsə də leksik vahidin və ya vahid məna ifadə edən sintaktik konstruksiyanın "iki mənalılığından"² xüsusən dialoqlarda müvəffəqiyyətlə istifadə etmiş, xalq hazırjavablığının, söz oynatmasının, replikaların yeni, gözəl nümunələrini yaratmış, surətlərin xarakterinə fərdi jizgilərin verilməsində bunlardan bəjarıqla istifadə etmişdir. "Qan içində" romanında belə üslubi vasitələrin müxtəlif yollarla yaradılmış nümunələrindən istifadə edilmişdir:

1. Leksik vahidin məjazi mənası ilə müstəqim mənası qarşılaşdırılmış, surətin məqsədindən asılı olaraq, bu mənalardan birinə üstünlük verilmişdir.

Məsələn, Mədinə ürək məsələlərindən söhbət açan Vaqifə deyir: "Kişilərə inanılırmı? Qəlbləri bir şərbət piyaləsi kimi əl-əl gəzir, heç kəs doyunja içmir." (72). Vaqif javabında: "Mədinə, *doyunja* nə deməkdir? Hər şey *doyumluq* olsa, zövq olarmı, həsrət olarmı, şər olarmı?" – deyər Mədinəni heyrətləndirir.

¹ Азербайжан бядии дилинин цслужийаты. Бақы, 1970, сящ. 42.

² Й.В.Чəмянзəминли. Дилимиздя икимяналы сюз вя ыцмляляр. Арх-26, Г-9 (164); Г-7 (129).

Burada "doymaq", "doyumluq" sözlərinin həqiqi mənasından söhbət gedə bilməz. Vaqif "hər şey *doyumluq* olsa, həsrət olarmı, şər olarmı?" – deyərkən müsbət idealın ölçətməzliyini, arzuların tükənməzliyini ifadə etmək istəyir və "doymaq" sözünü məjazi mənada "bezikmək" anlayışının ifadəçisi yerində işlədir. Lakin Mədinə bu mübahisənin uzanacağına duyub, söhbəti elə buradaja kəsmək məqsədilə "söz oyununa keçir", "doymaq" sözünün həqiqi mənasından istifadə edib şairi "çıxılmaz" vəziyyətə salır: "Şair...kənddən mənə alma, armud göndərmişdilər. Sənin payını saxlamışam. Belə görürəm ki, onların heç biri sənə lazım deyil; *doyarsan*, həsrətin, zövqün ölər." Burada isə "doymaq" sözü həqiqi mənada işlədilmiş, həm də bu sözün həqiqi mənadakı mövqeyi ilə poeziya və ilhamla əlaqədar "həsrətin", "zövqün" əlaqələndirilməsi mükəliməyə məzəlilik, duzluluq gətirmişdir. Başqa bir yerdə İbrahim xan ov zamanı qəflətən gözə görünüb-itən bir jeyranı heç kəsin vura bilmədiyini görüb Vaqifə deyir: "Şair...sənin gözəlləri bənzətdiyin *jeyran* gördün, nə getdi?!" (182).

Burada xan eyhamla şairin poetik düşüncələrinə söz atır. Bu yumor "jeyran" sözünün məjziləşərkən kəsb etdiyi mənaya yaxınlaşması yolu ilə yaranır. Xanın jümləsində "jeyran" sözü tam məjziləşməmişdir. Çünki, söhbət ov üçün obyekt ola biləcək gözəl, yaraşıklı bir heyvan haqqında gedir. Burada "jeyran" bənzədilən söz rolunda işlədilmiş və jümlədə ifadə olunan fikir şairi söz döyüşünə çağıran bir ahəng almışdır. Buna görə də Vaqif öz şair təfəkkürünün köməyi ilə dərhal bu eyhamın cavabını verməli olur: "Xan, ...o da qoçalığın üzündəndir. Hansı *jeyran* bizə məhəl qoyar ki?!"

Vaqifin bu cavabında "jeyran" sözü tamamilə məjziləşərək, *gənlik*, *gözəllik*, *ürkəklik* simvolu kimi işlədilir və cavabın yerinə düşməsinə, vəznə sanballılığına səbəb olur.

2. Sözün çoxmənalılığından istifadə edilərək surətin bir-biri ilə əlaqəsi olmayan hadisələrə satirik-yumoristik

münasibəti bildirilmişdir. Məsələn, qarlı qış günlərinin birində soyuqdan əl-ayağı keyimiş Allahqulu Kazımın evinə gəlir. Əllərini hovxura-hovxura jəld kürsüyə girərək eşikdəki soyuqdan şikayətlənir: "Yaman ayazdı, daş çatlayır" (177).

İsti kürsüdə kasıbçılığı barəsində ağır düşüncələrə dalan Kazım ona belə cavab verir: "Daş da çatlar, adamın ürəyi də çatlar. Havaxta kimi belə işsiz oturajağıq?

Burada "çatla" sözünün çoxmənalılığından istifadə edərək ədib özünə məxsus bir üsulla ictimai bərabərsizliyin xalqın taleyində oynadığı fəlakətli rola surətin münasibətini verir. "Çatlar" sözü ikinci birləşmədə frazeoloci vahid daxilində işlənərək yoxsulluğun gətirdiyi qəm-qüssəni, bədbinliyi ifadə edir. Müəllif "daş çatlar", "ürək çatlar" ifadələrini yanaşı işlətməklə həm də ictimai-iqtisadi münasibətlərdə hakim mövqə tutanlarla amansız (daşı belə çatladan) şaxtanı bərabərləşdirmişdir. Yazıçı surətin dili ilə demək istəyir ki, bizi bu vəziyyətə salan hakim qüvvələr də soyuqqanlılıqda qışın şaxtasından geri qalmaz; şaxta "daş" çatladarsa", bunlar bizim "ürəyimizi çatla"dır.

Yaxud, başqa bir epizodda Kazım müharibəyə nifrətini belə ifadə edir: "Görürsən, darayı əvəzinə indi səngər *toxuyuram*" (196). Kazımın sənəti darayı toxumaqdır. "Toxu" sözünün çoxmənalılığından (darayı toxumaq, səngər toxumaq) istifadə edərək yazıçı sənətkar Kazımın öz vəziyyətindən narazılığını bildirir. Kazım çatdırmaq istəyir ki, taxt-səltənət uğrunda gedən bu vuruşlar, bu savaqlar kasıb-kusubu işdən-güjdən edir. Bir parça ruzusunu əlindən çıxarır. Bu fikir Kazımın həmsöhbətinə-"dövlətin müşaviri Vaqifə" yuxarıdakı kimi üstüörtülü şəkildə çatdırılır, öz kəskinliyi ilə şairə xoş gəlir.

3. Frazeoloci ifadəni onun birləşmə şəklindəki forması¹ ilə qarşılaşdırmaq yolu ilə surətin xarakterinə hazırjavablıq, həssaslıq kimi keyfiyyətlər verilmişdir. Bu məqsədlə yazıçı "üz göstərmək" frazeoloci vahidini birləşmə şəklində işlədilib tamam başqa məna ifadə edən forması ilə qarşılaşdırmışdır. Məsələn, evdən qəmgin çıxıb Mədinənin yanına gələn Vaqif: "Ay Mədinə, ...bilsən bu dövlət işi nə jənjəlli şeydir: Rusiyyənin qoşunu gedibdir, indi də şah gəlir. Buna da *üz göstərsən*, astar isəyər..." (179) –deyə dərini ona açır. Neçə gündən bəri "xəstə yatıb, gözü yolda qalan" Mədinə isə qəlbindəki həzin gileyi şairə belə çatdırır: "Bəs o *üzdən dosta* niyə *göstərmirsən*? Neçə gündür yataqdayam, deyirəm, indi gələr, bir azdan gələr..." "Vaqif" *üz göstərmək* idiomasının "hörmət etmək" mənasından istifadə edirsə, Mədinə özünəməxsus bir həssaslıqla bu ifadənin başqa mənasına əl atır; Mədinə "o *üzdən dosta* niyə *göstərmirsən*" deyərkən "üz göstərmirsən" ifadəsi ilə şairin çoxdan görünmədiyinə işarə edir. Əks halda o, Vaqifin "hörmətsizliyindən" (*üz göstərməməsindən*) giley edə bilməzdi. Çünki şair "iman məskəni, şair qibləsi" adlandırdığı Mədinəyə dərin, səmimi və zərif bir hisslə bağlı idi.

Söz və onun semantik jəhətinə belə sənətkarlıqla yanaşma təsadüfi olmayıb, ustad yazıçının qarşısına qoyduğu "aydın məqsəddə" şüurlu münasibətinin nəticəsi idi. Yusif Vəzir Cəmənzəminli hər hansı bir leksik vahidin və ya sintaktik birləşmənin yerindən və məqamından asılı olaraq müxtəlif mənalar kəsb etməsi məsələsi ilə daim maraqlanmış, "ikimənalı söz və jümlələrin yaranma tarixi və məna xüsusiyyətləri sahəsində indiyədək heç bir tədqiqat yapılmadığı üçün dil və ədəbiyyat"² tədqiqatçıları qarşısına

¹ С. Ёяфяров. Мцасир Азярбайџан дили. Бақы, 1970, сящ. 97, 100.

² Й. В. Чямянзяминли. Дилимиздяки икимяналы сюз вя ѳцмляляр. Мягалья, Арх-26, Г-9 (169), Г-7 (129).

çıxan çətinliklərə həssas münasibət bəsləmişdir. "Dilimizdə "ikimənalı söz və jümlələr" adlı məqaləsində o, "bələ kəlmə və jümlələrin ən məruflarını" qeyd edib, mümkün qədər mənə və etimoloci jəhətdən aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Görkəmli ədib bədii əsərlərində də döənə-döənə bu məsələyə qayıtmış, məqam düşən kimi "ikimənalı" leksik vahidin və ya sintaktik konstruksyanın verdiyi imkanlardan ustalıqla istifadə edərək əsərlərini yeni üslubi fiqurlar, bədii təsvir vasitələri ilə "bəzəmişdir".

Söz və onun semantik mənası ilə əlaqədar injəliklərdən üslubi vasitə kimi istifadə yazıcının omonim sözlərə olan münasibətində də özünü göstərir. Romanların dilində frazeoloci vahidlərin omonimliyi qabarıq şəkildə nəzərə çarpmasa da, yazıcının üslubi məqsədlə istifadə etdiyi şəkildə eyni, mənəyə müxtəlif sözlərin işlədilməsində bir sıra maraqlı xüsusiyyətlər müşahidə edilir. Yazıcının dilində müşahidə olunan omonimliyın bir qismi tarixi mövzunun işlənməsi zamanı qarşıya çıxan obyektiv səbəblərlə bağlıdır.¹ Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Müasir dilimizdə işlək olan lüğət vahidinin əsərlərdə tarixilik koloriti yaratmaq üçün istifadə edilmiş arxaik mənası omonimlik yaratmışdır.

Məsələn, məlumdur ki, orta əsr yazılı mənbələrində "toy" - "xalq", "yığınjaq" mənasında işlədilən bir lüğət vahidi olmuşdur. Yazıçı qəbilə dövrünü təsvir edən "Qızlar bulağı" romanında tarixilik yaratmaq məqamında həmin sözü öz arxaik mənasında işlətməmiş və bununla da ünsiyyət vasitəsini konkret tarixi şəraitə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. "İgid sərkərdələr toya yığılaraq Okabayı xaqan intixab etdilər" (Qb., 101).

¹ Романларын дилиндя омоним сюзлярин тядгиги эюстярир ки, бунлар бядии нясрдя дя цслуби imkanлардан мящрум дейилдир.

Müasir dövrə nisbətən yaxın zamanlardakı hadisələrdən bəhs edən "Qan içində" romanında isə bu söz öz yeni mənasında (şənlik, evlənmə mərasimi) işlənilmişdir: "Kişilər məsələnin rəsmi tərəfini yola qoyarkən, qadınlar *toya* hazırlayırdılar" (51).

Y.Vəzir söz və onun mənasından bu qaydada istifadə etməkdə haqlıdır. Doğurdan da bu lüğət vahidi XVIII əsr ədəbi materiallarında sonunju mənada işlənilmişdir.¹

Bu jəhət "əsgü" sözünün üslubi məqamında da nəzərə cərpır: "Bu ənənə *əsgidən* o qədər qüvvətli idi ki, əksinə hərəkət edəni daşla əzişdirərlərmiş (Qb. 69); "Əsgiyə tik, bir gözmunjuğu ilə as itin boynundan" (24).

Birinci misalda bu söz (əsgü) "qədim", keçmiş mənasında (zaman,vaxt ifadəçisi kimi), ikinci misalda isə "köhnə parça" mənasında (maddi material ifadəçisi kimi) işlədilmişdir. "Qızlar bulağı" və "Qan içində" romanlarında müşahidə edilən omonim sözlərin müqayisəli tədqiqi göstərir ki, müəllif bu üsulu nisbətən geniş tətbiq etmişdir. Aşağıdakı misallara diqqət yetirək: *ağaj* (ölçü vahidi) – *ağaj* (bitki anlayışı), *nəfər* (adam)-*nəfər* (nümerativ söz), *qədər* (tale)-*qədər* (nümerativ söz). Bu omonimlərin arxaikləşmiş mənasından "Qızlar bulağı" romanında, müasir mənasından "Qan içində" romanında istifadə edilmişdir.

Bunlardan əlavə, "Qızlar bulağı"nda "jəbhə" (evin fasadı və döyüş meydanı) sözünün, "Qan içində" əsərində isə "siyasət" (jəza və beynəlxalq münasibətdə dövlət fəaliyyətinin ifadəçisi) sözünün həm arxaikləşmiş, həm də müasir mənada işlənməsi müşahidə olundu.

2. Tarixilik yaratma məqamında işlədilən sözün bir neçə arxaik mənasından istifadə ononimliyə səbəb olmuşdur. Məsələn, "Gəlib kənddə *divan* qurur, əmr-mərufu elə qojanın qəbrinin üstündən asdırır" (38). "Elə

¹ М.П.Вагиф. Ясырляри. Бақы, 1960, сящ.218.

geçə-gündüz sən gətirən kitablara baxır, şairlərin *divanı* ilə vaxt keçirirəm" (207). "Bunun məhsulu maljəhət, toypulu və başqa *tövjləri* verdikdən sonra özlərini zorla görürdü" (37). "Fürsəti qaçırmamaq üçün bir axşam hərəm ağası ilə oturub *tövji* tökməyə başladıq". (Qb 105) Göründüyü kimi, *divan* (mühakimə-məhkəmə) – *divan* (şairin şerlər külliyyatı), *tövji* (vergi) – *tövji* (tədbir) sözlərindəki ononimlik mənə etibarilə arxaikləşmiş sözlərin tarixilik məqamında işlədilməsindən irəli gəlmişdir.

Romanlarda işlənilmiş omonimlər müxtəlif mənşəli sözlərdən ibarətdir. Odur ki, bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Azərbaycan sözlərindən ibarət olanlar. Bunların əksəriyyəti dilimizdə qədim tarixə malik olub, leksik-qrammatik yol ilə yaranmışdır. Belə omonimlərin bir qisminin tarixi roman canrı ilə bağlı üslubi əhəmiyyəti yoxdur. Məsələn, *jür* (yoldaş) – *jür*, *dam* (ev) – *dam* (maq), *deyə* (fel) – *deyə* (qoşma), *elə* (mək) – *elə* (ədat), *dolu* (isim) – *dolu* (sifət), *nökər* (qulluqçu) – *nökər* (əsgər), *ilə* (12 aya) – *ilə* (qoşma), *əsgər* (qədim) – *əsgər* (çindir) və s.

2. Alınma sözlərin köməyi ilə yaranan omonimlər. Bunları iki qrupa bölmək olar:

a) Azərbaycan sözü ilə alınma sözün omonimliyi. Məsələn, *dağ* (türk) – *dağ* (fars), *aji* (azərb.) – *aji* (fars), *yağı* (azərb.) – *yağı* (fars), *bağ* (türk) – *bağ* (fars), *çay* (azərb.) – *çay* (çin) və s.

b) Anjaq alınma sözlərin omonimliyi. Məsələn, *əmin* (ə) – *əmin* (ə), *divan* (f) – *divan* (bir şairin şerlər külliyyatı-fars), *tövji* (ə) – *tövji* (ə), *şam* (f) – *şam* (ə), *hava* (f) – *hava* (f) və s.

SİNONİM SÖZLƏR

Söz və ifadələrin düzgün, məqsədəmüvafiq seçilib işlədilməsi, bədii əsərlərin ən mühüm xüsusiyyətlərindəndir. Yazıcının söz və ifadələr üzərində apardığı seçmə əməliyyatı isə sinonimlik məsələsi ilə möhkəm bağlıdır. Sinonimlərin

işlədilməsində məna injəlikləri, üslubi rənglər nəzərə alınır. Digər tərəfdən, belə sözlərin seçilməsində "subyektin obyektə münasibəti, nəzakət qaydalarına riayət etmək, emosional-ekspressiv çalarlıq yaratmaq, təsiri çoxaltmaq və ya azaltmaq kimi xüsusiyyətlər, amillər başlıca rol oynayır".¹

Y.V.Çəmənzəminlinin söz və ifadələrin məna injəliklərindən istifadə məharəti *formasına və əlavə mənasına görə fərqlənən, əsas mənasına görə mütləq və nisbi eyniyyət təşkil edən* lüğət vahidlərinin seçilib işlədilməsində də aydın nəzərə çarpır. Yazıçı canrın tələbi, təsvirlərin təbii və janlı təsir bağışlaması, hadisələrin yığcam və təfərrüatla verilməsi, obrazların səjiyyələndirilməsi və surətlərə dil fərdiliyi verilməsi məqamları ilə bağlı olaraq romanlarda "arvad-uşaq – əhl-əyal", "meyid-jəsəd", "atlı-süvari", "əsgər-sərbaz-soldat", "ləngimək –gejilmək–yubanmaq" və s. kimi mütləq (ümumişlək), "nəfər-adam", "xatun-xanım", "əsgər-köhnə", "qovqa-dava", "nəğmə-şərqi", "yortmaq-qaçmaq", "gəlmək-təşrif gətirmək-hüzuruna yetişmək" və s. kimi üslubi² sinonimlərdən yüksək sənətkarlıqla istifadə etmişdir.

Müəllif bu lüğət vahidlərini seçib işlədərkən həyat həqiqətlərinə, tarixi roman tələblərinə mümkün qədər dəqiqliklə yanaşmışdır. Məsələn, "Qan içində" romanının yazıldığı dövrdə "dünya görmüş", "üz", "istiqlal", "saray", "arvad-uşaq", "gəlmək", "gejilmək", "asayış" və s. lüğət vahidləri daha çox ümumişlək sözlər sırasına, "jahandidə", "çöhrə", "pişvaz", "imarət", "əhl-əyal", "təşrif gətirmək", "ləng olmaq", "rifah" və s. sözlər isə nisbətən aktivliyini

¹ Азярбайџан бядии дилинин цслужийяты. Бақы, 1970, с. 69.

² Бу синонимик џярэялярин биринџи тяряфи "Гызлар булабы", икинџи тяряфи, ХВЫЫЯ ясрин дил хцсусийятляриня уйьун оларат "Ган ичиндя" романында ишлядилмишдир. Буна эяря дя романлардакы мягамына эяря цслужи сятџийя дашыьыр.

itirmək üzrə olan, işlənmə dairəsi məhdudlaşmağa başlayan sözlər sırasına mənsub idi. Ona görə də yazıçı birinci qrup sözləri öz dilində işlədirsə, ikinci qrup sözlərdən hadisə və obrazların tarixi şəraitlə bağlanması məqamında, daha qədim dövrə məxsus hadisələrin gedişində fəaliyyət göstərən surətlərin dilində istifadə edir.

Romanların dilinə tarixi kolorit vermək, mövzu etibarilə ayrı-ayrı tarixi dövrlə bağlılıqdan irəli gələn dil xüsusiyyəti yaratmaq kimi məsələlər müəllifdən bəzi sözləri sinonim kimi işlətməyi tələb etmişdir. Bunun üçün Y.Vəzir hər təsadüfi sözdən deyil, mənaja az-çox sinonimlik imkanına malik olan lüğət vahidlərindən istifadə etmişdir. Dilçilik ədəbiyyatında "fərdi sinonimlər kimi qiymətləndirilən belə lüğət vahidlərinin seçilməsi hadisə, şərait, surətlərin xarakterindəki tipik, fərdi, konkret vəziyyətlərlə sıx bağlıdır. Xüsusilə, üslubi sinonim kimi verdiyimiz *adam-nəfər, nəğmə-şərq, xanım-xatun, qaçmaq-yortmaq, gözətçi-bəkçi, dava-qovğa, köhnə-əsg, ağsaqqal-ərən, uşaq-çojuq, yetişmək-irmək, qadağan-yasaq* və s. lüğət vahidlərinin müasir dilimizdə işlək formalarından (*nəğmə, xanım, qaçmaq, gözətçi, dava, köhnə, ağsaqqal, uşaq, yetişmək, qadağan*) "Qan içində" romanında türk dillərinin qədim dövrləri ilə bağlı formalarından (*şərq, xatun, yortmaq, bəkçi, qovqa, əsg, ərən, çojuq, irmək, yasaq*) "Qızlar bulağı" romanında istifadə etməklə yazıçı, romanların mövzuları ilə bağlı zaman fərqi dilində də yaratmağa müəffəq olmuşdur. Bu sözlər romanların dilinə mövzu ilə bağlı səjiyyəvi üslub xüsusiyyəti verdiyindən bunları müəllifin tarixi roman yaradıcılığına məxsus üslubi sinonimlər kimi qeyd etməyi məqsədəuyğun bilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Qızlar bulağı" romanında işlənmiş 20-yə yaxın qədim türk sözü "Qan içində" romanında öz sinonimləri ilə əvəz olunmuşdur.

Romanların dilində mütləq sinonimlər canr xüsusiyyətindən irəli gələn təsvirlərin təbii və janlı təsir

çaları ilə zənginləşməsi, hadisələrin təfərrüatla verilməsi, surətlərin fərdi keyfiyyətlərinin açılması (elmi, əqidəsi, xarakterindəki spesifik jəhətlər haqqında aydın təsəvvür yaratmaq üçün) məqamlarında da işlədilmişdir. Məsələn, yazıçı, "Qan içində" romanında Mirzə Əliməmməd kimi alim və yüksək vəzifə sahibi olan bir şəxsin dilində "buyuruq", Baba lələnin dilində "qulluq", Azərbaycan dilinin ümumişlək sözlərindən daha çox istifadə edən Vaqifin dilində "sığınmaq", "dünya görmüş", çox ehtiyatlı bir dövlət adamı kimi xarakterizə edilən seyid Mirzə Əliməmmədin dilində "iltija etmək", saray üslubunda danışdırılan vəliəhd Məmmədhəsən ağanın dilində "jahandidə"; ilham çağlarında daha çox poetik sözlərdən istifadə edən Vaqifin dilində "çöhrə", Mədinənin dilində "üz"; eşik ağasının dilində "büsat", qojaman şair Vidadinin dilində "jahü-jəlal" və s. sinonimləri tamamilə düzgün üslubi məqamlarda işlətmişdir. Belə sinonim sözlərin (zahirən mənaja fərqlənməyən) fərqli üslubi imkanları da buradan irəli gəlir.¹

Mənaja mütləq cyniyyət təşkil edən sinonimlər ekspressivlik məqamında da yazıçının əlində dəqiq üslubi vəsiyyəyə çevrilmişdir. Məsələn, "Qan içində" romanında "gəlmək" sözünə sinonim kimi işlədilən "təşrif gətirmək", "hüzuruna yetişmək" kimi ifadələrdən bir qayda olaraq təntənəli üslubda, hörmətli şəxslərin gəlişini bildirmək məqamında istifadə edilmişdir. Lakin ağa və bəylərə heç bir hörmət bəsləməyən dəyirmançı Osmanın dilində belə "hörmət və izzət sahiblərinin" gəlişi sadəcə "gəlib" sözü ilə ifadə olunmuşdur. Misallara mürəjət edək: "Ağa,-dedi, sən ildə-əyyamda bir dəfə bura *təşrif gətirirsən*, onda da buradan

¹ Г.Ш.Казымов. Я.Шагвердийевин драматурэийа дили ("Дабылан тифаг" пйеси ясасында), нам.дисс., Бақы, 1965, сящ.130.

bikef qayıdasan, belə olmaz" (88). "Eşitdim ağa *gəlib*. Toyxayına gəlmişdilər, yarım çuval un verdim" (89).

Bəyin gəlişi ilə kəndliləri soymaq və ağasına qulluq göstərmək üçün əlinə fürsət düşən yüzbaşı ona "gəlirsən" yox, təntənəli üslubda "təşrif gətirirsən" deyir. Dəyirmançı Osman üçün ağanın gəlişi yeni bir fəlakət, yeni bir itkidir, böyük külfət sahibi olan bu adam üçün "yarım çuval un" itkisi də ağır zərbədir. Odur ki, ağanın gəlişinin nə ilə nətişələnəşəyini qabaqjadan duyan dəyirmançı bu arzuolunmaz qonağa biganəliyini "gəlib" sözü ilə ifadə edir.

Mənaja mütləq cəyniyət təşkil edən fərdi sinonimlərdən istifadə etməklə yazıçı milli mənsubiyyət çalarını da düzgün ifadə etmişdir. Məsələn, ərəb mənşəli "əsgər" sözünü təsvir və mükəlimələr azərbaycanlılara aid olduqda "əskər" kimi işlətdiyi halda, ruslara aid olduqda "soldat", iranlılara aid olduqda "sərbaz"la əvəz etmişdir: "On beş min *əskər* şəhərin içində və qismən də qərb tərəfdəki dağlıqlarda yerləşmişdir" (201). "Kağız urus *soldatının* əlinə keçibdir" (215). "*Sərbazlar* saraya çatdıqda darvazada dayanıb içəri xəbər verdilər" (223).

Yusif Vəzir, yeri gəldikjə, başqa surətlərin tipikləşdirilməsində də obrazın dünyagörüşünü, milli mənsubiyyətini səşiyələndirən leksik-semantik vahidlərdən ustalıqla istifadə etmişdir. Bu jəhətdən "Qan içində" romanının dili M.S.Ordubadinin tarixi roman dilindən seçilir: "Ordubadi, demək olar ki, öz tiplərinin əksəriyyətini öz dilində, yazıçı dilində danışdırmışdır".¹

Y.V.Çəmənşəminli romanlarının dilini şirinləşdirən, üslubunu fərdiləşdirən başlıca jəhətlərdən biri-onun sinonim sözlərin verdiyi imkanlardan yaradılıqla, böyük istedadla istifadə etməsidir. Bu şirinlik, xüsusilə, "Qan içində" romanının dilində özünü göstərir. Bu romanın həm mövzusu,

¹ М.Ъ.Ъяфяров. Сянят йолларында. Бакы, 1975, сящ.180.

həm təsvir olunan dövr ədəbi dilinin inkişaf mərhələsindəki pərvəriş, yüksəliş, həm də buradakı hadisələrin tarixdə lirik bir şair kimi məşhur olan M.P.Vaqifin ətrafında jərəyan etməsi əsərin dilində bir şirinlik, bir liriklik yaratmaq üçün müəllifə geniş imkanlar vermişdir. Bu üslub gözəlliyi öz-özünə yaranmayıb, yazıcının ayrı-ayrı dil vahidlərindən, sözün mənə çalarlarından yüksək sənətkarlıqla, yaradılıqla istifadə məharətindən irəli gəlmişdir. Bu məqsədlə yazıçı sinonim sözlərin müxtəlif məqamlarda sadalanması üsulundan da istifadə etmişdir:

1. İfadə olunan əsas fikri qüvvətləndirmək, başqa jəhətləri ilə birlikdə qabarıq şəkildə təsvir etmək üçün sinonimlər təsirli sadalanma məqamında işlədilmişdir. Məsələn, "At belində *azad, dərdsiz, qayğısız* istədiyi yerləri gözəyəkmə?" (44). "Oğlum, mən dağlarda böyümüş qazağam; *soyuq, şaxta* mənə kar etməz" (116).

Birinci misalda "azad-dərdsiz-qayğısız" sözlərinin sinonim kimi sadalanması xan qızı Kiçikbəyimin ata evində keçirdiyi fərvan həyat haqqında bitkin təsvir verir, "azad" olmaq, "dərdsiz" olmaq – elə "qayğısız" olmaq deməkdir. Kiçikbəyimin "azadlıqdan", "dərdsiz"likdən, "qayğısız"lıqdan qanadlanan ruhu onu at belinə qaldırıb doğma ata mülkünün seyrinə çıxarıb. Ər evinə köçmək ərfəsində Kiçikbəyimin düşüncəsi kimi verilən bu jümlədə "azad-dərdsiz-qayğısız" sözlərinin sadalanması ilə yazıçı uzaq eldə, qərrib yerdə gəlini gözləyən həyatın ağırlığını qabarıq və emosional şəkildə nəzərə çarpdırır.

İkinci jümlədəki "soyuq-şaxta" sözlərinin sadalanması danışanın möhkəm iradəsi, sağlam bədəni və mühakiməsi haqqında aydın təsəvvür yaradır.

2. Əşya və hadisəni təfərrüatı ilə janlandırmaq üçün sinonim sözlər sadə sadalanma məqamında işlədilmişdir. Məsələn, "Bir-birindən *gözəl*, bir-birindən *jəzibəli* idilər, hərəsinin də bir başqa *ədəsi*, bir başqa *oyunu* vardı" (52). Müəllif toy gəjesinə toplaşmış qız-gəlinlərin zahiri

görünüşünü təsvir etmək üçün "gözəl", "jazibəli" sözlərinin, onların psixoloji aləmi, mənəvi keyfiyyətləri haqqında təsəvvürü təfərrüatla zənginləşdirmək üçün "ədə-oyun" sözlərinin adi sadalanmasından istifadə etmişdir.

3. Oxujuda emosional hiss yaratmaq, əşya və hadisəni ətraflı janlandıraraq bir-birindən üstünlüyünü nəzərə çarpdırmaq üçün ümumişlək sözün poetik formaları omonimik məqamda sadalanmışdır. Məsələn, "Vaqif çox *gözəllər* görmüşdü, çox *sonalar* tərənnüm etmişdi, lakin belə bir *sənəm* rast gəlməmişdi" (60). Müəllif, qənirsiz gözəl olan Ağabəyim ağanın Vaqiflə ilk görüşünü təsvir edərkən gözəl qıza şairin gözü ilə baxır və bu gözəlliyə şair baxışı ilə qiymət verir. Buna görə də şairin bu gözəllik qarşısındakı ilkin duyğularını ümumişlək lüğət vahidi olan "gözəl" sözünə sinonim kimi işlədilər, Vaqif lirikası ruhuna uyğun "sona", "sənəm" poetik dil vahidləri ilə ifadə edir. Hər üç sözdə ümumi məna "ən kamil qadın" olsa da, "sona" və "sənəm" sözlərində "gözəl" sözünün malik olduğu daxili və zahiri kamilliklə bərabər, saray xanımlarına məxsus işvə, naz, şuxluq, ürkəklik kimi jəhətlər birləşmişdir. Vaqifin nəzərində Ağabəyim ağa bu vaxtadək gördüyü "gözəllərdən", tərənnüm etdiyi "sona"lardan daha jazibədar, daha məlahətli bir "sənəm" idi.

"Qan içində" romanında mütləq və nisbi sinonimlərin aşağıdakı üslubi imkanlarından da istifadə edilmişdir:

1. Fikri daha dəqiq ifadə etmək üçün sözlər nisbi sinonimik məqamda işlədilmişdir. Məsələn, "Himayə məsələsini ki mən ərz etdim, bir *fikirdir*, bir *arzudur* ki, ağlım kəsən tərzdə bildirdim" (111).

"Fikir" və "arzu" sözləri kontekstdən xaricdə sinonim olmasa da, yazıçı ifadə etmək istədiyi fikri daha da dəqiqləşdirmək üçün bunları sinonim kimi işlətmişdir. Doğrudan da Vaqif himayə məsələsini ortaya atarkən öz "fikrini" bildirmişdi. Bu isə hələ məsələnin həlli demək deyildi, bu "fikir"

müzakirə olunub həyata keçirilə də bilər, "arzu" olaraq qala da bilərdi. Şair, onun irəli sürdüyü bu təklifin məjlisdə əmələ gətirdiyi böyük narazılığı gördükdə məjlis əhlinə çatdırır ki, bu dəqiqə himayəyə keçmədik. "Bu bir arzudur" deməklə "bu bir fikirdir" ifadəsindəki qətiliyi, sərtliyi bir qədər yumşaldır və məjlisin ruhuna uyğunlaşdırmış olur.

2. Janlı dilə məxsus xüsusiyyətləri saxlamaq üçün "qoşa işlənən sözlərin"¹ sinonimliyindən istifadə etmişdir. Məsələn, "O vaxtdan bəri burada *boş-bekar* gəzir" (127). "Heç *dərd-qəm* bilməzdim" (169). "Deməli, Allahqulu, sizin evdən də bir qurban gedəjəkmis, yaxşı ki, toğlu *dərd-bəlanı* aparıb" (177).

"Qan içində" romanının dilində janlı dilə məxsus başqa xüsusiyyətlər də müşahidə olunur. Yusif Vəzir "ümumxalq dilinə, janlı dilə bağlı bir sənətkar"² olduğu üçün yüksək dil mədəniyyətinə sahib yazıçılardandır.

3. Yazının təhkiyyə dilinin surətlərin dilindən fərqləndirilməsi üçün sinonim sözlərdən istifadə edilmişdir.

Məsələn, "sövqat-hədiyyə-peşkəş" sinonimləri müəllif dilində "hədiyyə", "peşkəş", Vaqifin dilində "sövqat" kimi işlənilmişdir: "Seyid, İstanbuldan gətirdiyin *sövqatların* məni sənə borjlu eləyir" (207). "İrakli xan *hədiyyələri* ayaq üstə qəbul edir və ətrafındakılara verirdi" (123). "Məmməd həsən ağa bəzi adamlara peşkəş göndərdi" (28).

Yusif Vəzir "Qızlar bulağı" romanında bu anlayışın ifadəsi üçün *ənam* sözündən istifadə etmişdir.

4. Bədii əsərlərdə sinonimlərin başqa bir üslubi rolu da söz və ifadə təkrarının qarşısını almaqdır. Təkrar əsəri üslubi jəhətdən ağırlaşdırır, ifadə gözəlliyini pozur,

¹ Й.В.Чямянзяминли. Гоша сюзляр. Мягала, Арх-26, Г-2 (34).

² М.Ъ.Ъяфяров. Сянят йолларында. Бақы, 1975, сящ.169.

şirinliyini itirir. Romanların dilində bəzi sinonimik sıralar bu məqsədlə bağlıdır. Məsələn, "Sonra Peterburqdan göndərilmiş hədiyyələri bir-bir kiçik zabitlərdən alıb İrakliyə *verdi*, nəhayət gümüş və qızilla işlənmiş jildin arasındakı fərmanı *təqdim etdi* (120). "Səfər Şişəyə *tərəf*, Miraxur isə Araza *doğru* getdi" (62). "Erməni mülüklərinin 1784-jü ilin mart ayında Peterburqa *çatmış* ərizəsinin dalınca Vaqif yazan məktub da həmin ilin aprel ayında Peterburqa *yetişdi*" (110).

Leksik sinonimlərin bu imkanlarından daha çox "Qızlar bulağı" romanında istifadə edilmişdir: "*Sevinmək* (4) – *şad olmaq* (5), *ajıqlanmaq* (5)–*hırslanmış* (5), *yada salmaq* (8) – *xatırlamaq* (9), *məram* (12) – *niyyət* (18), *bina etmək* (16) – *qurmaq* (16) – *vüjuda gətirmək* (18) və s.

Y.V.Çəmənzəminlinin bədii nəsrinin dilində qarşıya çıxan maraqlı jəhətlərdən biri də ifadənin qüvvətləndirilməsi, onun bədii təsvir vasitəsinə çevrilib, güclü emosional təsir xüsusiyyəti kəsb etməsi üçün söz və idiomların ona sinonim olan başqa frazeoloji vahidlərlə, sabit birləşmələrlə əvəz edilməsidir. Məsələn, "Qan içində" romanında "Yüzbaşı nə qədər anlatdı, dəyirmançı *yola gəlmədi ki, gəlmədi*" (90) jümləsində "yola gəlmədi" idioması "razılaşmadı" sözünün əvəzində, həm də "gəlmədi ki, gəlmədi" felləri ilə birlikdə işlədilərək, dəyirmançını Məmməd bəylə qohum olmağa razılaşıdırmaq istəyən yüzbaşının bütün jiddi-jəhdlərinin tam mənası ilə boş çıxıldığını inandırıcı şəkildə ifadə edir. Bu xüsusiyyəti Yusif Vəzirin təkcə tarixi roman yaradıcılığında deyil, hekayələrinin dilində də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, "Azad fikrindən keçirirdi...deyəsən bu da bajıları kimi *gönü duzlayaraq*, yenə xərcə düşüb təzədən evlənəjəyəm."¹

¹ Й.В.Чямянзяминли. "Гызлар булаы" (цц шекайяси). Бақы. 1964, сящ.140.

Burada "gönü duzlayajaq" idiomu "öləjək" sözünün əvəzinə işlədilib güclü emosional təsir xüsusiyyəti ilə seçilir.

Idiomotik ifadələrdən deyilmiş fikri daha da qüvvətləndirmək, daha təsirli səsləndirmək məqsədilə özündən əvvəlki jümləyə, sintaktik konstruksiyaya ekvivalent kimi də istifadə edilmişdir.¹ Məsələn, "Bu saat Dızağa üç yüz atlı göndər, o köpək oğlu İsanı tutub assınlar, evini, mülkünü dağıtsınlar. *Daşı-daş üstündə* qoymasınlar (100). "*Daşı-daş üstündə qoymasınlar*" idioması təkcə İsanın evinin, mülkünün dağıdılmasında deyil, bütün Dızaq sığnağına divan tutulmasına hökm verən fərman olaraq, əvvəlki fikri daha kəskinliklə və daha qətiyyətlə səsləndirən bir sinonim kimi müvəffəqiyyətlidir. Bu idioma öz kəskinliyi ilə, həm də məliklərə ajiğı tutub, günahsız jamaatı da qırğına verən, "qurunun oduna yaşı da yandıran" xanın xarakterindəki qəddarlığın açılmasına kömək edir.

Əsərlərdəki sinonim sözləri mənşə mənsubiyyətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Xalis Azərbaycan sözlərindən ibarət olanlar:

Qeyd etmək lazımdır ki, bunlar əsərdə üstünlük təşkil edir. Məsələn, *çatmaq-yetişmək, daxma-dam, çapır-talayır, yurdum-yuvam, nökar-qulluqçu, ər-kişi, öldür-qırıldı-gəbərdi, yoldaş-jür, tərəf-doğru, içildi-başa çəkildi, çörək-əppək, buyuruq-qulluq, igid-qoçaq, soyuq-şaxta* və s.

2. Azərbaycan və ərəb sözlərindən ibarət olanlar: *diribaş-zehnli, yol-ələj, qorxu-vahimə, oyun-ədə, yaşayış-həyat, saray-imarət, qonaqlıq-ziyafət, elçi-səfir, uşaq-övlad-züriyyət* və s.

3. Azərbaycan və fars sözlərindən ibarət olanlar: *şərqi-nəğmə, ojaq-buxarı, dünyagörmüş-jahandidə,*

¹ Бу хцсусийят А.Шаигин няср дили цццн дя сяъиййавидир. Бах: Н.М.Худийев. А.Шаигин няср ясярляринин дилинин тядрисиня даир. В.И.Ленин адына АПИ-нин "Елми ясярляр"и, 1974, № 2.

duzluluq-məzah, igid-qoçaq-dilavər, üz-çöhrə, qulluq-buyuruq-sifariş, yoldaş-jür-dost, qarşılama-pişvaz, atlı-süvari və s.

4. Fars və ərəb sözlərindən ibarət olanlar: *büsat-dəbdəbə, javan-jahıl, peşkəş-hədiyyə-sovqat-ənam, sərbaz-əsgər, yazıq-binəva-fəqir, nijat-xilas, əndişə-təşviş-təlaş, günah-təqsir, gözəl-sənəm, müdara-tədbir, pişvaz-istiqlal, naz-işvə, dərd-bəla, gərdişi-zəmanə-ruzigar, axirət evi-gor, ruh-jan və s.*

5. Anjaq ərəb sözlərindən ibarət olanlar: *Övlad-züriyyə, meyd-jənazə-jəsəd, əhali-jamaat-xalq, təşviş-təlaş, zaval-zamin, əhvalat-majəra, vəqə-qəziyyə, əjr-zülm, səfir-nümayəndə, sovqat-hədiyyə, dəbdəbə-jahüjəlal, müntəzir-hazır, məram-niyyət və s.*

6. Fars sözlərindən ibarət olanlar: *dost-aşna, azar-xəstəlik.*

ANTONİMLƏR

Ümumi anlayışların təzadlı münasibətlərini, xüsusiyyətlərini əks etdirən antonimlər də sinonimlər kimi fikri dəqiqləşdirməyə kömək edir. Əks məna və məfhumları ifadə edən antonim sözlər bədii əsərlərdəki fikrin zənginliyini, dəqiqliyini, təsirliliyini təmin edən lüğət vahidlərindəndir. Bu qiymətvericilik keyfiyyəti onlardan bədii ədəbiyyatda geniş istifadə etməyə imkan verir. Bədii dildə antonimlərdən təsirli üslubi vasitə kimi, nitqi janlı, əyani və obrazlı etmək, anlayışların təzadlı müqayisəsi, əşyaların əlamət və keyfiyyəti haqqında janlı təsəvvür oyatmaq məqsədilə geniş istifadə olunur.

Y.V.Çəmən-zəminlinin tarixi romanları ziddiyyətli hadisələrin müxtəlif tipləri ilə – siyasi, ijtimai, daxili, ailə-məişət çərçivəsindəki ziddiyyətlərlə zəngindir. Bu ziddiyyətlərin ifadəçiləri olan əksmənalı sözlər də müxtəlif sahələrlə bağlı dil vahidləri şəklində olub, məzmunundan doğan zidd, qarşı jəhətləri bəzən təzadlı, bəzən də nisbi mənada ziddiyyətli şəkildə əks etdirir. Romanlarda müşahidə edilən

antonimlik-antonim və ya antonim funksyalı sözlər, təzadlar əsasında yaranmış məntiqi və məjazi mənalar, frazeologi vahidlər və habelə təzadlı fikirləri ifadə edən jümlələr formasında özünü göstərir. Məsələn, "sevinmək-kədərlənmək", "əzab-nəşə", "ağa-nökər" kimi, sözlər vasitəsilə ifadə olunan əks mənalar başqa bir yerdə zidd mənalı sabit və qeyri-sabit birləşmələrlə: "üzünə gün doğmaq-üzündən bulud keçmək"; stilistik fəqur kimi: "xan-çoban", "şah-gədə"; yaxud da sözlərin məjəziləşməsi yolu ilə ("gül-tikan") özünü göstərir.

Sözlərin və ya ifadələrin məjəzə ilə işlədilərək bu və ya digər əşya və hadisənin daxilindəki ziddiyyətlərin obrazlı, dolğun və təsirli şəkildə təsviri ən çox Vaqifin dilində müşahidə olunur.

Müəllif M.P.Vaqifi bir şair kimi təqdim etmək üçün başqa surətlərdən fərqli olaraq, onun dilində "...sözün adı məntiqi mənasından çox yüksəkdə duran"¹ poetik vahidlərə, məjəzlərə də müvafiq yer verməli olmuşdur. Məsələn, Vaqif ölkədəki "nahaq qanlar"dan, "baş kəsmələrdən" bədbinləşən Vidadiyə təsəlli vermək, ona nikbinlik təqdim etmək üçün ijtimai ziddiyyətlərin insan psixikasında oyatdığı təzadlı emosiyaları belə qiymətləndirir:

"...Ömür əzabla nəşədən yoğrulmuş tikanlı bir güldür. Bunun tikanı olmasa, gülü də lətifliyindən məhrum olar"(153).

Burada antonim sözlərin (əzab-nəşə) köməyi ilə verilən fikir məntiqi əsasda belə meydana çıxır: "Ömür əzab və nəşədən ibarətdir". Lakin Vaqif insan ömrünü, varlığı, həyatı "gülə" bənzədir. Bu "gül"ün yoğurulmasında "nəşə" ilə bərabər "əzab" da olduğu üçün "tikanlı"dır. Məntiqi əsasda alınan birinci fikirdəki leksik vahidlərlə yaradılan antonimlik məjəzələrlə (tikan-gül) qüvvətləndirilir,

¹ М.Ариф. Сечилмиш ясарляри. Ы ыйлд, Бақы, 1967, сящ. 257.

emosional şəklə salınır. Lakin şairin bu "tikanlı gülü" təqdim etməkdə məqsədi vardır. Bu məqsəd isə sonrakı jümlədə açılır: "Bunun *tikan* olmasa, *gülü* lətifliyindən məhrum olar". Ziddiyyət yenə məjazlarla davam etdirilir. Fikir sözlərin məjaziləşərək qarşılaşması ilə meydana çıxır: "Yaxşı öz qiymətini pislə müqayisədə alır. Yaxşı günün qədri pis gündə bilinər" və s. Elə buna görə də müəllif Vaqifin fikrini "Ömrün *nəşəsindən* sevinən kimi, *əzabını* da toy-bayram sanmalısan" jümləsilə tamamlayır. Bu sözlər bütün roman boyu Vaqifin xarakteri ilə təsdiq olunur. Ömrün sevinjini də, kədərini də təbii qanunauyğunluq kimi qəbul edən şair əzablı anlarına nəşəli günlərin zirvəsindən baxır. Əzablı günlərində sevinjli günlərinin qədir-qiyməti onun üçün toy-bayrama çevrilir.

Romanlarda mütləq və üslubi (müəyyən şəraitdə antonim kimi çıxış edən) antonimlərdən kifayət qədər istifadə edilmişdir. Müəyyən kontekst daxilində əks, zidd mənə kəsb edən sözlər (situativ antonimlər) bədii əsərlərin dilində səlis ifadə, təsirli mənə yaranmasına xidmət edən, bədii jəhətdən dəyərli vasitələrdəndir. Yusif Vəzir tarixi romanlarında bu və ya digər təzadlı hadisələrin təsviri zamanı müəyyən mətn daxilində antonimlik kəsb edən söz və ya ifadələrdən də istifadə etməli olmuşdur. Belə söz və ifadələr kontekstdən kənarda kontrast yaratmadığı üçün kontekstual antonimlər adlanır.¹ Məsələn, "kiçik" sözü kontekstdən kənarda "ağır" sözü ilə antonim deyilir. Həmin sözün antonimi "böyük" sözüdür. Lakin bu sözlər "vəznli" sözü ilə birlikdə işlənərək (kiçik vəznli-ağır vəznli) "yüngül-ağır" mənalarında antonim kimi çıxış etmişdir: "İlk məşq *kiçik vəznli* millərlə başlar, get-gedə *ağır vəznli* millərə keçərdilər" (80).

¹ Азербайджан бядии дилинин цслужийаты. Бақы, 1970, сящ. 83.

Kontrastlı lövhələr yaradarkən yazıçı bəzən əks tərəflərdən birini öz nisbi sinonimləri ilə əvəz edərək üslubi jəhətdən antonim funksiyası olan söz və ifadələrdən bədii bir vasitə kimi istifadə etməklə romanların dilini maraqlı qura bilmişdir. Məsələn, "Qızlar bulağı" romanında jəmiyyətin fərdləri arasındakı təzadlı vəziyyət belə təsvir olunur: "*Gözlülər* arasında işığa möhtaj *korlar* var. *Xoşbəxtlər* arasında *talesizlər* var, *bolluqla* yaşayanlardan çox *yoxsul* var..." (36).

Burada "gözlü" sözü görmə imkanının olması ilə "kor" sözünə əks mənə kəsb etməsinə, "talesiz" bəxtində səadətin olmaması əlamətinə görə "xoşbəxt" sözü ilə kontrast yaratmasına, "yoxsul", "zəngin (*bolluqla*)" yaşamaq imkanından məhrumluğuna görə ziddiyyətli anlayışların ifadəçiləri kimi, kontrastlı lövhələr yaradılması məqamında işlənilmişdir. "Gözlü" əvəzinə "görən", "talesiz" əvəzinə "bədbəxt", "bolluqla yaşayanlar" əvəzinə "varlılar" işlətdiyimiz halda, yazıçı bunları öz üslubi sinonimləri ilə əvəz etməyi lazım bilmişdir.

Romanlarda işlənən *tox-aj*, *ağ-qara*, *əkin-biçin*, *ahıl-jahıl*, *böyük-küçük*, *doğru-yalan*, *zərərli-xeyirli*, *işıq-qaranlıq*, *qoçalıq-gənclik*, *çirkinlik-gözəllik*, *günah-savab*, *iri-xırda*, *pis-yaxşı* və s. kimi mütləq antonimlər təsvir olunan siyasi, ictimai, və ailə-məişət hadisələri fonunda dövrün ziddiyyətlərini əks etdirən əlverişli vasitələrdəndir.

Yusif Vəzir antonim sözlər vasitəsilə müxtəlif səbəblərlə bağlı olan, müxtəlif hadisə və vəziyyətlərdən irəli gələn ziddiyyətləri əsil sənətkar qələmi ilə ifadə etmiş və bunları rəngarəng üslubi məqamlarda işlətmişdir.

Ədib antonim sözlər vasitəsilə öz qəhrəmanlarının ictimai vəziyyətindəki ziddiyyətləri, xüsusi mülkiyyətçiliyin yaratdığı təzadlı vəziyyəti müvəffəqiyyətlə təsvir edə bilmişdir. Məsələn, İbrahim xanın arvadı ağıllı, tədbirli Bیکə xanım yaxşı bilir ki, heç bir insan övladının alınına nəsillikjə ömürlük xanlıq, ya da çobanlıq yazılmayıb. Odur ki, ərinə

deyir: "Yəni bu tanıdığımız xanların ata-babası *xan* olmuşdur? Nadir şah *çobanın* biri deyildimi?". "*Nökər* var ki, igidlik göstərüb *ağasının* taxtında oturur" (28).

Burada "*xan-çoban*", "*ağa-nkər*" sözləri vastəsilə jəmiyyət fərdlərinin ijtimai vəziyyətindəki bərabərsizlik əks olunmuşdur.

Antonim sözlər vasitəsilə yaradılan təzadlarla personajların psixoloji halındakı ziddiyyətli yönətləri açmağa çalışmışdır. Məsələn, "*Birdən kədərli* üzündə *nəşə* parladı" (Qb-52). "*Həzin* hava kimisini *kədərləndirir*, kimisini *joşdururdu*" (52). "*Vaqif azad oldu*, lakin Sənəm xanımın qəlbinə *əsir edib* apardı" (25). "*Məni* görçək sevindisə də, *sevinj* üzündəki *kədər* izlərinə qalib gələ bilmədi" (Qb 25).

Burada "*kədər-nəşə*", "*kədərləndirir-joşdurur*", "*azad oldu-əsir etdi*", "*sevinj-kədər*" söz və ifadələri surətlərin keçirdiyi ziddiyyətli hissi halları ifadə edən antonimlərdir.

Bir-birindən siyasi və ideoloji yönətdən fərqlənən müxtəlif hadisələrin, qrup və təbəqələrin təsviri zamanı antonim sözlərdən istifadə edilmişdir. Məsələn, "*Nadirin qanlı keşməkeşindən* sonra Kərim xan zənd İranda asayışı bərpa etmişdir" (18). "*Jeyniz şəxsiyyətin azadlığı, fikrini* daşıyırdı: *İnsana əsarət zənjiri* kəsilən adət və ayinləri, axmaq ənənəni tərک etməli" (Qb 70). "*Özü də yüzbaşılara, sərkarlara, əmr-məruflara düşməni kəsilmiş, fəqir-fəqara ilə* yaxşı rəftar edirdi" (38).

Bu misallarda "*qanlı keşməkeş-asayış*", "*azadlıq-əsarət*", "*yüzbaşı, sərkar, əmr-məruf – fəqir-füqara*", "*düşməni kəsilmiş-yaxşı rəftar edirdi*" antonimləri ziddiyyətli siyasi hadisələrin, ideologiyanın, qrup və təbəqələrin ifadəçiləridir.

Tarixi hadisələrin ölkədə, xalqın məişətində və mənəviyyatında törətdiyi ziddiyyətli vəziyyətlərin təsvirində antonim sözlərdən istifadə edilmişdir. Keşməkeşlərlə dolu xanlıqlar dövründə xalqın məişətindəki çətinlikləri, fəjirə və düşgünlükləri yazıçı mütləq və üslubi antonimlərin köməyi ilə çox qüvvətli və təbii şəkildə verə bilmişdir. Məsələn, "*Saray,*

padşahın özü qızıl-jəvahirat içindədir, kasıb-kusubun isə halı yamandır" (207). "Mehralı mənə düşmənlə olduğu halda, Fətəli onu çəkib çörəkləyir" (77). "Kimi məğlubiyyətdən, kimi qalibiyyətdən dən vururdu" (94).

Təsvirlə bağlı olan təzadlı zaman, məkan, kəmiyyət anlayışlarını verərkən yazıçı antonim sözlərdən istifadə etmişdir. Məsələn, "*Gündüz gün kimi, gecə ay kimi aləmə işıq saçmış*" (115). "*Jürjeye,-dedi,-uzaqlar adamı üzər, yaxınlarla uğarşalım*" (Qb, 52).

Antonim sözlər ümumiyyətlə mənanı, fikri dəqiq və aydın ifadə etmək üçün təsirli, münasib dil vahidlərindəndir. Lakin müəllif bəzən antonim sözlərin köməyi ilə müəyyən zidd fikir ifadə etməkdən əlavə, bu və ya digər vəziyyəti, hadisəni daha təsirli dil ilə, emosional boyalarla, hətta mübaligəli şəkildə təsvir etməyə çalışmışdır. Məsələn, "*Yox, axund, bizim dərdimiz yerə-göyə sığmaz*" (41).

Məlum məsələdir ki, yer üzündəki bütün hadisələr, əşyalar və bunlarla bağlı proses və vəziyyətlər yerə-yer sferasına aiddir. Yer üzündə nə qədər insan mövjuddursa, hər biri ilə bağlı əlamət və keyfiyyət də onların sayından qat-qat artıqdır. Şahnisə xanım "bizim dərdimiz yerə-göyə sığmaz" deyərkən dərdinin həqiqətən məkanja əks jəhətlərdən ibarət nəhəng həjmə yerləşmədiyini deyil, dərdin böyüklüyünü, həm də dözülməzliyini mübaligəli şəkildə ifadə etmək istəmişdir.

Antonimlər nitqdə antiteza yaradan vasitələrdəndir.¹ Antitezanın əsasında təzad durur. Antonimlərdən antiteza yaradılarkən müxtəlif ziddiyyətli anlayışları bir-birindən fərqləndirmək yox, xüsusi üslubi effekt yaratmaq məqsədi güdülür. Bədii ədəbiyyatda antiteza qüvvətli bədii təsvir vasitəsi kimi həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Aristotel

¹ Азәрбајҹан бјадии дилинин цслубийҹаты. Бақы, 1970, сҹы.85.

təsvirin bu üslubunu sillogizmə bənzətməklə bunu ziddiyyətlərin qarşılaşdırılması ilə meydana çıxan sübutun ən təsirli ifadə vasitəsi hesab etmişdir.¹

Romanların dilində söz və ifadələr vasitəsilə yaradılan antitezadan geniş istifadə edilmişdir: "Sənin əzəmətin nədədir? Ondadır ki, *səndən qaçan mənə sığır*" (Qb, 29).

"Qızlar bulağı" romanından gətirilmiş bu misalda ziddiyyətli fikir (*səndən qaçır-mənə sığır*) sintaktik konstruksiyalarla ifadə olunub, məntiqi əsasda üzə çıxır. Burada məqsəd müqabil tərəflər arasındakı ziddiyyətli anlayışları bir-birindən fərqləndirmək deyil, xüsusi üslubi effekt yaratmaqdır. Qoja memarın dilində verilmiş "səndən qaçan mənə sığır" ifadəsinin daxilindəki məntiqi ziddiyyətdən Daranın ədalətsizliyinin, zülmkarlığının üzə çıxarılması üçün istifadə edilmişdir. Doğrudan da, Dara adil padşah olsaydı, ondan qaçmaq da lazım gəlməzdi. "Qan içində" romanının bir yerində sözlərlə yaradılan antiteza vasitəsilə "Dünyada insandan birjə yaxşılıq qalajaq" fikri belə verilir: "*Şah da, gədə da* ölüb torpağa qoyulajaq. Axırı ki, ölümdür" (155). "Şah" və "gədə" sözlərinin informativ mənasındakı jəmiyyət fərdlərinin ijtimai səviyyəsində ən ali və ən aşağı vəziyyətlər arasındakı ziddiyyətlərin qoşalaşdırılıb, eyni nəticə ilə əlaqələndirilməsi aşağıdakı fikrin janlı danışiq dilində ən yaxşı ifadəsidir: "Öləndən sonra varlı varı ilə, yoxsul kasıblığı ilə yox, yaxşılığı, insani münasibəti ilə xatirələrdə yaşayajaq".

Antitezadan danışanın təsvir olunan hadisəyə öz münasibətini ifadə etmə məqamlarında da istifadə olunmuşdur. Yəni antitezanın köməyi ilə təsvir olunan bu və ya digər hadisəyə danışan şəxsin təəssüfü, ehtimalı, heyrəti, yaxud təbii münasibəti aşkara çıxır. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

¹ Иеня орада.

a) antitezadan danışanın hadisəyə təəssüfü məqamında istifadə edilmişdir. Məsələn, "*Gəldik-getdik, gəlib-getmişlər... gələjəklər-gedəjəklər*" (Qb, 52).

Burada müəllim Kəbusey "gəldik-getdik, gəlmişlər-getmişlər" deyərkən "gələn və gedən" şəxslər haqqında məlumat vermir, onu və yaşıdlarını çoxdan tərk etmiş gənjliliyin ötməsinə təəssüflənir. Sonra bunu təbiətin dialektikası ilə əlaqələndirərək, bu dialektik qanunun bütün janlı aləmə aid olduğunu (gələjəklər-gedəjəklər) etiraf edir. Bu təəssüf və etiraf bütünlüklə antonim sözlər əsasında qurulmuşdur.

b) antitezadan danışanın hadisəyə etirazı məqamında istifadə olunmuşdur. Məsələn, "*Yaşamaq – fərdi və xudbin deyil, ictimai olmalıdır*" (Qb 17). "*Düz yolu buraxıb, dolanbaj yollar arayırlar*" (Qb18).

Burada surətin (müəllim Xanburabi və Həmədanlı təcir) dililə yaxşı və pis hadisələr sadalanır. Xanburabinin "yaşamaq ictimai olmalıdır" deyərkən "fərdi və xudbin-yaşayışa", "dolanbaj yollar arayırlar" deyərkən "düz yolun buraxılması"na etiraz etdiyini duymaq çətin deyildir.

j) Antiteza danışanın hadisəyə heyranlığının ifadəsi məqamında işlədilmişdir. Məsələn, "*Piyalədə olduqca sakitliyinə heyran edirsən, mədəyə töküldükdə hərəkət bambaşqa olur; insanı güldürür, ağladır, nəşə verir, qəmgin edir, jəsarətləndirir, gözlərini pərdələyir*" (Qb, 23).

Bu nümunədə "güldürür-ağladır", "nəşə verir-qəmgin edir" antonimləri ilə ifadə olunan ziddiyyətli proseslərin sadalanması danışanın heyranlığının ifadəsinə xidmət etmişdir.

Romanlarda işlədilən antonimlər mənşə jəhətdən də maraqlıdır. Burada əsas yeri Azərbaycan sözləri tutur. Məsələn, *var-yox, yazı-pozu, yuyuldu-silindi, get/mək/-gəl/mək/, açıldı-örtüldü, dağ-aran, tox-aj, gejdə-gündüz, xançoban, yuxarı-aşağı, yer-göy, quru-yaş, alt-üç, açılmaq-bağlanmaq, işıq-qaranlıq, böyük-küçük, qaçmaq-sığınmaq* və s.

Daxili imkanlar əsasında yaranmış antonimlərdən "Qızlar bulağı" romanında daha çox istifadə edilmişdir.

Lakin romanlarda Azərbaycan və ərəb (*ağa-nökər, yavaş-jəld, qoja-ahıl* və s.), yalnız ərəb (*kədən-nəşə, aqil-jahil, səfa-jəfa, qalib-məğlub, əvvəl-axır, xüsusi-ümumi, ağır-zalım, xeyir-zərər, halal-haram, inam-şübhə, müvəqqəti-əbədi* və s.), Azərbaycan və fars (*şah-gəda, yeni-köhnə, dağ-dərə, qoja-javan*), yalnız fars (*şah-gəda, dost-düşmən, şirin-şor, xoşbəxt-bədbəxt* və s.), ərəb və fars (*günah-savab, azad-əsir, sadə-mürəkkəb* və s.) sözlərindən ibarət antonimlər də vardır ki, bunların hamısı ümumişlək sözlər sırasındadır.

Antonim sözlərdən istifadə yollarının tədqiqi göstərir ki, romanların dilində başqa semantik söz qruplarına nisbətən antonimlərdən geniş istifadə olunmuşdur. Bu istifadə nisbətlə götürüldükdə: "Qızlar bulağı" romanında daha çox nəzərə çarpır. Burada xarakterik jəhət antonimlərin antiteza kimi işlənməsindən ibarətdir. Bu da təbiidir. "Qızlar bulağı" romanı bəşər nəslinin antik dövründən bəhs edir. Bu dövr ədəbi qəhrəmanları üçün nitqin müqayisə, qarşılaşdırma əsasında qurulması təbii hal olmuşdur. Antik dövr filosoflarının antiteza, sillogizm haqqındakı fikirləri¹ antik dövr ədəbi qəhrəmanlarının dil və üslubunun belə dil elementləri ilə zəngin olduğunu təsdiq edir.

Antonim söz və ifadələrin dövrün xüsusiyyətinə uyğun nisbətdə işlədilməsi Yusif Vəzirin fərdi yaradıcılıq üslubuna xas olan jəhətlərdəndir.

¹ Бах: Античные теории о языке и стиле. Огиз-Соцгиз. М., 1936, стр. 23; Ф. Гасымзаде. Щ. Ширялийев. Диалектик материализм (Антик дюрци фялсәфияси бюлмәси). Бақы, 1972, сәш. 42.

III FƏSİL

Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNİN TARİXİ ROMANLARINDA ÜSLUBİ-FRAZEOLOCI XÜSUSİYYƏTLƏR

Frazeoloci birləşmələr mənsub olduğu xalqın danışdığı dilində yaşayıb möhkəmlənən və həmin xalqın milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən zəngin dil materialıdır, fikrin obrazlı, sadə və yığcam şəkildə ifadəsi üçün əsas vasitələrdən biridir. Frazeoloci vahidlər "dili bəzəyən, onu daha ifadəli və elastik şəkllə salan"¹ vasitələrdən olduğu üçün onun "ən çox və hərtərəfli istifadə meydanı bədii üslubdur."² Bu hal ondan irəli gəlir ki, bədii dilin obrazlılığa, emosionallığa, ifadəliliyə daha çox ehtiyacı var. Frazeoloci birləşmələr bədii ədəbiyyatın elə mühüm ifadə vasitələrindəndir ki, onu öyrənmədən, yazıçının dilini və üslubunu hərtərəfli tədqiq etmək olmaz, daha doğrusu, "bədii əsərlərdə frazeoloci vahidlərin üslubi funksiyasının təyin edilməsi müəllifin yaradıcılıq metodunun spesifik jəhətlərini hərtərəfli açmağa, onun aydın lövhələr və obrazların yaradılmasında dilin rənglənmiş vasitələrindən istifadə məharətini öyrənməyə kömək edir."³ Bu məziyyətlər başqa dil vahidləri ilə yanaşı, frazeoloci birləşmələrin işlədilməsindən də müəyyən dərəcədə asılıdır: *ikiqat olmaq* (6), *gözünü süzmək* (6), *jani ağzından çıxmaq* (6), *atılıb-düşmək* (6), *qəhqəhə çəkmək* (7), *dəryada balıq sövdası* (100), *yadına düşmək* (7), *başına dönmək* (7), *şirin dilini işə salmaq* (8), *amana gəlmək* (8),

¹ К.Т.Баранцев. Роль основного словарного фонда в образовании фразеологических единиц."Иностранном языке в школе".1951, № 6, стр.31.

² Я.М.Дямирчизада. Азərbaycan дилинин цслужбиййаты. Бақы, 1962, сящ.169.

³ А.И.Ефимов. О языке художественных произведение. Учпедгиз, 1964, стр.181.

müsiibət dəftəri (157), *çillə kəsmək* (9), *damağı aşağı* (151), *karı aşmaq* (19), *hesabını anlamaq* (218), *boyun əymək* (18), *ələ keçmək* (18), *rəngi üzündən götürülmək* (19), *arzusu gözündə qalmaq* (23), *dörd dolanmaq* (23), *mərdiməzar əlinə keçmək* (32), *şeytanət toxumu salmaq* (33), *tobalatma vermək* (58), *beş gün dünya* (59), *boyunduruq yoldaşı* (90), *sifətə mindirmək* (68), *başsız qalmaq* (33), *qan-qan demək* (82), *bir dəri-bir sümük qalmaq* (92), *gül vurmaq* (130), *başı ayazımaq* (40), *qanına girmək* (139) və s. kimi həyatın çoxjəhətli sahələri ilə bağlı xalq ifadələrindən istifadə edərkən Çəmənzəminlinin məqsədi bir tərəfdən surətləri öz dilində danışdırmaq idisə, bir tərəfdən də bu ifadələrdəki xəlqiliyə, koloritliyə verdiyi böyük əhəmiyyət idi. Ədib – alimin "dilimizdə çoxmənalı söz və jümlələr" başlığı altında yazdığı iki məqaləsində toplanmış nümunələrin əksər hissəsi frazeoloci birləşmələrdən ibarətdir.¹ Burada mənası ilə birlikdə verilən 150-yə yaxın sabit birləşməni, lüğət sisteminə salınmasa da, "dilimizin idiomatik ifadələrini əks etdirən"² frazeoloci lüğətin ilk nümunəsi hesab etmək olar.

Xalq ifadələrindəki müdrikliyə, injə cyhamlılığa, yığ-jamlığa - "sözə dar, fikrə geniş meydan açmaq"³ imkanlarına heyran qalan yazıçı bu qənaətdə idi ki, dil axtaran gərək jamaatın arasında gəzsin, dolansın ki, öyrənə bilsin. Qələm sahiblərinə xalqdan öyrənməyi tövsiyə edərkən, yazıçı "zəngin xalq ədəbiyyatı, hazırjavab məsəlləri, atalar sözləri, füsunkar nağılları, yaxıjı mahnıları və şerləri ilə o zamanın (XVIII əsrin) rəsmi dairələrinin

¹ Й.В.Чямянзяминли. Дилимиздя икимяналы сюз вя ъцмляляр. Арх-26, Г-7 (129), Г-9 (164).

² С.Ъяфяров. Мцасир Азярбайъан дили. Баќы, 1970, сящ.139.

³ М.Горки. Ядябиййат щаггында. Ушагэяньнящр, 1950, сящ.67, 107.

farsjasına üstün gələn"¹ Azərbaycan dilinin "kökünün jəmətimizin əsrləyə yaratdığı el ədəbiyyatında"² olduğunu, bunların toplanıb öyrənilməsinin, eləcə də sənətkarlarımız tərəfindən təbliğ olunmasının zəruriliyini ön plana çəkmək istəmişdir. Elə buna görə də o, başqa bədii yazılarında olduğu kimi, tarixi romanlarında da, ümumxalq dilinin bu və ya digər tarixi hadisə, etnik ənənə, təfəkkür tərzı və dünyagörüşünün tipik izlərini saxlayan, əks etdirən"³ zəngin sərvətlərindən-frazeoloci birləşmələrdən böyük sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Romanlarda frazeoloci vahidlərdən surətlərin dilinin fərdiləşdirilib tipikləşdirilməsində, mənəvi keyfiyyətlərinin səjiyyələndirilməsində, daxili həyəcanlarının əks etdirilməsində, əsərin milli koloritlə zənginləşdirilməsində, təsvir zamanı janlı və bədii lövhələr yaradılmasında, tarixiliyin gücləndirilməsində və eləcə də təhkiyə dilinin ümumxalq dilinə yaxınlaşdırılmasında dəqiq və əvəzsiz üslubi vasitə kimi ustalıqla istifadə edilmişdir.

Romanların frazeoloci tərkibi idiomatik ifadələr, ibarələr, atalar sözü və məsəllər, eləcə də hikmətamiz jümlələrin maraqlı nümunələri ilə zəngindir. Biz bu fəsilə romanlarda işlənmiş sabit birləşmələrin hamısından deyil, Çəmənzəminliyə məxsus tarixi roman üslubunu fərdiləşdirən, yaxud bu romanlarda üslub səjiyyəsi yaradan frazeoloci vahidlərdən, onların struktur-semantik jəhətlərindən, üslubi-qrammatik xüsusiyyətlərindən danışmağı münasib bilirik.

Buradakı frazeoloci vahidlər tərkibə daxil olan sözlərin miqdarına görə bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılması tarixi

¹ Й.В.Чямянзяминли. Ган ичиндя (роман). Бақы, 1968, сящ.80.

² Йусиф Бяй Вязиров. Дил мясяляси. "Сядайи-щягт" гязети, 25 феврал 1914.

³ Я.М.Дямирчизадя. Азярбайған дилинин цслужийаты. Бақы, 1962, сящ.169.

romanların üslubunda təzahür edən spesifik jəhətləri konkret faktlarla müəyyənləşdirməyə kömək edir. Burada **iki sözdən ibarət**: *ulduzu batmaq* (Qb,97), *südü tutmaq* (154) *bata bilmək* (193), *qan tutmaq* (154), *fikrə dalmaq* (154), *işinə gəlmək* (155), *ürəyi açılmaq* (155), *yaraları təzələnmək* (156), *dərdi açılmaq* (155), *güvara gəlmək* (157), *xitam vermək* (158), *göz ağartmaq* (Qb,8), *həsrətini çəkmək* (159), *üzə çıxmaq* (163), *minnətçi salmaq* (163), *dirsək göstərmək* (163), *bel bağlamaq* (164), *işini bitirmək* (166), *başı alovlu* (195), *göz qırpımında* (199), *özünü üzmək* (185), *yal davası* (57), *ağ olmaq* (133), *qanına susamaq* (50) və s.; **üç sözdən ibarət**: *başmaq seyrinə çıxmaq* (157), *nüfuzu altında saxlamaq* (18), *arzusunu gözündə qoymaq* (22), *baltanı daşa vurmaq* (161), *iş başına gəlmək* (22), *xala xətrin qalması* (193), *qəlbinə yol axtarmaq* (27), *mərdimazar əlinə keçmək* (32), *gözü su içməmək* (67), *şeytanət toxumu salmaq* (33), *üzünə ağ olmaq* (38), *başına bəla açmaq* (40), *tərs damarına düşmək* (219), *sözünü yerə salmaq* (48), *beş gün dünya* (59), *arvad felinə düşmək* (61), *başının üstünü kəsmək* (218), *daşı ətəyindən tökmək* (61), *dünya malına aldanmaq* (61), *baş-başa vermək* (66), *gözlərindən od parlaqmaq* (70), *həyat qapısı açmaq* (28), *dili tutula-tutula* (77), *qan-qan demək* (82), *atasını qəbirdən çıxartmaq* (84), *gözünün altına almaq* (208), *altdan-üstədən demək* (103), *gözünün ağı-qarası* (113), *qan içində keçmək* (114), *fikrinin pasını təmizləmək* (Qb, 113), *başının çarəsini qılmaq* (218), *vüjuduna buzlar yamanmaq* (Qb, 62), *səbr kasası dolmaq* (Qb,12) və s.; **dörd sözdən ibarət**: *Həyatı alt-üst olmaq* (Qb, 13), *ox olaraq ürəyinə sanjılmaq* (Qb, 12), *sağa-sola qılınj vurmaq* (Qb, 33), *ürəyi hərəkətindən əl çəkmək* (Qb, 62), *köksü göylərə oxlar atırdı* (Qb, 62), *xalığın yolu ilə getmək* (Qb, 35), *şabalıda dönüb yağ verməmək* (58), *"Qızlar bulağı"ndan su içmiş* (68), *güldən ağır bir şey* (99), *şirin dilini işə salmaq* (8), *üzünə kədər gölgəsi çökmək* (12), *İsanın ətəyindən əl çəkməmək* (29),

*tikan üstündə oturan kimi (31), janını qara qayd almaq (194), müştəri gözü ilə baxmaq (34), papağını dik qoyub dolaşmaq (36), özünə yer tapa bilməmək (44), gözlərində qəzəb şimşəkləri çaxmaq (76), söz torbasının ağzını açmaq (68), şair qəlbinə yağı kəsilmək (69), toxumunu yer üzündən kəsmək (100), ömrünü göy əsgiyə düymək (108), əli böyükələr ələyinə yetişmək (196), torpağını at torbasında daşımaq (91), ağzından süd iyi gəlmək (212), başı jəllad əlinə verilmək (222) və s.; **beş sözdən ibarət:** səadət şərabı dodağına təmas etmək (Qb 53), ipin ujunu bir yana çıxarmaq (127), qəbilə itləri itidişli olsun (Qb, 67), "Qızlar bulağı"ndan su içən vaxtıdır (7), bir qurtum su içmək kimi (100), barmağını kəssəydin, özündən xəbəri olmazdı (104), ipinin üstünə odun yığmaq olmaz (125), oturduğu yerdə özünü işə salmaq (139), ananın südü sənə haram olsun (149), duz-çörək ayaq altda tapdalanırdı (154), təzə bardaq suyu olduğu üçün (186), başından bir tük əskik olmamaq (196) və s. kimi frazeoloci birləşmələrdən istifadə edilmişdir.*

Romanlardakı beş, altı, yeddi sözdən ibarət olan sabit birləşmələrin əksər qismi predikativ ibarələr, atalar sözü və məsəllər, idiomlaşmış jümlələrdən ibarətdir. Romanların frazeoloci tərkibinin zahiri, şəkli əlamətlərinə görə tədqiqi və bunlardan üslubi məqsəduyğunluq baxımından istifadə priyomlarının araşdırılması göstərir ki, burada iki sözdən ibarət frazeoloci birləşmələrin tərkibinə daxil olan sözlərin sayı artdıqca romanlarda bunlardan istifadə azalmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, romanların dilində müşahidə edilən 2000-ə yaxın sabit birləşmənin müasir dilimizdə işləklik dərəcəsi eyni səviyyədə deyildir. Burada yazıçının fərdi yaradıcılığına məxsus elə idiomatik ifadə və ibarələrə təsadüf edilir ki, bunların bir qismi janlı danışq dilində frazeoloci vahid kimi formalaşmış, bir qismi isə janlı danışq dilinə keçə bilmədiyindən formalaşma mərhələsində qalmışdır.

FRAZEOLOCI VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ- GRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Y.V.Çəmənzəminlinin tarixi romanlarında işlənmiş frazeoloci birləşmələrin qrammatik jəhətdən qruplaşdırılıb tədqiq edilməsi bunlardan bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə imkanlarını aydınlaşdırmaqla tarixi roman canrında belə vahidlərin üslubi əhəmiyyətini müəyyənləşdirir. Romanların dilində *ismi*, *sifəti*, *zərfi*, *feli* və *nidayi* frazeoloci birləşmələrin maraqlı nümunələri aşkar olunmuşdur.

İsmi frazeoloci vahidlər

Romanların dilində ismi frazeoloci vahidlərin bir qismindən isimlərə müvafiq leksik vahidlərin obrazlı ifadəçisi yerində bədiiliyi təmin edən vasitə kimi, bir qismindən tarixi dövrə məxsus koloritin janlandırılmasına kömək edən üslubi vahid kimi, başqa bir qismindən fərdiləşdirmə, tipikləşdirmə vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Belə ki, *həyat aşiqi* (Qb, 26), *sevgi şərbəti* (Qb, 42), *eşq atəşi* (Qb, 32), *qəlbimizin baharı* (Qb, 55), *ajı düşüncələr* (Qb, 10), *dadlı yuxu* (Qb, 94), *qonçə bağı* (162), *şer pərisi* (77), *jeyran göz* (178) və s. kimi ifadələr obyektin obrazlı səslənməsi ilə bədiiliyə xidmət edirsə, *şeytanət toxumu* (35), *əfi baxış* (37), *qara qayd* (194), *qara xəbər* (154), *nahaq qan* (138), *göy əsgir* (108), *əlsiz-ayaqsız zənən* (91), *qorxulu yol* (74) və s. kimi ifadələr romanlarda tarixiliyin janlandırılması; *əməl kasası* (Qb 53), *ujuz ölüm* (139), *dar dünya* (158), *jan dərmanı* (217), *ağ gün* (212), *şair qıbləsi* (179) və s. birləşmələr isə surətlərin dilinin fərdiləşdirilməsi məqamlarında işlənmişdir. Burada frazeoloci vahidlərin ikinci növ təyini söz birləşməsi formuluna uyğun gələn: *sevgi pərisi* (72), *səbr kasası* (Qb,12), *həyat aşiqi* (26), *adət-qoxusu* (Qb, 27), *eşq atəşi* (Qb, 32), *sevgi şərbəti* (Qb, 42), *qartal yavrusu* (Qb, 49), *haqq yolu* (Qb, 35), *əməl kasası*

(Qb, 53) *səadət şərbəti* (Qb, 58), *Qızlar bulağı* (Qb, 63), *həyat qapısı* (Qb, 28), *baş ağrısı* (34), *söz torbası* (68), *baş sağlığı* (197), *sinə dəftəri* (112), *jan dərmanı* (217), *oğul dağı* (229), *şer pərisi* (177), *şair qıbləsi* (179), *nifrət toxumu* (200), *başmaq seyri* (157), *qönçə bağı* (162) və s.; üçüncü növ təyini söz birləşməsi formuluna uyğun gələn *şərin kökü* (Qb, 35), *iskitin başı pozuqluğu* (Qb, 99), *fikrimin pası* (Qb, 113), *xaliqin yolu* (Qb, 35), *baharın sahili* (Qb, 57), *qəlbimizin baharı* (Qb, 55), *İsanın ətəyi* (29), *zalımın üzü* (228), *insanın üzü* (127) və s. formaları müşahidə edilmişdir.

Romanların dilində bədii kamillik və yüksək emosionallığın təmin edilməsində *sifətlə ismin* birləşməsindən əmələ gələn frazeoloci vahidlərin xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Bunlar birinci tərəfin təyinediji mahiyyətinə əsasən birinci növ təyini söz birləşməsinə uyğun gəlir: *aj qurd* (Qb 9), *ajı düşünjə* (Qb 10), *ajı şeylər* (Qb 15), *ağır vəziyyət* (Qb68), *qərrib səyyarə* (Qb 87), *qanadlı nəşə* (Qb 57), *pak şəh* (Qb 55), *bakir tülü* (Qb 53), *kal səs* (6), *şirin dil* (8), *dərin sükut* (20), *şirin söhbət* (45), *dərin kədər* (55), *yaxın adam* (56), *qorxulu yol* (74), *əlsiz-ayaqsız zənən* (91), *göy əsgir* (108), *nahaq qan* (138), *ujuz ölüm* (139), *dar dünya* (153), *qara xəbər* (154), *qara qayd* (194), *ağ gün* (212), *əfi baxış* (87), *tərs adam* (88), *ağır söz* (99), *qara pul* (135) və s.

Bunlar romanlarda bədii təyinlər kimi işlədilən leksik ibarələrdir.¹ Romanlarda *say*, *fəli sifət* və *nidaların* isimlə birləşməsindən əmələ gələn sabit birləşmələrdən də istifadə olunmuşdur: *göz oxşayan şərlər* (23), *beş gün dünya* (59), *baş qaldıran xanlar* (73), *başdan keçən məjəralar* (95), *başibatmış Məlik* (100), *baş tutan iş* (106), *jan sıxan söhbət* (134), *dediyindən dönən adam*, *iki gözüm* (211), *bir başa iki yumruq* (211), *çıxardığı oyun* (215), *vay xəbər* (182) və s. kimi birləşmələrin hər biri müxtəlif nitq hissələrinin isimlə

¹ Бах: .С.Гяфяров. Мцасир Азярбайҗан дили. Бақы, 1970, сящ.114.

birlişməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Tərəflərindən biri və ya hər ikisi məjazi mənalılıq kəsb etməsi ilə frazem şəklini almışdır. Məsələn, *say* və *ismin* birlişməsi yolu ilə yaranan "beş gün dünya" ifadəsi say bildirən sözün (beş) öz həqiqi mənasından uzaqlaşması nəticəsində əmələ gələn qısa ömür mənasında işlənilmişdir. Yaxud *nida* ilə *ismin* birlişməsindən əmələ gələn "vay xəbər" ifadəsindəki "vay" sözü nida mənasında deyil, xəbərin bədbəxtliklə əlaqədar olmasını bildirməyə, "ağır xəbər" birlişməsinin birinci tərəfi (ağır) xəbərin çəkisini, (ağırlığını, yüngüllüyünü) deyil, təsirinin xoşa gəlməz, bəd olmasını bildirməyə xidmət edir.

Obrazların yaradılması, xarakterlərin bitkinləşdirilməsi məsələlərinə müəllifin çox diqqətlə yanaşdığı, məqsədinə nail olmaq üçün ismi birlişmələrin ən əlverişlilərindən istifadə etdiyi aydın müşahidə olunur. Bir çox tarixi hadisələrin təsvirinə həsr olunan epizodlarda, sanki bitərəf olan müəllif, xalqla bağlı səhnələrdə, müsbət qəhrəmanların təsvirində hər dəqiqə öz ekspressiv münasibətini büruzə verir. Belə epizodların təsvirində müəllif ürək yanğısı ilə, kədərlə, həzinliklə dolu emosiyalar yaradan ismi frazeoloci birlişmələrdən istifadə etmişdir: *dərin kədər* (55), *solğun çöhrə* (55), *əlsiz-ayaqsız zənən* (91), *nahaq qan* (138), *ujuz ölüm* (139), *dar dünya* (158), *qara xəbər* (154), *ağır vəziyyət* (180), *fani dünya* (185), *zalımın üzü* (226), *allahın mərhəməti* (163), *böyüklərin ətəyi* (196), *ürəyini dəşən dərd* (150), *vay xəbər* (154), *nijat yolu* (216) və s. kimi onlarja ismi frazeoloci birlişmə məhz bu məqsədə xidmət etmişdir. Beləliklə, "Qan içində" romanında işlənmiş ismi frazeoloci birlişmələrin zəngin xüsusiyyətləri və rəngarəng üslubi çalarlıqları göstərir ki, yazıçı ümumxalq dilinin injəliklərinə yaxşı bələd olmuşdur. O, təkcə dildəki hazır ismi frazeoloci birlişmələri bədii əsərə gətirməklə kifayətlənməmiş, özü də yeni sabit birlişmələr (*göz oxşayan şerlər*, *asi dua*, *baharın sahili*, *qəlbimizin baharı*, *qərrib*

səyyarə) yaratmış, bunlardan kolorit zənginliyi və bədiilik yaratmaq işində böyük sənətkarlıqla istifadə etmişdir.

Sifəti frazeoloci vahidlər

Romanların dilində sifəti frazeoloci birləşmələr kəmiyyət etibarilə ismi, fəli və zərfi frazeoloci vahidlərdən az işlənmişdir. Burada müxtəlif üsullarla düzəldilmiş sifəti frazeoloci birləşmələr adi sifətlərə ekvivalent olub, surətlərin səjiyyəsinin açılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yazıçı müsbət və mənfi obrazlara, baş verən yaxşı və pis hadisələrə uyğun olaraq oxujuda müsbət və mənfi emosiyalar yaradan sifəti frazeoloci birləşmələrdən istifadə etmişdir. Müəllif müsbət qəhrəmanlarını, xeyirxah əməllərlə bağlı hadisələrin təsvirini və təhlilini *vəfa görən* (Qb, 94), *arzusu gözündə qalan* (Qb, 102), *ilhamla vüjuda gələn* (Qb, 63), *at səyirdən* (159), *atəşdə jilvələnen* (178), *qonaq sevən* (70), *ali mərtəbə* (76), *ağlı başında* (27), *diribaş* (105), *güldən ağır* (94), *şahbaz baxışlı* (151) və s., mənfi xarakterli obrazları və pis əməllərdən irəli gələn hadisələri *başı daşlı* (83), *aman istəyən* (207), *daş qəlbli* (151), *dikbaş* (130), *ruhu düşkün* (110), *başıpozuq* (99), *başına gələn* (170), *başı batmış* (170), *qanına bələnmiş* (85), *qanına susamış* (50) və s. kimi sifəti frazeoloci vahidlərlə səjiyyələndirmişdir. Məlumdur ki, bir-birinə zidd hadisə və predmetlərin təsviri yazıçıdan antonim söz və ifadələrin işlədilməsini tələb edir. Bu baxımdan ədibin istifadə etdiyi sifəti frazeoloci vahidlər mənə zənginliyi ilə də fərqlənir.

Zərfi frazeoloci vahidlər

Zərfi frazeoloci ifadələr "Qan içində" romanının dilində üslubi əhəmiyyəti ilə daha çox seçilir. Bunlar, ancaq mənaja zərflərə uyğun gəlib, onun ekvivalenti olur.¹

Zərfi frazeoloci ifadələr hərəkət bildirən sözlərin siq-lətini, vüsətini artırır. Bunlar adi zərflərə ekvivalent olduğu üçün "iş və hərəkəti" müxtəlif jəhətdən rəngləməkdə də zərflərin funksiyasına müvafiq gəlir."² Zərfi frazeoloci vahidlərin bu xüsusiyyəti onları adi zərflər kimi müxtəlif mənə qruplarına ayırmağa imkan verir. Romanın dilində zərfi frazeoloci vahidlərin aşağıdakı mənə qrupları müşahidə olunmuşdur:

1. Hərəkətin tərzini ifadə edənlər: *göz ağardaraq* (Qb, 8), *gözdən keçirərək* (Qb, 12), *ağız-ağıza verib* (Qb, 25), *ağzı yuxarı* (7), *tikan üstündə oturan kimi* (31), *müştəri gözü ilə* (34), *papağını dik qoyub* (36), *əllərini ölçərək* (45), *dili tutula-tutula* (77), *bir qurtum su içmək kimi* (100), *qoşun ayağı ilə* (106), *qan-tər içində* (116), *dörd gözlə* (137), *tək başına* (129), *başı alovlu* (195), *əl çəkərək* (Qb, 117), *qarışqa kimi* (199), *hamam kimi* (173) və s. Bu birləşmələrin³ bəzilərində (*tikan üstündə oturan kimi, bir qurtum su içmək kimi, dərəldən sel kimi, təpələrdən yel kimi*) müqayisə məzmunu olsa⁴ da bütövlükdə birləşmə tərz ifadəsi bildirir. "Kimi" qoşması ilə düzəldilən zərfi frazeoloci vahidlərin bir qisminə birləşmənin birinci tərəfi bütünlüklə məjaziləşərək ifadə etdiyi mənə ilə formalaşmışdır. Məsələn,

¹ Ш.Байрамов. Сабит сюз бирляшмяляри. Бақы, 1961, сяш, 126.

² Я.М.Дямирчизада. Азәрбайтән дилинин цслубиййаты. Бақы, 1962, сяш.175.

³ Бах: Я.Я.Оруфов. Азәрбайтәнтә-рустә фразеоложи лцьят. Бақы, 1976.

⁴ Я.Абдуллаев, Й.Сейидов, А.Щасянов. Мцасир Азәрбайтән дили. Бақы, 1973, сяш.190.

"qarışqa kimi", "hamam kimi" birləşmələrinin birinji tərəfi (*qarışqa*, *hamam*) öz leksik mənasından uzaqlaşmış, *qarışqa* çoxluq, *hamam* isti mənasında işlədilmişdir. Əlavə mənalar bu sözlərə kənardan qoşulmayıb, qarışqaya (həmişə küll halında qaynaşması ilə) və hamama (daim isti olması ilə) məxsus daimi xüsusiyyətləri ilə yaradılmışdır.

Hərəkətin tərzini bildirən frazeoloci birləşmələr "şəxsi münasibət çalarlıqlı zərflilər məqamında işlən"¹diyi üçün əlverişli üslubi vasitələrdən sayılır. Belə birləşmələr vasitəsilə müəllif bu və ya digər hadisəyə, hərəkətə öz münasibətini asanlıqla ifadə etmiş olur. Yusif Vəzir zərfi frazeoloci birləşmələrin bu xüsusiyyətindən bəjarıqla istifadə edərək bu və ya başqa hadisəyə öz müəllif tendensiyasını və ya surətlərin bir-birinə münasibətini bildirmişdir. Məsələn, "Qan içində" romanında təsvir olunan epizodların birində məhəbbət məsələlərindən başı çıxmayan, sevib ərə getdiyi oğlanı "taleyin qisməti" kimi qarşılayan dayəsinin fəhmsizliyinə hirsələnən Ağabəyim ağa belə deyir: "Kiri, ay dayə, bəxtinin qədrini bilməmişən: dünyaya *gözüyumulu* gəlib, *gözüyumu-lu* da gedəjəksən. (170)

Burada "gözüyumulu" (avam) zərfi idioması Ağabəyim ağanın təəssüfünü, dayəyə ajiği tutduğunu ifadə edən kəsərli vasitədir. Doğurdan da, hər zaman hamıya qismət olmayan belə bir bəxt üçün dayənin sevinməməsi, onu adijə "qismət" kimi qiymətləndirməsi "qərib quş kimi" bağçanın hijra guşələrinə sığınıb sevgilisinin həsrətini çəkən, birjə görüşə belə ümidi olmayan gənç bir qızın qəlbində yandırır-yaxan bir təəssüf hissi oyatmaya bilməzdi.

Zərfi frazeoloci vahidlərdən ekspressivlik məqsədilə istifadəyə müəllifin öz münasibətinin ifadəsində də rast gəlirik. Məsələn, jansıxıjı söhbətlərdən, evdəki və saraydakı çəkişmələrdən bezikən Vaqif öz kəndlisi, zarafatjıl Kazımı

¹ Я.М.Дямирчизада. Азərbaycan дилинин цслужийаты. 1962, сящ.175.

yanına çağırtdırır. Bir azdan süfrəyə təzə bişmiş zəfəranlı halva və isti lavaş verildəndə kəsib Kazımın keçirdiyi hissləri müəllif xalq ruhundan gələn iki sözlə ifadə edir: "Kazım *dörd_gözlə* halvaya baxıb dedi" (137). Kazımın halvaya "dörd gözlə" baxmasında ləziz yeməklər üzünə həsrət qalan, gündəlik yavan çörəyini zorla qazanan bir adamın sevinji, nisgili, həsədi vardır. Buradakı "dörd gözlə" zərfi idioması yoxsulluğun vurduğu yaralara qarşı müəllif etirazını ifadə edən əlverişli vasitələrdəndir.

Yusif Vəzir hərəkətin tərzinin ifadəsi üçün ümumxalq frazeologiyası içərisindən kolorit zənginliyi baxımından dolğun zərfi frazeoloci vahidləri seçib işlətməmişdir: *başı alovlu* (təşvişlə), *tikan üstə oturan kimi* (narahat), *papağını dik qoyub* (saya salmadan, vəjinə almadan), *bir qurtum su içmək kimi* (çox asan), *hamam kimi* (isti), *dörd gözlə* (görməmişliklə) kimi milli koloritlə dolğun zərfi frazeoloci vahidlərdən yazıçı "Qan içində" romanının dilinə məxsus janlı danışq xüsusiyyətinin zənginləşdirilməsində sənətkarlıqla istifadə etmişdir.

2. Səbəb və məqsəd anlayışları ifadə edənlər: Bunların bəziləri feli tərkiblər şəklində işlənilmiş feli frazeoloci birləşmələrin səbəb anlayışı yaradan "üçün" qoşması ilə birləşməsi nəticəsində yarandığı halda, bəziləri tamamilə başqa formada *səbəb* və *məqsəd* məzmunu ifadə etmişdir: *atlı əlindən* (83), *boş yerə* (93), *sözü dəyişmək üçün* (140), *oturduğu yerdə* (139), *qisas almaq üçün* (149), *təzə bardaq suyu olduğu üçün* (186), *adam əlindən* (188), *durduğu yerdə* (185), *gözaydınlığı vermək üçün* (207), *günahını yumaq üçün* (93) kimi frazeoloci birləşmələr romanlarda müxtəlif məqamlarda – müəllif və ya surət dilində səbəb və məqsəd bildirmək üçün işlədilmişdir. Bu birləşmələrdən: *boş yerə* (səbəbsiz), *oturduğu yerdə* (heç bir səbəb olmadan), *durduğu yerdə* (heç bir səbəb olmadan), *atlı əlindən* (atının çoxluğundan), *adam əlindən* (adamın çoxluğundan) kimi frazeoloci vahidlərin tərkibindəki "əlin-

dən", "yerə", "yerdə", "üstündə" sözləri öz həqiqi mənalardan uzaqlaşmış, köməkçi mənaya, bir növ səbəb anlayışı ifadə edən qoşma mənasına yaxınlaşmış, həqiqi mənalı "atlı", "adam", məjazi mənalı "oturduğu", "durduğu", "boş" sözləri ilə birləşərək idiomlaşmışdır.

Maraqlı sabit birləşmələrdən biri də janlı danışq dilindən gələn "təzə bardaq suyu olduğu üçün" frazeoloci. Bu frazeoloci vahid Vaqifin dilində işlədilmişdir. Bu ifadə ilə Vaqif hakimiyyəti ələ alıb, tezliklə özünü şah elan etmək istəyən Ağa Məhəmməd xan Qajarın jılız vujudu ilə yaratmaq istədiyi nəhəng dövlət ideyası arasındakı təzadə işarə edir. "Təzə bardaq suyu olduğu üçün" frazeoloci vahidi "su təzə, bardaq təzə, içəsən məzə-məzə" məsəlindən müəyyən hissənin götürülüb məqsədə müvafiq birləşdirilməsi ilə düzəldilmişdir. Məsələn öz məzmunu bir növ rixşənd, atmaja, replika mahiyyətində olduğu üçün quraşdırılan yeni idiom bu mənanı özündə hifz etmiş, hətta bir az da kəskin qrotesk səviyyəsinə qalxmışdır: "Axta xan, *təzə bardaq suyu olduğu üçün*, bu valilikləri təsxir etməyə, jiddi-jəhd edəcək" (186) jümləsində "təzə bardaq suyu olduğu üçün" birləşməsi ilə Vaqif demək istəyir ki, Qajarın tajqoyma zamanı İranın bütün valiliklərinin iştirakını (Kürdüstan, Gürcüstan, Loristan, Ərəbistan) tələb etməsi təzə şahin təkjə ənənəyə sədaqətindən deyil, həm də görməmişliyindən irəli gəlir.

Romanların dilində işlənən zərfi frazeoloci vahidlərin tədqiqi göstərir ki, burada zərfin bütün məna qruplarına uyğun sabit birləşmələr eyni dərəcədə işlənilməmişdir. Tərzi-hərəkət, səbəb və məqsəd anlayışları ifadə edən formalardan daha çox istifadə edilmişdir. Bunların çoxu ümumxalq frazeoloci materiallarından olub, ya janlı danışq dilində işləndiyi kimi, ya da məqsədə müvafiq dəyişikliklə verilmişdir.

Fəli frazeoloci vahidlər

Feli frazeoloci birləşmələr ümumxalq dili frazeologiyasının kolorit və üslubi çalarlıq baxımından çox zəngin sahələrindən biridir. Buna görə də sənətkarların yaradıcılığında bir qayda olaraq nəzərə çarpan ümumi jəhətlərdən biri də feli frazeoloci vahidlərin say etibarilə qeyri-feli sabit birləşmələrdən müqayisəyə gəlməz dərəcədə üstünlüyüdür. Feli frazeoloci vahidlər xəlqiliyin ünsürlərindən biri olmaqla, bədii dilin janlı dil ilə sıx əlaqəsini təmin edən vasitələrdəndir. Bu birləşmələr eləcə də, "bir frazeoloci vahid kimi məna və ekspressiv çalarlıqlarına, üslubi məqamına görə"¹ dilin zənginliyini və obrazlılığını təmin edir.

Romanların dilində feli frazeoloci birləşmələrin zənginliyi Y.V.Çəmənəzəminli bədii dilinin obrazlılığı, yüksək dərəcədə xəlqiliyi ilə əlaqədardır: *İpin ujunu bir yana çıxarmaq* (127), *özünü itirmək* (71), *tərsə düşmək* (44), *qahmar çıxmaq* (195), *tobalatma vermək* (58), *əndişəyə düşmək* (108), *söz torbasının ağzını açmaq* (68), *səbr kasası dolmaq* (12), *amana gəlmək* (27), *əli böyüklər ətəyinə yetişmək* (135), *gözə gəlmək* (110), *götür-qoy etmək* (126), *çomağının altına salmaq* (Qb, 39); *başmaq seyrinə çıxmaq* (157), *kələfi dolaşmaq* (16), *dəxil düşmək* (61), *dəyirmanı kardan düşmək* (135), *iş yoluna qoymaq* (126) və s. kimi ümumxalq dili frazeologiyası məxəzlərindən gələn saysız-hesabsız birləşmələr məna və ekspressiv xüsusiyyətlərinə, üslubi məqamlarına görə romanların dilinin zənginliyini və obrazlılığını təmin edən vasitələrdəndir. Qeyd edilən sabit birləşmələrin bəzilərində birinci tərəfin işlənmə dairəsinə görə müxtəlif söz qruplarına məxsus lüğət vahidlərindən ibarət olduğu məlumdur. Buradakı arxaik və məhəlli sözlərin (tobalatma, başmaq, kələf, əndişə) müxtəlif məzmunlu fellərlə birləşməsindən əmələ gələn müasir dilimiz üçün və ehtimal ki, romanların qələmə alındığı dövr üçün də işləkliyini nisbətən məhdudlaşdıran (tobalatma vermək,

¹ Я.М.Дамирчизады. Эюстарилян ясяри, сящ.169.

kələfi dolaşmaq, qahmar çıxmaq) və ya arxaikləşən (jümbuşa gətirmək, əndişəyə düşmək, amana gəlmək, daxil düşmək) frazeoloci vahidlərdən romanlarda tarixilik koloriti yaratmaq, hadisə və personaları konkret tarixi şəraitlə uzlaşdırmaq, obrazları fərdiləşdirmək məqamlarında istifadə edilmişdir. Bu istifadə dövrün və obrazların səjiyyələndirilməsi, surətlərin nitqində tarixi kolorit yaradılması məqamında özünü daha çox göstərir.

Xarakterjə müxtəlif olan obrazların nitqinin fərdiləşdirilməsində belə feli frazeoloci birləşmələrin rolu əvəzsizdir. Məsələn, yazıçı "arvad felinə düşmək" ifadəsini arvadının xəyanətindən sarsılıb, bütün qadınlara fitnə-fəsad mənbəyi kimi baxan sadə kəndli miraxurun, "kələfi dolaşmaq" ifadəsini kölgəsindən belə qorxan Xanməmmədin, "tobalatma vermək" ifadəsini varlanmaq həvəsinə düşən, lakin niyyəti baş tutmayan Allahqulunun dilində vermişsə, "əndişəyə düşmək", "güvara gəlmək", "jümbuşa gətirmək" kimi ərəb-fars sözlərinin fellərlə əlaqəsindən düzələn frazeoloci vahidləri saray əfkarının nitqində işlətmişdir. Buradan aydın olur ki, ədib mövzunun inkişafında, ideyanın açılmasında nəzərə aldığı tarixilik konsepsiyasına dil məsələsində, ifadə yaradılışında da yüksək sənətkarlıq meyarı ilə yanaşmışdır.

Feli frazeoloci birləşmələr ekvivalent olduqları fellər kimi hal, hərəkət, nitq, vəziyyət və s. bildirdikləri üçün onlardakı ən injə çalarlıqlar belə bədiilik imkanına malikdir. Buna görə də yazıçı obrazların psixoloci vəziyyətində, ijtimai mühitə münasibətində baş verən dəyişiklikləri feli frazeoloci vahidlərdən istifadə etməklə təbii və janlı verə bilmişdir. Frazeoloci birləşmələr belə halda sənətkarın əlində əlverişli vasitəyə çevrilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, yazıçı M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Ağabəyim ağa, Milnir kimi müxtəlif obrazların zəngin və mürəkkəb xarakterinin yaradılması prosesində feli frazeoloci birləşmələrdən daha çox istifadə etmişdir. Y.V.Çəmənzəminli dilin ifadəlilik

vasitələrindən istifadə edərək Vaqif surəti ilə bilavasitə bağlı şəkildə yaratdığı poetik lövhəni feli frazeoloci birləşmələrlə bir qədər də bəzəyib gözəlləşdirmişdir. Şairin bədii obrazını yaradarkən ədib, bir tərəfdən onun şərlərini "bir inji kimi yeri gələndə əsərin sahifələrinə səpələyib əsəri Vaqifin nəşə və sevinj dolu poeziyasının ətri ilə çimizdirmişsə",¹ o biri tərəfdən də şairin əsərlərinin ruhuna yaxın olan dilin poetik təsvir və ifadəlilik vasitələrindən istifadə etməli olmuşdur. Belə vasitələrin bir qismi məna və ekspressiv çalarlıqlarına, üslubi məqamlarına görə dilin zənginliyini və obrazlılığını təmin edən feli frazeoloci birləşmələrdən ibarətdir. Əsərdə Vaqif gah "xəyalı tərəddüd dolanbajlarında dolaşıb" qalan, taleyindən gileyli bir ər, gah dünyəvi eşqin nəşəsi ilə joşan, lirik hisslərlə çağlayan bir aşiq, gah xan məjlislərinin ağsaqqallığını aparan, müdrik, tədbirli, "yeri gələndə güzəştə gedən, yeri gələndə sərt olan" bir dövlət xadimi, gah "ehtiyatlı bir şərq diplomatu", gah da yoxsulların halına yanan "kasıblar pənəhi", bəzən isə "dərdi tüğyan edən" vaxtlarda "özündəki nikbin qüvvələri toplayıb vəziyyətdən çıxan" yumorist bir həmsöhbət kimi görünür. Bütün bu jəhətləri Vaqif obrazında ümumiləşdirmək üçün müəllif, başqa dil vahidləri ilə yanaşı, rəngarəng hissi çalarlıqlarla zəngin olan feli frazeoloci birləşmələrdən də sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Məsələn, romanın bir yerində, finjan oyununda dalbadal Kələntər Ağası bəyə uduzduğundan ajiqlanıb çənəsi əsən xanı sakitləşdirmək üçün Vaqifin müdrik söhbətlərə, məsəl və lətifələrə əl atdığı göstərilir: "Xan dedi,-bu gün əlimə qərribə bir kitab düşüb... Xan maraqlanan kimi oldu..."*"Şahnamə"*də rəvayət olunan İran-Turan davası bizim Kürlə Araz arasında vəqə olmuşdur... Bizim bu ölkənin *başından çox qərribə qəziyyələr gəlib keçmişdir*" (94). Vaqifin "başından qəziyyələr keçmiş" ölkə

¹ Г.Хялилов. Азәрбайҗан романынын инкишафы тарихиндян. "Елм" няшриййаты. Бақы, 1973, сящ.180.

haqqında söhbəti xanın qəlbində uduzmaqla əlaqədar baş qaldıran ajığı, kini büsbütün soyudur. "Başından qəziyyələr keçmişdir" frazeoloci vahidi xanın bu qəziyyələrin nədən ibarət olduğunu bilmək həvəsini daha da artırır və beləliklə, məjlisin xoşagəlməz, ağır atmosferinə bir yüngüllük, bir asudəlik gətirir. Bu tədbirli hərəkəti ilə müdrik el şairi oyunda əli gətirən bədbəxt Ağasi bəyi böyük bir fəlakətdən qurtarır. Vəqifin dilində *başmaq seyrinə çıxmaq* (154), *üzdən getmək* (153), *uğunub getmək* (135), *dəyirmanı kardan düşmək* (135), *əli böyükklər ətəyinə yetişmək* (196) və s. kimi yumoristik hisslərlə zəngin frazeoloci vahidlərlə yanaşı, "əldən gedən kasıb-kusubun" halının şairin əhval-ruhiyyəsində əmələ gətirdiyi hisslər *ürəyi sanjmaq* (131), *təqsirindən keçmək* (132), *günaha batmaq* (133), *düşünjəyə dalmaq* (158) və s. kimi hissi təsir baxımından sanballı birləşmələrin işlənməsinə də səbəb olmuşdur.

Apardığımız hesablamalar göstərir ki, romanların dilində işlənən feli frazeoloci birləşmələr qeyri-feli sabit birləşmələrdən daha çox və daha zəngindir (900-ə yaxın feli frazeoloci birləşmə qeydə alınmışdır). Başqa bədii əsərlərdə olduğu kimi¹, burada da feli frazeoloci birləşmələrin formalaşmasında bütün fellər eyni dərəcədə fəal rolə malik deyildir. Məsələn, romanlarda "gəl" feli ilə düzələn: *xoşuna*

¹ Р.Мящяррямова. Я.Сабир сатираларында ишлянмиш фразеоложи ифадялярин грамматик тяснифаты. Азярб.ССР. ЕА-нын хябярляри, иътимати елмляр сер., 1962, №5, сящ.94; Г.Казымов. Я.Щатвердийевин драматурэийа дили (фил.елм.нам. алимлик дярятъяси алмаг цццн намизядлик диссертасийасы), АДПУ-нун китабханасы. Бақы, 1965, сящ.151; М.Б.Мяммадов. Н.Няримановун "Сечилмиш ясярляри"нин лексика вя фразелозийасы (фил.елм.нам. алимлик дярятъяси алмаг цццн нам. диссерт.). Бақы, 1964, сящ.135; Р.Щясянов. Й.В.Чямянзяминлинин щекайяляринин дил вя цслужб хцсусийятляри (нам.дис.), АДПУ-нун китабханасы. Бақы, 1967, сящ.179.

gəlmək (20), *xoş gəlmək* (15), *amana gəlmək* (8), *rast gəlmək* (23), *dünyaya gəlmək* (7), *göz-gözə gəlmək* (68), *işinə gəlmək* (85), *ağına gəlmək* (104), *iş başına gəlmək* (22), *gümana gəlmək* (16), *kələk gəlmək* (77), *tuş gəlmək* (89), *ağır gəlmək* (84), *yola gəlmək* (90), *gülünj gəlmək* (187) və s. kimi 49; "get" feli ilə düzələn: *yola getmək* (100), *ürəyi getmək* (115), *güzəştə getmək* (210), *fikrə getmək* (217), *gözünə yuxu getmək* (225), *yallı getmək* (51), *əl-ayaqda getmək* (194), *qurban getmək* (177) və s. kimi 15; "çək" feli ilə düzələn: *qıtlıq çəkmək* (117), *korluq çəkmək* (91), *məsəl çəkmək* (135), *bəlasını çəkmək* (35), *həsrət çəkmək* (204), *ah çəkmək* (7), *xəjalət çəkmək* (3), *əziyyət çəkmək* (95) və s. kimi 21; "çım" feli ilə düzələn: *yaddan çıxmaq* (10), *jıdıra çıxmaq* (9), *üzə çıxmaq* (36), *sifətdən çıxmaq* (9), *qahmar çıxmaq* (226), *müsəllaya çıxmaq* (44), *ortalığa çıxmaq* (36), *xəjalətdən çıxmaq* (197), *qohum çıxmaq* (136), *buyuruğundan çıxmaq* (135) və s. kimi 29; "ver" feli ilə düzələn: *javab vermək* (4), *xəbər vermək* (5), *əhəmiyyət vermək* (6), *ijazə vermək* (7), *yol vermək* (59), *əjr vermək* (18), *adət qoxusu vermək* (27), *ağız-ağıza vermək* (25), *xitam vermək* (36), *yuxuya vermək* (42), *nişan vermək* (23), *baş vermək* (41), *tobalatma vermək* (58), *ağıl vermək* (92), *yola vermək* (108), *ara vermək* (150) və s. kimi 54; "sal" feli ilə düzələn *yada salmaq* (8), *jarçı salmaq* (29), *çomağının altına salmaq* (39), *ələ salmaq* (46), *yola salmaq* (9), *şeytanət toxumu salmaq* (33), *sözünü yerə salmaq* (30), *nəzər salmaq* (56), *başə salmaq* (67), *minnətçi salmaq* (90), *təşvişə salmaq* (34), *ürəyinə salmaq* (189) və s. kimi 20; "düş" feli ilə düzələn: *yada düşmək* (7), *lərzəyə düşmək* (7), *dəlina düşmək* (7), *ojaq tədarükünə düşmək* (10), *əndişəyə düşmək* (108), *dən düşmək* (19), *başə düşmək* (33), *elçi düşmək* (39), *dilə düşmək* (40), *işi düşmək* (49), *tikəsi osanata düşmək* (61), *arvad felinə düşmək* (66), *dəxil düşmək* (61) və s. kimi 40; "ol" feli ilə düzələn: *qeyb olmaq* (85), *şərik olmaq* (105), *səbəb olmaq* (92), *ikiqat olmaq* (6), *pəcmürdə olmaq* (105),

"*beyni qan olmaq*"(27), *ağlı başında olmaq* (27), *baş ağrısı olmaq* (35), *iki tirə olmaq* (50), *avara olmaq* (101), *başı jəllad əlində olmaq* (108), *ağ olmaq* (138), *təzə bardaq suyu olmaq* (186), *qan olmaq* (120), *vaqif olmaq* (165), *arası olmaq* (17), *o yanlıq olmaq* (175) və s. kimi 34; "elə" (et) feli ilə düzələn: *jəsərat etmək* (4), *abad etmək* (4), *tərk etmək* (5), *alt-üst etmək* (13), *əldə etmək* (105), *təhqir etmək* (12), *üzürxahlıq etmək* (8), *him etmək* (27), *yolundan etmək* (32), *nəm-nüm etmək* (36), *nəzir etmək* (27), *binagüzarlıq etmək* (86), *ömrünə dua etmək* (133), *bəhanə etmək* (136), *qılıq etmək* (163), *jiddi-jəhd etmək* (186) və s. kimi 47 feli frazeoloci birləşmə qeydə alınmışdır.

Bunlardan əlavə, "al" feli 20, "gəl" feli 15, "keç" feli 14, "tut" feli 19 frazeoloci birləşmə əmələ gətirmişdir.

Feli frazeoloci birləşmələrin əsas və aparıcı tərəfləri təbii ki, fellərdir. Qeyri-feli tərəfin nitq hissələrinə münasibətinə gəlinjə, əsas yeri isimlər tutur. İsimlərin fellərlə əlaqəsi nəticəsində əmələ gəlmiş feli frazeoloci birləşmələr romanların dilindəki feli frazeoloci birləşmələrin əsas kütləsini əhatə edir. Bu sabit birləşmələrin bir qismi insanın bədən üzvlərinin adını bildirən "baş", "göz", "üz", "əl", "ayaq", "ürək", "qulaq", "ağız", "bel" sözlərinin fellərlə əlaqəsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Burada xüsusilə "baş", "göz", "üz", "əl" sözlərinin köməyi ilə düzələn frazeoloci vahidlər sayının çoxluğu ilə fərqlənir. "Baş" sözünün iştirakı ilə yaranan feli frazeoloci vahidin sayı 56-ya yaxındır. Məsələn, *başını itirmək* (Qb,20), *baş qaldırmaq* (28), *baş çəkilmək* (55), *baş çəkmək* (15), *başına dönmək* (22), *başını sallamaq* (19), *baş çatmaq* (22), *başı ayazımaq* (40), *başını yerə qoymaq* (43), *başı yerə gəlmək* (56), *baş-başa vermək* (75), *başı qarışıq olmaq* (75), *başına vurmaq* (114), *başına döymək* (176), *baş endirmək* (182), *baş əymək* (183), *başının çarəsini qılmaq* (218), *baş götürüb qaçmaq* (216), *başına çevirmək* (210), *başının üstünü kəsdirmək* (218) və s.

Bu frazeoloci vahidlərin əksəriyyətində "baş" sözü ismin adlıq, təsirlik və yönlük hallarında işlənmişdir. "Baş" sözünün frazeoloci vahidlərin tərkibindəki fəallığı başqa klassik sənətkarlarımızın dili üçün də xarakterikdir. Ə.Sabir satiralarında 30-a qədər¹, N.Nərimanovun nəsr əsərlərində 46-ya qədər², Ə.Haqqverdiyevin "Dağılan tifaq" pyesində 45-ə dək frazeoloci vahidin əksəriyyəti³, Y.V.Çəmənzməninlinin hekayələrində 24-ə qədər⁴ feli frazeoloci vahid ismin müxtəlif hallarında işlənən "baş" sözünün müxtəlifmənalı fellərlə birləşməsi yolu ilə düzəldilmişdir. "Bu vəziyyət təkcə Azərbaycan dili deyil, başqa türk dillərinə də (müasir türk dili, tatar dili) aiddir."⁵ Romanların dilindəki feli frazeoloci vahidlərin formalaşmasında böyük rolu olan ikinci isim "göz"dür. Y.Vəzir bu sözün fraza yaratma imkanlarından hekayələrində də geniş istifadə etmişdir. Romanların dilində "göz" sözünün köməyi ilə yaradılan 53 feli frazeoloci birləşmə işlədilmişdir: *gözləri pərdənləmək* (Qb, 12), *gözündən düşmək* (Qb,14), *gözünə çarpmaq* (Qb, 116), *gözünə dəymək* (Qb, 16), *göz ağartmaq* (Qb, 8), *gözünü ayırmaq* (Qb,41), *gözünü dikmək* (20), *göz-gözü gəlmək* (40), *gözdən keçirmək* (43), *gözü çarpmaq* (116), *göz oxşamaq* (23), *göz gəzdirmək* (74), *gözü üstündə yeri olmaq* (91), *gözlərindən od yağmaq* (139), *gözünə işıq gəlmək* (137), *gözü açılmaq* (139), *gözləri hədəqədən çıxmaq* (149),

¹ Р.Мяшяррямова. М.Я.Сабинин сатираларында ишляниш фразеоложи ифадялярин грамматик тяснифи. Азярб.ССР ЕА-нын "Хябярляр"и. Иът. елм.сер., 1962, № 5.

² М.Мяммадов .Лексика и фразелогия прозаический произведений Н.Нариманова. Автореферат, Баку, 1964, стр.18.

³ Г.Казымов. Я.Шагвердийевин драматурэија дили (нам.дис.). Бақы, 1965, сяш.153.

⁴ Р.Шясянов. Й.В.Чямянзяминлинин шекайяляринин дил вя цслуб хцсусийятляри (нам.дисс.). Бақы, 1967, сяш, 211.

⁵ Г.Казымов. Эюстярилян ясяри, сяш, 153.

gözləri yerindən oynamaq (215) və s. Bu frazeoloci vahidlərin əksər qismi "göz" sözünün fellər tərəfindən ismin adlıq, təsirlik, yönlük və çıxışlıq hallarında idarə olunması ilə düzəldilmişdir.

"Əl" sözü ilə fraza yaradılışı da romanlarda xüsusi yer tutur: *əl aparmaq* (38), *əl çəkmək* (62), *əl götürmək* (35), *əl atmaq* (16), *ələ keçirmək* (18), *ələ vermək* (14), *əllərini ölçmək* (45), *əlinə girəvə düşmək* (48), *əldən getmək* (57), *əli üzülmək* (62), *əldən salmaq* (77), *əlinə düşmək* (94), *ələ almaq* (124), *əлиндən yerə qoymaq* (133), *əлиндən gəlmək* (19), *əli böyüklər ələyinə yetişmək* (196), *əli çıxmaq* (217) və s. Bu vahidlərin tərkibində "əl" sözü ismin adlıq, yönlük, çıxışlıq və təsirlik hallarındadır.

Bunlardan əlavə, insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən "ürək" sözünün – *ürəyinə vahimə salmaq* (89), *ürəyinə yatmaq* (89), *ürəyinə salmaq* (189), *ürəyi getmək* (115), *ürəyi sanjmaq* (131), *ürəyinə dammaq* (15), *ürəyi açılmaq* (134), *ürəyi çatlamaq* (135), *ürəyi sıxılmaq* (44), *ürək-dirək vermək* (177), *ürəyi yüngülləşmək* (193); "üz-sifət" sözlərinin - *üz göstərməmək* (33), *üzü açılmaq* (15), *sifətdən çıxmaq* (95), *üzə vurmaq* (84), *üzünə kədər kölgəsi çökmək* (13), *üz-üzə gəlmək* (208), *sifətə mindirmək* (68), *üzünə gün doğmaq* (198); "qan", "beyin" sözlərinin köməyilə: *qan beyninə vurmaq* (198), *qan olmaq* (220), *qanını yerdə qoymamaq* (149), *qan tökülmək* (224), *beyni qan olmaq* (27), *qanını almaq* (34), *beyninə yeritmək* (47), *qan tutmaq* (154), *qana dönmək* (116), *qanına susamaq* (82), *qan su yerinə axmaq* (194), *qanına bələşmək* (85); "dil", "bel" sözlərinin köməyilə: *dilə tutmaq* (13), *dili dolaşmaq* (83), *bel bağlamaq* (196), *dilə düşmək* (40), *beli sınmaq* (149), *dili tutulmaq* (77); eləcə də "diz" - *diz üstə çökmək* (25), *diz üstə düşmək* (220); "ayaq" - *ayaq almaq* (173), *ayağa düşmək* (210), *ayaqlara düşmək* (210), *əl-ayağa düşmək* (222), *əl-ayaqda getmək* (194); "ağız" - *ağıza almaq* (203), *ağızlarda dolaşmaq* (16), *ağızdan süd iyi*

gəlmək (212); "qulaq" – *qulaq tutulmaq* (178), *qulaq burması vermək* (109), *qulaq asmaq* (6); "boyun" - *boynuna qoymaq* (108), *boyun əymək* (18), *boyun qaçırmmaq* (75); "ət" - *əti ürpəşmək* (196); "barmaq" - *barmağını kəssən özündən xəbəri olmamaq* (104), *barmağını dişləmək* (115); "burun"- *burnunu ovmaq* (104); "dirsək" - *dirsək göstərmək* (163); "jan" - *janla çəkişmək* (214) sözlərinin köməyi ilə düzələn feli frazeoloci vahidlərdən də yeri gəldikjə, zəruri üslubi vasitə kimi istifadə edilmişdir.

Bu birləşmələrin bir qismi surətlərin fərdiləşdirilməsi, xarakterlərə fərdi jizgilərin verilməsi, bir qismi isə tarixi koloritin güjləndirilməsi məqamında işlədilmişdir. Xüsusilə "baş", "göz", "burun", "jan", "əl" və s. sözlərin fellərlə əlaqəsi yolu ilə yaranan frazeoloci vahidlər ümumi ifadə vasitələri axınında həm surətlərin xarakterlərinin açılması, həm də konkret tarixi dövrə məxsus ictimai münasibətlərin yaratdığı vəziyyətin panoram təsviri üçün yazıçıya geniş imkanlar vermişdir. Xanlıqlar dövrünü daim vahimə və qorxu ilə xarakterizə edən jəhətlərdən biri hamının gözündə qəzəb müjəssəməsinə dönmüş xanların baş kəsməsi, göz çıxarması, bəylərin, yüzbaşılının, qoluzorluların özbaşınalığı idi. Romanlarda xaqan, sərkərdə, xan, məlik, bəy, yüzbaşı və s. kimi surətlərin xarakterinə fərdi xüsusiyyətlərin aşılınması üçün yazıçı (istər surət dilində, istərsə də öz dilində) *burnunu ovmaq* (104), *gözləri hədəqədən çıxmaq* (149), *baş qaldırmaq* (28), *gözündən düşmək* (14), *dirsək göstərmək* (163), *qan tökmək* (224), *qanı beyninə vurmaq* (198), *əlinə girəvə düşmək* (48), *qan tutmaq* (154), *qanına susamaq* (82), *beli sınmaq* (149) və s., dərəbəyliyin hökm sürdüyü dövrün tarixi təsvirini vermək üçün *baş götürüb qaçmaq* (216), *baş alıb gəlmək* (216), *qanına bələşmək* (85), *diz çökmək* (25), *ayaqlara düşmək* (210), *boyun əymək* (18), *dili tutulmaq* (77) və s. kimi sabit birləşmələrdən də üslubi vasitə kimi müvəffəqiyyətlə istifadə etmişdir.

Romanların dilindəki feli frazeoloci birləşmələrin böyük bir qismi digər maddi varlıqların, ayrı-ayrı əşya və hadisələrin adını bildirən sözlərin fellərlə əlaqəsindən yaranan sabit birləşmələrdən ibarətdir. İnsanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər kəmiyyətə az olub, frazeoloci vahidlərin tərkibindəki məhsuldarlığı etibarilə üstünlük təşkil edirsə, frazeoloci birləşmə tərkibində az məhsuldar olan digər maddi varlıqların, əşya və hadisələrin adlarını bildirən sözlər kəmiyyətə əvvəlkilərdən müqayisə edilməz dərəcədə çox olduğu üçün feli frazeoloci vahidlərin tərkibində də daha çox nəzərə çarpır.

Feli birləşmələrin tərkibindəki konkret və müjərrəd əşya adları təbiət, cəmiyyət, kəmiyyət və kainat, hadisə və predmetlərin dildəki ifadəçiləridir. Obrazların bitkin təsviri, xarakterlərə ümumi və fərdi jizgilərin verilməsi üçün insanın təfəkkür və təxəyyülü ilə əlaqədar müjərrəd isimlərin köməyi ilə düzələn feli frazeoloci birləşmələrin rolu böyükdür. Bu frazeoloci vahidlərin bəzisiində başlıca məna ağırlığı ismi tərəfin üzərinə düşmüşsə, bəzisiində bu ağırlıq feli tərəflə bağlı olmuşdur. Aşağıdakı misallara diqqət yetirək: *ajığı tutmaq* (154), *dəliliyi tutmaq* (12), *qudurğanlıq etmək* (100), *damağa çökmək* (137), *şübhə doğurmaq* (168), *həsrət çəkmək* (153), *əziyyət çəkmək* (116), *günaha batmaq* (133), *xoşuna gəlmək* (89), *təşvişə düşmək* (111), *janla çəkişmək* (214), *qılıq etmək* (63), *jəsarət etmək* (180), *ağılna gəlmək* (210), *and içmək* (114), *fikrə getmək* (217), *ləzzət vermək*, (177), *fərəh oyatmaq* (203), *iztirab keçirmək* (13), *yasa batmaq* (37), *meyl göstərmək* (22), *igidlik göstərmək* (82), *əndişəyə düşmək* (108), *güjdən salmaq* (9), *köməyi dəymək* (39), *halallıq almaq* (24) və s. Göründüyü kimi, bu frazeoloci vahidlərin hər biri məna etibarilə insan xarakterinə, insanın psixoloci hal və vəziyyətinin ifadəsinə xidmət edən dil vahidlərindəndir. Burada əsas məna daşıyıcısının ismi tərəf olması isə bu komponentdə məjəziləşmənin az olması (ya da heç olmaması), "müəyyən

dərəcədə öz müstəqil mənasını ifadə etmək xüsusiyyətini mühafizə etməsi"¹ və ikinci tərəfin mənasında dinamikliyin az olması ilə bağlıdır.

Bu qrupa daxil etdiyimiz feli frazeoloci birləşmələrin ikinci qisminə məna ağırlığı fellərin üzərinə düşür. Bu birləşmələrin birinci tərəfi az-çox müstəqim mənasını saxlasa da, məjaziləşən feli tərəfin mənası üstün olub, jümlədəki fikrin tamamlanmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, *janını qurtarmaq* (140), *javab intizarında yanmaq* (38), *dərdini açmaq* (150), *qanadı altına girmək* (159), *xətrinə dəymək* (140), *yuxusuna haram qatmaq* (225), *muradına yetişmək* (214), *hesabını aparmaq* (218), *ələyi kəsilmək* (198), *qəzəbi yatmaq* (91), *yadına düşmək* (134), *söz torbasının ağzını açmaq* (68), *etimad qazanmaq* (65), *ümidini kəsmək* (218), *təsəlli vermək* (176), *himayəyə girmək* (109), *janını almaq* (94), *səbr kasası dolmaq* (Qb, 12), *ulduzu batmaq* (Qb, 97) və s.

Bəzi feli frazeoloci vahidlərdə isə məna ağırlığı hər iki tərəfin üzərinə eyni dərəcədə düşür. Məsələn, *köks ötürmək* (88), *arzusu gözündə qalmaq* (Qb, 102), *qaydına qalmaq* (40), *ağlına batmaq* (27), *taleyə boyun əymək* (44), *kələk gəlmək* (77), *işinə gəlmək* (85), *amana gəlmək* (27), *ağlını başına yığmaq* (100) və s.

Konkret isimlərin fellərlə birləşməsindən düzələn feli frazeoloci vahidlər obrazların bir-birinə, müxtəlif təbiət və jəmiyyət hadisələrinə münasibətinin təsviri zamanı surət dilində verilsə də, əksər hallarda müəllif dilində işlədilmişdir. Belə birləşmələr konkret fiziki hərəkətlərin iyrasının ifadəsinə xidmət edirsə də, əsas məqsəd bu hərəkəti doğuran psixoloci halları ifadə etməkdən ibarətdir. Məsələn, *dünya malına aldanmamaq* (tamahkar olmamaq), *xətər vurmaq* (pislik etmək), *daşı-daş üstündə qoymamaq*

¹ С.Гяфяров. Мцасир Азярбайҗан дилинин лексикасы. Бақы, 1958, с.ящ.87.

(uçurub-dağıtmaq), *torpağa düşmək* (yalvarmaq), *boyunduruq yoldaşı olmaq* (həmtay, həmdərd olmaq), *daşı atəyindən tökmək* (razılaşımaq) və s. frazeoloci vahidlər obrazların xarakterindəki alijənablıq, qəddarlıq, miskinlik və s. kimi təzadlı jizgilərin ifadəsinə imkan yaratmışdır.

Romanların dilində işlənilmiş "isim+fel" quruluşlu frazeoloci birləşmələr zəngin şəkli xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Bəzi frazeoloci vahidlərin tərəfləri arasına leksik-qrammatik mənalı müxtəlif söz və ifadələr daxil olmuşdur. Bu hal təsvir və nitqin təbiiliyinə, fikrin ekspressiv və emosionallığına ifadənin dolğunluğuna səbəb olmuşdur. Frazeoloci birləşmələrin tərəfləri arasına daxil olan söz və ifadələr obyekt, məkan və tərz bildirməyə xidmət edir. Tərəflər arasına daxil olan bəzi birləşmələr tərəflərindən biri həmjins sözlərdən ibarət ismi birləşmələr şəklindədir. Məsələn, "Elə olmasın ki, mənim kimi ağsaqqal vaxtında *əlin* hər şeydən *üzülsün*". (61) "Al çəpgənin yaxasından görünən *sinəsi* çağlayan köpük kimi *qabarmışdı*" (106). "Aşiq *qəlbinə* şübhə və kədər duyğuları *dammağa* başlayır" (168).

Birinci jümlədə "əlin üzülsün" birləşməsində "hər şeydən", ikinci jümlədəki "sinəsi qabarmış" birləşməsində "çağlayan köpük kimi" sözləri tərəflər arasına daxil olaraq obyekt və tərz bildirməklə yanaşı, fikrə emosionallıq, ekspressivlik gətirmiş, bədii dildə janlı və təbii nitq xüsusiyyəti yaratmaq sahəsində müəyyən rol oynamışdır. Üçüncü jümlədəki "qəlbinə dammaq" birləşməsinin tərəfləri arasında verilən "şübhə və kədər duyğuları" ismi birləşməsinin birinci tərəfi həmjins sözlərdən (şübhə, kədər) ibarətdir. Bu birləşmə (şübhə və kədər duyğuları), əslində "qəlbinə dammaq" feli birləşməsini məzmunja tamamlamış və mənağa ona elə bağlanmış, elə birikmişdir ki, bunsuz jümlə bütövlükdə anlaşılmaz şəkllə düşmüş olardı. Birləşmənin "qəlbinə şübhə və kədər duyğuları dammaq" şəklində işlədilməsi psixoloci vəziyyətin "şübhədən" başlayıb

"kədərə" doğru gedən bir halla əlaqələndirilməsi üçün əlverişlidir.

2. Çəmənəzəminli romanlarının oxunaqlığını, duzlu-luğunu artıran səbəblərdən biri də əsərlərin dilindəki yığjamlıq, lakoniklikdir. Bu yığjamlılığı şərtləndirən amillərdən başlıcası ədibin təkrara yol verməməsi, mənalı, məzmunlu ümumiləşdirmələr aparmasıdır. Yüksək yazıçılıq mədəniyyətinə malik olan sənətkarın sözə qənaət edərkən, təkrarın qarşısını almağa çalışarkən təkcə ayrı-ayrı hadisələrin təsvirinə, bu təsviri verən jümlələrə deyil, söz birləşmələrinin özünə belə diqqətlə yanaşdığı ayrı-ayrı sözlərin lüzumsuz təkrarına yol verməməyə səy etdiyi aydın hiss olunur. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı jümləyə diqqət yetirək: "Jəhənnəm, –dedi, –nə *oyunları* var, Arazın o tayında *çıxaraydılar*" (65). Burada frazeoloci birləşmənin (oyun çıxarmaq) tərəflərinin hərəsi tabeli mürəkkəb jümlənin tərkib hissələrindən birində yerləşsə də, fikir aydın, emosional və lakonikdir. "Nə *oyunları* var" sintaktik konstruksiyasından sonra gələn "Arazın o tayında *çıxaraydılar*" baş jümləsində ikinci dəfə təkrar olunmamaq üçün "oyun" sözü ixtisara düşmüş, yaxud əksinə budaq jümlə daxilində (nə *oyunları* var) "*çıxaraydılar*" sözü "var" ilə əvəzlənmişdir.

Görkəmli ədibin yazı manerasındakı bu qiymətli jəhəti dəqiq müşahidə edən ədəbiyyatşünas Q.Xəlilov yazır ki, Y.Vəzir Azərbaycan ədəbiyyatında, sözün həqiqi mənasında oricinal dil və üsluba malik sənətkarlardandır...Hər hansı bir hadisənin tam təsvirindən sonra yazıçı onu bir-iki sözlə əvəz edir, beləliklə, üslub və dildə yığjamlıq yaradır..." yazıçı hətta tarixi şəxslərin adlarında, jümlənin xəbər şəkilçisində, ən adi ifadələrdə belə sözə qənaət edir"¹. Yusif Vəzir yaradıcılığı üçün səjiyyəvi

¹ Г.Хялилов. Азәрбайҗан романларынын инкишаф тарихиндян. Бақы, 1973, сящ.307-308.

olan bu jəhəti M.S.Ordubadinin tarixi romanlarının dilində müşahidə etmək olmur. "Ordubadi maraqlı hadisələri safçürük edə bilmir... sözlər və ifadələr o qədər təkrar olunur ki, sözlər misgər dükanından gələn çəkij səsləri kimi yeknəsəq və darıxdırıcı olur".¹

3. Ədibin tarixi roman dilində işlənmiş frazeoloci birləşmələrin tərəflərindən biri həmjins üzvlərdən, bəzən də qoşa işlənən nisbi sinonimlərdən ibarətdir. Romanların dili üçün xarakter olan bu xüsusiyyətdən yüksək sənətkarlıq məharəti ilə itisifadə edərək, yazıçı rəngarəng üslubi məqamları səlis, aydın, dürüst verə bilmişdir. Məsələn, "Deməli, Allahqulu, sizin evdən bir qurban gedəcəkmis, yaxşı ki, toğlu *dərd-bəlanı aparıb*" (147). "Səfərin sözləri Allahquluya *ürək-dirək verdi*" (77) –kimi jümlələrdən birinjisində "dərd-bəlanı aparmaq" birləşməsinin birinci tərəfi (dərd-bəla) nisbi sinonim sözlərin yanaşmasından əmələ gəlib fellə əlaqələnmiş, frazeoloci vahid əmələ gətirmişdir. Belə feli birləşmələr nitqə janlı danışq xüsusiyyəti verməklə yanaşı, fikrin təsirli, emosional şəkildə ifadə olunmasındakı roluna görə də əhəmiyyətlidir.

Sonrakı jümlədə "ürək-dirək vermək" birləşməsinin birinci tərəfini (ürək-dirək) əmələ gətirən sözlərdən ikincisi (dirək) frazeoloci vahidin koloritliyini, milli və məhəlli bağlılığını, o jümlədən, qüvvətli emosional təsir almasını təmin edən vasitələrdəndir. Bu emosionallıq, görünür, frazeoloci vahidin formalaşmağa başladığı dövrlə, "dirək" sözünün "arxa", "dayaq" mənası ilə əlaqədar birləşməyə daxil olduğu mərhələ ilə bağlıdır. Doğrudan da ümitsiz bir vəziyyətə düşmüş bir şəxsə həmin anlarda "ürək vermək" –ona dayaq olmaq, qolundan tutmaq deməkdir. Görünür, elə buna görə də "ürək vermək" birləşməsinə daxil edilən "dirək" sözü ifadəyə həm əvvəlkindən fərqli bir mənə ("ürək vermək" –

¹ М.Ариф. Сечилмиш ясарляри. Ы ыйлд, Бакы, 1967, сящ. 258.

jəsarətləndirmək; ürəkləndirmək, "ürək-dirək vermək" – təsəlli vermək, könlnü almaq), həm də emosionallıq gətirə bilmişdir. Birləşmənin formal jəhətdən bu şəkildə qurulması (birinji tərəfin qafiyələnməsi "ürək-dirək") ifadəyə musiqilik gətirmiş, onsuz da xalq poetik təfəkkürünün məhsulu olan frazeoloci vahidlərdəki şəriyyəti bir qədər də artırmışdır.

4. "İsim+fel" quruluşlu frazeoloci birləşmələrin bəziləri şəxs adı bildirən xüsusi ismin ümumi isimlə birləşərək ikinci növ təyini söz birləşmələri əmələ gətirib fələ yanaşması yolu ilə yaradılmışdır. Bu yolla yaranan frazeoloci vahidlərə ən çox ümumxalq frazeologiyasında təsadüf edilir. Yusif Vəzir belə vahidlərdəki dərin, əhatəli məzmun ifadəsini, kəskin mənalılığı dəqiq qiymətləndirdiyi üçündür ki, yeri gəldikcə surətlərin dilində bu üsulla yaranan frazeoloci vahidlərdən geniş istifadə etmişdir. Misallara mürəjət edək: "Vaqif: –Ağa, bəllidir, –dedi, – *Nadir yerişi yerimək* istəyir" (185). Bu jümlədəki "Nadir yerişi yerimək" idioması tarixdə qəsbkar bir hökmdar kimi ad qazanmış Nadir şahla bağlıdır. Vaqif "Nadir yerişi yerimək istəyir" deyərkən Qajarın istilaçılıq meylini ifadə edir. Çünki Nadir şahın həyat yolu məhz belə bir məqsədə xidmət etmişdir. Bu fikirlər (qəsbkarlıq, İran torpaqlarını birləşdirmək, şah elan olunmaq) isə "Nadir yerişi" birləşməsində jəmlənmişdir. "Nadir yerişi" birləşməsi "yerimək" feli ilə əlaqələndərək (Nadir yerişi yerimək) təzə meydana çıxan Ağa Məhəmməd xan Qajarın məqsədinin hərtərəfli, səlis və dəqiq ifadəsi kimi səslənir.

Yoxsul sənətkar Kazımın dilində verilən "Amandır ...məni də *Xanməmməd ağa yolu yollandırma*" (196) jümləsindəki "Xanməmməd yolu yollanmaq" birləşməsinin mənası, "ölümə getmək"dir. Çünki Xanməmməd İbrahim xanın şıltaqlığının qurbanı olmuşdur; qəzəblənmiş xanın ajiğını soyutmaq üçün, təşəbbüs göstərən sadələvh Xanməmməd divanxanada qorxudan "müqəvva kimi qurumuş" məjlis adamlarının gözlədiklərinin əksinə olaraq,

xanın yersiz qəzəbinin qurbanı olmuşdur. Şübhəsiz, belə uğursuz bir nəticədən sonra xanın qəzəbini soyutmaq üçün Vaqifin verdiyi təklifə bir çətin külfət sahibi olan Kazımın bu tonda cavabı (Amandır, məni də *Xanməmməd ağa yolu yollandırma*) əslində, son dərəcə təbii və mənalı səslənir. Bu feli frazeoloci birləşmə özünün (Xanməmməd yolu yollanmaq) həm də feodal dərəbəyliyinə qarşı, hakimiyyətin, külli-ixtiyarın insan qəlbində əmələ gətirdiyi yırtıcı ehtirasa qarşı etirazının kəskinliyi ilə də fərqlənir.

Bu yolla yaradılan sabit birləşmələr Yusif Vəzirin hekayələrinin dilində də müşahidə olunur. Məsələn, "1905-ji il" hekayəsində mehtər Alının fəjiasindən qorxuya düşən kəndlilər onları ağa və bəylərə qarşı üsyana səsləyən oxumuş javanlara belə cavab verirlər: "...Siz allah, bizi də *Alı yolu yollandırmayın*".¹

5. Feli frazeoloci birləşmələrin bəzilərində ismi tərəf qoşa sözlərdən ibarətdir: *duz-çörəyi tapdamaq* (154), *əl-qolu açılmaq* (181), *ələm-yesir kökündə olmaq* (210), *əlayaqda getmək* (194), *bət-bənizi qaçmaq* (212), *jiddi-jəhd etmək* (186), *qaş-qabaq tökmək* (130) və s. Bəzən ismi tərəf antonim sözlərlə ifadə olunmuşdur: *var-yoxdan çıxmaq* (38), *yərə-göyə sığmamaq* (16).

6. Bəzi birləşmələrdə ismi tərəf idiomatik ifadələrdən ibarətdir: *beyni qan olmaq* (27), *ağlı başında olmaq* (27), *qulaq burması vermək* (109), *dikbaşlıq etmək* (130), *başsağlığı vermək* (137) və s.

Romanların dilində qeydə alınan feli frazeoloci birləşmələrin bir qismi sifətlərin fellərlə əlaqəsi yolu ilə yarıdılmışdır. Bunlar leksik-qrammatik xüsusiyyəti və üslubi-semantik jəhətləri ilə xüsusi maraq doğurur: *dinj durmaq* (36), *ağ olmaq* (37), *tuş gəlmək* (39), *təzə igidlik göstərmək* (101), *dərinə əl aparmaq* (153), *uzun sürmək* (32), *yaxın*

¹ Й.В.Чямянзяминли. Гызлар булабы. Бақы, 1964, сящ.122.

durmaq (183), *heyran qoymaq* (102), *haram etmək* (108), *məst olmaq* (117), *üzdən getmək* (158), *qane etmək* (124), *avara olmaq* (108), *üzü dönük olmaq* (127), *arxayın olmaq* (140), *vaqif olmaq* (165), *toxdaq olmaq* (189), *xoş keçmək* (165), *gen qaçmaq* (196), *boşa çıxmaq* (115), *dik atılmaq* (196), *qıpqırmızı kəsilmək* (41) və s. Bəzən "sifət+fel" quruluşlu frazeoloci birləşmə ismi frazeoloci vahidlə feli frazeoloci vahidin birləşməsi–konteminasiyası yolu ilə yaradılmışdır: məsələn, *ağır qiymətə başa gəlmək* (23);

Bu birləşmələrin birinci tərəfi (ağır qiymət) birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində olan ismi frazeoloci vahid, ikinci tərəfi (baş gəlmək) "isim+fel" quruluşlu feli+frazeoloci birləşmədən ibarətdir.

Romanların dilindəki frazeoloci birləşmələrin başqa bir qismi quruluşa "əvəzlik+fel" formuluna uyğun gəlir. Əvəzliliklərlə fellərin birləşməsindən düzələn frazeoloci vahidlər, başlıca olaraq "öz" qayıdış əvəzliyinin və xəbərlilik kateqoriyasında işlənən birinci şəxs təkin təkrar olunaraq fellərlə birləşməsi yolu ilə (mənəm-mənəm demək) düzəldilmişdir. "Öz" əvəzliyi şəxs anlayışını konkretləşdiriji bir söz kimi ekspressivlik və emosionallığın ifadəsində xüsusi yer tutmuş və frazeoloci vahid daxilində işlək olmuşdur. Romanların dilində işlənilmiş "əvəzlik+fel" quruluşlu sabit birləşmələrin əksəriyyəti üçünjü şəxs nisbət şəkilçisi qəbul etmiş "öz" sözünün ismin təsirlik, çıxışlıq hallarında işlənərək fellərlə birləşməsi yolu ilə düzəldilmişdir: *özünü yığışdırmaq* (37), *özünü itirmək* (41), *özünü aldatmaq* (18), *özünü saxlamaq* (55), *özünü yetirmək* (86), *özünü düzəltmək* (94), *özünü toxdatmaq* (22), *özünü sındırmamaq* (23), *özündən getmək* (131), *özünü toplamaq* (177), *özünü üzmək* (85), *özündən çıxmaq* (12) və s. Bəzi frazeoloci vahidlər isə üçünjü şəxs nisbət şəkilçisi qəbul edib ismin təsirlik, çıxışlıq, yönlük hallarında işlənmiş "öz" sözünün frazeoloci vahidlə birləşməsi yolu ilə düzəldilmişdir: *özünü molla qiyafəsinə salmaq* (55),

özündən xəbəri olmamaq (104), *özünü ələ almaq* (110), *özünü işə salmaq* (139), *özünü üstünə salmaq* (170), *özünü yatağa vermək* (191), *özünü o yerə qoymamaq* (199), *özünə süs vermək* (59). Bu birləşmələrdən "özünü yatağa vermək" və "özünü o yerə qoymamaq" frazemlərinin tərkibinə daxil olan sözlər bir məna ətrafında ələ möhkəm sabitləşmişdir ki, bunlardan "öz" sözünü ayırsaq, qalan sintaktik quruluş öz mənasını itirmiş olajaqdır.

Romanların dilində işlədilən bir sıra frazeoloci vahidlər hər iki tərəfi fəllə ifadə olunan feli frazeoloci birləşmələrdən ibarətdir. Bunların, başlıca olaraq, bir formasından (feli bağlamanın əsas fəllə yanaşması yolu ilə düzələn) istifadə olunmuşdur. Bəzi birləşmələr hərəkətin davamlılığını bildirməyə xidmət etmişsə, bəzilərindən ekspressiv-emosional çalarlıq məqamında istifadə edilmişdir. Məsələn, *donub qalmaq* (39), *ölüb-qurtarmaq* (139), *uğunub getmək* (53), *gözünə ilişib keçmək* (67), *atılıb-düşmək* (6) kimi feli frazeoloci birləşmələrin tərəfləri birlikdə hərəkətdəki davamlılığı ifadə edirsə, *tökülüb -dağılmaq* (39), *baş götürüb qaçmaq* (117), *baş alıb gəlmək* (140), *yanıb-yaxılmaq* (140), *oturub-durmaq* (158), *çalıb-çapmaq* (82), *od qoyub odlamaq* (84) kimi frazeoloci vahidlər ən çox ekspressivlik-emosionallıq kimi jəhətlərin ifadəsinə xidmət etmişdir.

Birinci qrupdakı birləşmələrin özü üslubi çalarlıqdan məhrum olmadığı kimi, ikinci qrupdakı vahidlər də hərəkətin davamlılığını ifadə etmə imkanlarına malikdir.

Nidayi frazeoloci vahidlər

Romanların frazeoloci materialının müəyyən hissəsi nidayi frazeoloci vahidlərdən ibarətdir. Nidayi frazeoloci vahidlər subyektin obyektə, predmet və hadisələrə emosional münasibətini bildirmək məqamında işlənən dəqiq və koloritlə zəngin üslubi vasitələrdəndir. Yusif Vəzir bu vasitələrdən surətlərin fərdiləşdirilməsi və tipikləşdirilməsi,

hadisə və peyzacların tarixi dövrün koloriti ilə zənginləşdirilməsi məqamlarında ustalıqla istifadə etmişdir. Ayrı-ayrı obrazların psixoloci halının təsviri zamanı verilən and, dua, alqış, qarğış, yalvarış, söyüş, çağırış və s. məzmunlu hiss və həyəjanın frazeoloci vahidlərlə ifadəsi romanlarda üslub gözəlliyinin, xarakter tamlığının yaradılmasına əhəmiyyətli dərəcədə kömək etmişdir. Burada təsvir olunan hadisə və predmetlərə müxtəlif xarakterli subyektlər tərəfindən bildirilən emosional münasibət rəngarəng frazeoloci nidalardan istifadə zərurəti yaratmışdır. Xüsusən, danışq frazeologiyasına, dini frazeologiyaya məxsus nidayi frazeoloci vahidlər surətlərə nitq koloriti verilməsində böyük üslubi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Dini frazeologiyaya məxsus frazeoloci nidaların yaradılmasında "allah" sözü başlıca rol oynasa da, müəllif "Qızlar bulağı" romanında bu lüğət vahidini işlətməyindən, həmin məqsəd üçün başqa üsullardan istifadə etmişdir. Bu üsullar qəbilə dövrünə məxsus etnik qrupların müqəddəs adət-ənənələri və inancları (totemizm) ilə bağlıdır. Burada personaların müqəddəs adları "Xoruz", "Qoç", "Mərrix", "Ahuramazda", ikrah etdikləri isə köçərilər (skiflər), qan tökməyə həris turanlılar (turani) olduğu üçün xeyirxah hisslərini (alqışlarını) *Sığırlarınız kök, atlarınız qoşar olsun* (110), *"Xoruz" ilə "Qoç" qardaşlığı baqi olsun* (23), *çağalarınız ağlamasın* (110), *xoşbəxt olaq* (67), *qəbilə sığırları kök, itləri iti dişli olsun* (64) kimi nidayi frazeoloci birləşmələrlə¹ ifadə etmişlər. Nidayi frazeoloci birləşmələrin əksər hissəsi "Qan içində" romanında işlədilmişdir. İfadə etdiyi mənaya və üslubi məqamına görə bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Surətlər arasında qarşılıqlı anlaşıma, razılıq məqamında işlədilən təşəkkür, minnətdarlıq, alqış məzmunu

¹ С.Гяфяров. Мцасир Азərbayайған дили. Бақы, 1970, сящ.114, 115.

bildirənlər: *ağ günlü olmuş* (10), *iltifatın artıq olsun* (169), *eydi-şərifin mübarək* (14), *xoş gəlib, səfa gətirmisən* (163), *gözümüz üstündə yerin var* (165), *halal xoşun olsun* (163), *sağ olsun* (177), *bayramın mübarək* (12), *neçə belə bayramlar görəsən* (12), *allaha da qurban olum, qonağına da* (80), *ömrün uzun olsun* (178), *başın sağ olsun* (184), *uşaqları yerində paydar olsun* (184), *tanrı hifz eləsin* (185), *tanrı təqsirindən keçsin* (183), *allah yaxşı yol versin* (180), *böyük oğlan olasan* (12), *allah çörəyini bol eləsin* (35), *süfrən həmişə açıq olsun* (35), *işin avand olsun* (188), *baş üstə* (175), *allah rəhm eləsin* (58) və s.

2. And məzmunu bildirənlər: *tanrı haqqı* (37), *ağamın ərвах haqqı* (222).

3. Qarğış, söyüş, hədə, üzrxahlıq məzmunu ifadə edənlər: *allah evini yıxsın* (175), *başından böyük qələt eləmişdi* (163), *dilim-ağzım qurusun* (212), *məlun köpək* (228), *pədən süxtə* (103), *qoja köpək* (223), *ey xani-nanəjib* (223), *haramzadə* (78), *başına dəysin* (27), *xanə xərab* (225), *başı batmış* (170), *gönünüzü soydurram* (38).

4. Arzu, xahiş, ümid, yalvarış məzmunu ifadə edənlər: *jəddinə yesir olum* (24), *əcdadının taxtında payı qədim olasan* (121), *allah axırın xeyir eləsin* (103), *sənə qurban olum* (101), *balalarının başına çevir* (101), *atam-anam sənə qurban* (101), *allah eləməsin* (199), *allaha pənah* (86), *iltifat buyur, kərəm et* (77), *ey mıxı mismara döndərən allah* (127), *başına dönüm* (169), *qadan alım* (170), *iraq janından* (170), *uşaqlarımın janı sənin əmanətin* (196), *təsəddüqün olum* (222), *inşallah* (117).

5. Narazılıq, həsəd, ikrah məzmunu bildirənlər:

Rədd ol (78), *xatanı məndən sov* (137), *tanrının səbrinə qurban olum* (14), *bəxtəvər başına* (10), *başına nə kül töksün* (54), *xoş halına* (189), *xeyir ola* (214).

Y.V.Çəmənzəminlinin tarixi romanlarının qəhrəmanları, kiçikdən böyüyə xarakterjə yüksələn xətt üzrə inkişafda olan, zamanın hər jür gözlənilməz

hadisələrinin qarşısında özünü itirməyən, təmkinli, mətin, iradəli insanlardan ibarətdir. Buna görə də onların dilində təşviş, qorxu, təhlükə qarşısında həyəcan, zülm və ədalətsizlikdən jana doyma nəticəsində ah-vay, fəryad kimi hissi halları ifadə edən ümitsizlik, hıjqırıqla zəngin nidayi frazeoloci vahidlər işlənmişdir.

Romanların dilində modallıq ifadə edən frazeoloci vahidlər jəmi bir neçə birləşmədən ibarətdir: *mənə qalsa* (108), *məsləhət sənindir* (187), *ajizin fikrinjə* (110), *nə cybi var?* (111), *məlumi-alinizdir* (95).

Bu frazeoloci vahidlər danışanın həqiqətə olan münasibətini-hökmün, gerçəkliyin doğru və ya şübhəli olduğunu bildirmə məqamında başlıja olaraq M.P.Vaqifin dilində işlədilmişdir.

Çoxmənalı frazeoloci vahidlər

Bədii əsərlərin frazeoloci materialının tədqiqi zamanı qarşıya çıxan zəruri məsələlərdən biri də yazıçının frazeoloci ifadələrin semantik imkanlarından istifadə üsullarını araşdırmaq və bu sahədəki fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Frazeoloci vahidlərin semantik xüsusiyyətləri polisemantizm, omonimlik, sinonimlik və antonimlik əsasında açılıb şərh olunduğu üçün Yusif Vəzirin tarixi romanlarının frazeoloci materialının semantik jəhətləri də bu istiqamətdə tədqiq olunajaqdır.

Sözlər kimi "idioma və frazeologizmlərə də aid"¹ edilən polisemantizm romanlarda işlədilən bəzi sabit birləşmələrdə də özünü göstərir. Müşahidələrdən aydın olur ki, Yusif Vəzir frazeoloci vahidlərin çoxmənalılığından da üslubi priyom kimi istifadə etmişdir. Bu isə obrazların xarakterinin janlı tip səviyyəsinə çatdırılması işində yazıçıya geniş imkanlar vermişdir. Müxtəlif xarakterli insan surətləri qalereyasında fərdiləşdirmə, tipikləşdirmə bacarığı yazıçının çoxmənalı frazeologizmlərdən istifadə üsullarından da müəyyən dərəcədə asılıdır. Frazeoloci birləşmələrin başqa semantik qruplarında olduğu kimi çoxmənalılığın verdiyi imkanlardan da başlıca olaraq "Qan içində" romanında istifadə edilmişdir. Xüsusən müxtəlif mənalının qarşılaşdırılmasının obrazın xarakterinə satirik və yumoristik jizgilərin aşılması işində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Məsələn, "üz göstərmək" frazeoloci vahidi xalq danışığı frazeologiyasında *hörmət etmək, yaxşı münasibət bəsləmək* mənalarda anlaşılr. Y.Vəzir bu birləşmənin M.P.Vaqif lirikasından gələn ikinci mənasından (üzünü gizlətməmək)² Mədinənin xarakterinə hazırjavablıq və

¹ Л.Бинович. "О многозначности идиом". Иностранные языки в школе, 1952, № 5, стр. 30.

² Няндандир сюэция ъаваб вермямяк,
Щям ъамал эизляйиб, цз эюстярмямяк?

həssaslıq kimi zərif jizgilərin aşılmasında istifadə etmişdir. Mədinə özünəməxsus bir injəliklə birləşmədə kiçik bir dəyişiklik aparmaqla ("üz göstərmək" birləşməsini "o üzdən dosta göstərmək" şəklində işlətməklə) birləşməni "görünməmək" mənasında işlədir. Bununla da qəlbindəki həzin giley-güzarı Vaqifə çatdırır. Romanın dilində frazeoloci vahidlərin çoxmənalılığından geniş istifadə edilməmişdir. Çoxmənalı frazeoloci vahidlərin işlədilməsində müşahidə olunan əsas jəhətlər aşağıdakılardır:

1. Frazeoloci vahidin yalnız bir mənasından istifadə edilmişdir. Bunlar ya bir dəfə, ya da təkrarən işlənən zaman yalnız bir mənasından istifadə edilən sabit birləşmələrdir. Məsələn, "özünü düzəltmək" – "jəsarətini toplamaq", "üst-başını qaydaya salmaq" və "məişətini, şəxsi həyatını təmin ediji vəziyyətə gətirmək" mənalarında anlaşılır. Romanda, bu birinci mənada (jəsarətini toplamaq) işlədilmişdir. "Ağası bəy asudə nəfəs alaraq *özünü düzəltdi*, quru, lakin möhkəm döşünü irəli verərək söhbətə qarışdı" (94).

Eləjə də "yatmaq" və "ölmək" mənalarında işlənən "baş yerə qoymaq" (89), "ah-fəryadla dolu olmaq" və "qıpqırmızı qızarmaq" mənalarında anlaşılan "qan saçmaq" (156), "darıxmaq" və "yanıb yaxılmaq" mənalarında işlənən "ürəyi çatlamaq" (132), "yazığı gəlmək" və "ürəyi ağrımaq" (ürək xəstəliyi) mənalarında anlaşılan "ürəyi sanjmaq" birləşmələri romanda birinci mənalarında işlədilmişdir.

2. Frazeoloci vahidin müxtəlif mənalarından istifadə edilmişdir. Bu jəhət əvvəlkinə nisbətən az müşahidə olunur. Y.V.Çəmənzəminli üslubunda nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri söz və ifadələrin diqqəti jəlb edəcəkdir. Yəni təkrarına yol verilməməsidir. Yazıcının müxtəlif mənaların ifadəsində eyni frazeoloci vahiddən istifadə etməyi əlverişsiz bilməsi də həmin təkrarın qarşısını almaq məqsədindən irəli gəlmişdir.

Bəzi hallarda frazeoloci vahidlərdə semantik dəyişmə birləşməyə məjazi mənalı bir sözün artırılması ilə yaradılmışdır. Məsələn, "ağ olmaq"–"həddini aşmaq", "üzünə ağ olmaq", "söz qaytarmaq", "itəstindən çıxmaq"; "ayaq almaq"–"qaça-qaça getmək"; "üstünə ayaq almaq"–"düşməncilik etmək".

Romanda "üzə çıxmaq" (aşkar olmaq və gizlənməmək), "yola getmək" (yaxşı münasibətdə olmaq və bir təhər ötürmək) birləşmələrinin ifadə etdiyi mənalарın hər ikisindən istifadə edilmişdir.

Romanda nominativ mənalı birləşmənin məjaziləşərək öz əvvəlki mənasından uzaqlaşması yolu ilə yaranan frazeoloci *omonimlikdən* də istifadə edilmişdir.¹ Frazeoloci vahidlə bunun sərbəst birləşmə şəklində işlənilmiş forması arasındakı belə omonimlik dilçilik ədəbiyyatında *xariji omonimlik* adlanır.² "Qan içində" romanında xariji ononimliklə işlədilən frazeoloci vahidlərin bir neçə nümunəsinə rast gəldik. Məsələn, "əlsiz-ayaqsız" birləşməsi nominativ mənada *əl və ayaqdan məhrum olan*, (qol-qıçı kəsilmiş), xalq danışığı frazeologiyasına məxsus məjazi mənada "ajiz", "əlindən bir hünər gəlməyən" şəxs mənasında anlaşılır: "Hərə başını götürüb əhlıqdan bir tərəfə qaçmışdı. Şəhərdə qalanların çoxu *əlsiz-ayaqsızlar* idi" (216). jümləsindəki "əlsiz-ayaqsız" birləşməsi müharibənin şikəst etdiyi adamlar mənasında işlədilmişdir. Birləşmənin frazem mənası surət dilində ekspressiv məqamda

¹ Й.Вязир "Дилимиздя икимяналы сюз вя тьмляляр" мягальясиндя "икимяналы" ады иля, яслиндя, омоним фразеоложи вашидляри топламышды. Мягальядя топланылмыш, "саман алтындан су йеридян", "аьзына су алмат", "яли ачыт" вя с. кими бирляшмяляря номинатив вя мяъази мяналары бахымындан йанашылмышдыр.

² Г.Казымов. Дилдян хцсуси семинар (Йазычы вя дил). Бакы, 1976, сящ.10.

işlədilmişdir. "Əlsiz-ayaqsız zənən xeylağı və fəqirlərə xan həmişə imdad göstərmişdir" (91). Başqa bir yerdə "belini bağlamaq" birləşməsinin "bel bağlamaq" (ümid olmaq, etibar etmək, inanmaq) şəklində işlədilərək məjaziləşməsi, əvvəlki mənasından uzaqlaşması xarici omonimlik yaratmışdır: "Fətəli düzəlməz. Ona *bel bağlamaq* olmaz" (77). "Bəylərbəyi qardaşı gəlinə yanaşıb, papağını çıxarıb onun başına qoydu, öz kəmərinə gəlinin *belinə bağlayıb* dedi" (56).

"Qan içində" romanında "üz göstərmək" (hörmət etmək və görünmək) birləşməsinin daxili omonimliyindən üslubi məqamda istifadə edilmişdir ki, bu bərdə irəlidəki fəsildə danışılmışdır.

Sinonim frazeoloci vahidlər

"Frazeoloci vahidlər ədəbi dilin, xüsusən bədii və ictimai-siyasi üslublarında rəngarəng çalarlıqlarda istifadə olunan ən əlverişli, ən zəngin üslubi vasitələrdən sayılır".¹ Fikri emosional, yığjam, dəqiq, obrazlı ifadə etmək, müəyyən bir anlayışın bütün jəhətlərini injeliklərinə qədər nəzərə çarpdırmaq üçün bunlardan istifadə edilməsi həyati bir zəruriyyətdir. Bu hal frazeoloci vahidlərin həm leksik vahidlərlə, həm də bir-biri ilə sinonim kimi işləmə bilməsi ilə daha çox əlaqədardır. Romanların dilindəki frazeoloci vahidlərdə sinonimliyə, başlıca olaraq feli frazeoloci vahidlər arasında rast gəlirik. Frazeoloci vahidlərin sinonimliyindən "Qan içində" romanında daha geniş istifadə edilmişdir. Y.V.Çəmənəzəminli sinonim frazeoloci birləşmələri böyük sənətkarlıqla işlətməmişdir: ifadələrin lüzumsuz təkrarına yol verməmək üçün sənətkar frazeoloci vahidlərin bütün zəruri sinonimlərini axtarıb tapmış, bəzən ədəbi dildə və xalq danışığı dilində mövjud olmayan yeni-

¹ Я.М.Дямирчизада. Азәрб. дилинин цслужийаты. Бақы, 1962, с.178.

yeni frazeoloci ifadələr yaradıb ədəbi dilə gətirmişdir. Məsələn, yazıçı "hirsələnmək" mənasını ifadə etmək üçün *qəzəbi tutmaq* (130), *qan beyninə vurmaq* (188), *gözləri hədəqdən çıxmaq* (149), *ajığı tutmaq* (137), *gözləri yerindən oynamaq* (215), *gözləri pərdələnmək* (12), *gözlərindən od yağmaq* (139); "heyf almaq", "jəzalandırmaq" mənalalarının ifadəsi üçün *atasını qəbirdən çıxarmaq* (84), *toxumunu yer üzündən kəsmək* (100), *torpağını at torbasında daşımaq* (91), *daşı-daş üstündə qoyamamaq* (258), *jəza vermək* (104), *alt-üst etmək* (104), *qulaqburması vermək* (109), *talan etmək* (74), *burnunu ovmaq* (104), *kökünü kəsmək* (88); "ölmək" anlayışının ifadəsi üçün *həyata vida demək* (18), *başını yerə qoymaq* (43), *qanına bələşmək* (85), *işini bitirmək* (166), *qan tökmək* (98), *janını almaq* (194), *qılından keçirmək* (34), *ürəyi çatlamaq* (159), *o yanlıq olmaq* (170), *janını tapşırmaq* (214), *heyf olub getmək* (156) kimi frazeoloci vahidlərdən istifadə etmişdir. Bu birləşmələrin hər biri zəruri üslubi məqamlarda, injə çalarlıq ifadəçiləri yerində işlədilmişdir. Məsələn, "heyf almaq" mənasında işlədilən "atasını qəbirdən çıxarmaq", "burnunu ovmaq" və "jəza vermək" ifadələrinin üslubi məqamına diqqət yetirək: "Xanın birdən dodaqlarında aji təbəssüm oynadı: "Özüm gedəcəyəm, – dedi, – onun *atasını qəbirdən* çıxartdırıram, məni tanıyar" (84). "Mən Naxçıvana gedirəm, Kəlbəli qudurub, məni tanımaq istəmir, onun *burnunu ovmaq* lazımdır" (104). "İbrahim xan bunu şərəfinə sığışdırma bilməyib, Kəlbəliyə *jəza verməyə* tələsirdi" (104). Bu misalların üçü də eyni məna ümumiliyi ilə sinonim olsa da, mənanı ifadə etmə xüsusiyyətinə görə injə çalarlara malikdir. Müəllifin dilində verilən üçünjü jümlədə anlayış (jəza vermək) neytral-məntiqi şəkildə ifadə edildiyi halda, birinci və ikinci misallarda həmin anlayışın ifadəçiləri fikri hissi-ekspressiv boyalarla ifadə etmək, danışanın hadisəyə subyektiv münasibətini bildirmək məqamında işlədilmişdir. Birinci mi-

salda "atasını qəbirdən çıxartmaq" ifadəsi Fətəli xan tərəfindən Qarabağ torpaqlarına basqın edilməsi, bu torpaqların çalınıb-çapılmasından qəzəblənən İbrahim xanın dilində verilmişdir. Xan Fətəlidən intiqam alacağını vulqar bir ifadə ilə bildirir. Burada özünə güvənən, təkəbbürlü, həmişə qalib gəlməyə adət etmiş bir xanın hədə-qorxusu ifadə olunmuşdur. İbrahim xan Kəlbəliyə də özünü "tanıtmaq" istəyir. Lakin burada o, "atasını qəbirdən çıxartmaq" deyil, "burnunu ovmaq" ifadəsini işlədir. Bu, Kəlbəli üçün həqiqi jəza olaraq yerində işlədilmiş dəqiq üslubi vasitədir. Çünki "atasını qəbirdən çıxartmaq" Kəlbəli üçün çox ağır jəza ola bilərdi.

Hadisələri nəql edən müəllif bütün hissi-ekspressiv təsirlərin fəvqündə durduğundan bu ifadələrin hər biri onun üçün "jəza vermək"dir. Ona görə də müəllif dilində verilən üçün jümlədə anlayış "jəza vermək" birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur.

Göründüyü kimi, bu frazeoloci sinonimlər hadisələrin xarakterini, əhatə dairəsini, obrazın psixoloci vəziyyətini, dilinə məxsus fərdi jəhətləri ifadəli və təsirli verməkdə yazıçı üçün geniş imkanlar açmışdır. Yazıçı "sinonim jərgəyə daxil olan ayrı-ayrı vahidləri birləşdirən ümumi jəhəti onları ayıran fərdi, xüsusi injəliklər hesabına"¹ daha da qüvvətləndirmişdir.

Sinonim frazeoloci vahidlər mənanı emosional boyalarla əks etdirdiyindən işlənmə dairəsi və üslubi rəngi etibarlı ilə də bir-birindən fərqlənir. Məsələn, "Şahnisə xanım: –Axı, *ürəyim qızdır*, –dedi, –uzaq yer, yad ölkə..." (42) "Xan: –Onun sözünü danışma, –dedi, –onun *ipinin üstünə odun yığmaq olmaz*" (125). Bu jümlələrdə "ürəyim qızdır", "ipinin üstünə odun yığmaq olmaz" frazeoloci vahidləri "inanmaq" mənasına malik olduğu üçün bir-biri

¹ Г.Казымов. Дилдян хцсуси семинар (Йазычы вя дил), Бақы, 1975, сяш.114.

ilə sinonimdir. Lakin bunlar həmin mənanın müəyyən çalarlıqlarını ifadə edirlər.

"Ürəyim qızdır" ifadəsində öz jiyərparəsini yad ölkəyə, uzaq yerə yola salmaqda tərəddüd edən bir ananın təşvişi, inkarçılığı, istəkli qızını yad ellərə etibar etməməkdən doğan ürək çırpıntısı duyulur. "İpinin üstünə odun yığmaq olmaz" ifadəsi İbrahim xanın dilində işlədilib, daha çox arxalanmaq, real kömək gözləmək mənasını ifadə edir.

Buradakı frazeoloci sinonimlərin bəziləri işlənmə dairəsinə görə fərqlənən sabit birləşmələrdən ibarətdir. Məsələn, "Axund, özünü lap yerində yetirmisən, – dedi, – Kələntəri *xoruza yükləmişəm*. Eyzən *gül vururam*. Kələntər elə bilir ki, mən buna Əliməmmədəm: *Gözümü açmağa qoymayajaq*" (94). Buradakı "göz açmağa qoymamaq" ifadəsi nisbətən geniş dairədə işləndiyi halda, "gül vurmaq", "xoruza yükləmək" frazeoloci vahidlərindən arqo şəkildə müxtəlif oyunlar zamanı istifadə olunur. Mənaja uyğun və ya bərabər hüquqlu olub, mənə çalarlığı, üslubi rəngləri etibarilə fərqlənmə "arıqlamaq" mənasında işlənən *bir dəri, bir sümük qalmaq* (92), *sifətdən çıxmaq* (216), "bağışlanmaq" mənasını ifadə edən balalarının *başına çevirmək* (39), *günahından keçmək* (39), *təqsirindən keçmək* (216), "gülmək" mənasını bildirən *uğunub getmək* (53), *barmağını kəssən özündən xəbəri olmamaq* (109) və s. kimi sinonim jərgələrdə də özünü göstərir. Müəllif hadisələrin xarakterini, əhatə dairəsini, surətin dərin psixoloci halını, dilinə məxsus fərdi xüsusiyyətləri dəqiq, ifadəli, təbii vermək, ifadə təkrarından qaçmaq üçün frazeoloci vahidlərin sinonimliyindən bir vasitə kimi istifadə etmişdir. Burada sinonim frazeoloci vahidlərin ayrı-ayrı üzvlərinə məxsus mənə injəlikləri, yazıçının məqsədinə nail olması üçün imkan yaratmışdır. Bu isə frazeoloci sinonimlərin üslubi mövqeyi ilə yaxından bağlıdır. Romanların dilində

işlədilən sinonim frazeoloci vahidlərin üslubi rolunu aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1. Nəql olunan hadisəni qarşısındakına daha aydın, daha konkret və daha təsirli çatdırmaq üçün mənanı bir küll halında ifadə edən frazeoloci vahidlə jüz halında ifadə edən frazeoloci vahid yanaşı işlədilmişdir. Məsələn, Kazım qaçaq Səfərin bağışlanmaq haqqındakı ərzini Vaqifə açaraq deyir: "Deyirmiş ki, xan məni *balalarının başına çevirsin, günahımdan keçsin, üzə çıxım, zəhmətə qurşanım*" (39).

Bu jümlədəki "balalarının başına çevirsin" və "günahımdan keçsin" frazeoloci vahidlərinin ümumi mənası "bağışlasın"dır. Bu məna Vaqifə elə birinci frazem ilə də çatı bilərdi. Lakin Kazım bu ifadənin kəsb etdiyi məna ümumiliyini başa düşdüyü üçün, onu bir qədər konkretləşdirməyə ehtiyaj duyur. Buna görə də həmin ifadədən sonra "günahımdan keçsin" birləşməsinə işlətməyi lazım bilir. Əvvəlki bağışlanmaq xahişi burada artıq əməli işə, real kömək mənasına və nəticəyə malik olur: yəni günahımın ağır olduğu məna məlumdur. Günahımdan keçilsə, daha xana qarşı çıxmaram.

Yaxud başqa bir yerdə işlədilən "Bütün Azərbaycan mənim məsləhətimlə iş görsün, mən kafirə *boyun əyim, qul olum?*" (128) jümləsində "təbə olmaq" mənasında işlədilən "boyun əymək" idioması mənanı ümumi şəkildə, bir küll halında ifadə edərsə, "qul olmaq" birləşməsi bu mənanı bir qədər konkretləşdirir. Hökmü "Təbrizdən Şamaxıyadək yeriyən" İbrahim xanı Rusiyanın qeydsiz-şərtsiz himayəyə keçmək təklifi o dərəcədə qəzəbləndirir ki, "boyun əymək" idiomasının ümumi mənası (təbə olmaq) onu təmin etmir. "Qul olmadan" da təbə olmaq mümkün olduğu halda, İbrahim xan məhz kafirə "boyun əyməyi" "qul olmaq" kimi qiymətləndirir.

2. Eyni hadisənin təkrar olunmadan emosional şəkildə inandırıcı və janlı şəkildə təsviri üçün ədəbi dildə

işlənən frazeoloji vahidin xalq danışq frazeologiyasına məxsus sinonimlərindən istifadə olunmuşdur. Məsələn, "Xan *uğunub getdi*. Kələntərin də gülməkdən gözləri yaşarmışdı" (96). "Xan *qəhqəhə çəkib* güldü. Vaqifin də *barmağını kəssəydin özündən xəbəri olmazdı*" (104).

Bu jümlələrdə "gülmək" anlayışı bir neçə formada ifadə olunmuşdur. Bunun ədəbi dilə məxsus ifadəsi "qəhqəhə çəkib gülmək"dirsə, "uğunub getmək", "barmağını kəssəydin özündən xəbəri olmazdı" formada ifadəsi xalq danışq frazeologiyasına məxsusdur. Bu üç ifadə tərzü gülüşün şiddət dərəcəsindəki müxtəlifliyi inandırıcı, təbii və emosional şəkildə əks etdirməkdə bir-birindən fərqlənir.

Müəllif yumoristik hadisələrin obrazlara təsirinin inandırıcı təsvirində gülüş prosesindəki konkret detallara varmaqla oxujunu, doğrudan da, hadisənin əsiri edir.

3. Surətlərin xarakterinə uyğun ifadələr seçilərkən, surətlərin nitqi fərdiləşdirilərkən sinonim frazeoloji vahidlərdən istifadə edilmişdir. Bu fərdiləşdirmə tarixilik koloriti ilə möhkəm bağlı olduğundan belə frazeoloji sinonimlərin tərəflərindən biri və ya ikisi arxaik sözlərdən və ya ərəb-fars sözlərindən ibarətdir. Məsələn, "...Vaqif:- Məlikməmməd xanı zindana saldırmağımız Fətəliyə, görünür, *ağır gəlib*" (84). "Mirzə Əliməmməd: Qazaxlı Əhməd ağanın min beş yüz evlə bərabər Qarabağa köçməsi İrakli xana çox *güvara gəlmişdi*" (157).

Birinci jümlədə Vaqifin dilində işlənən "ağır gəlmək" frazeoloji vahidi ikinci jümlədə nitqində cərqon ünsürlərə təsadüf olunan Mirzə Əliməmmədin dilində birinci tərəfi fars mənşəli "güvara gəlmək" birləşməsinə sinonimdir. Yazıçı bu ifadələrin sinonimliyindən istifadə etməklə saray əyanlarının bəzilərinin "ibarəli, dəbdəbəli" dilini başqa surətlərin dilindən fərqləndirmişdir. Bu ifadə (güvara gəlmək) tarixi dövrün dil xüsusiyyətinə uyğunluğu ilə romanın tarixiliyini təmin edən vasitələrdən olsa da, bunun "ağır gəlmək" şəkildə ifadəsi ilə müvazi işlənməsi ifadənin

xüsusi rolunu ikiqat artırmış, fərdiləşdirmə vasitəsi kimi də qiymətləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Eləjə də *dünyagörmüş* (90), *jahandidə* (91); *bel bağlamaq* (77) –*ipinin üstünə odun yığmaq* (125) –*ürəyi qızmaq* (42); *jumbuşa gətirmək-tüğyan biddətinə qədəm qoymaq* (158) və s. sinonim frazeoloci vahidlər yuxarıdakı üslubi məqamla bağlıdır.

4. Bəzən xalq danışığı dilinə məxsus frazeoloci vahid müəllifin fərdi üslubuna aid frazeoloci vahidlə qoşa sinonimik məqamda işlədilmişdir. Məsələn, "Lakin ansızın bir təsadüf onun *düşünjə kasasını endərdi*, sakit və fərəhli *həyatına zəhər qarışdırdı*" (162).

Bu jümlədə "mənəvi dünyasında narahatlıq yaratmaq" mənasında işlədilən "həyatına zəhər qarışdırmaq" frazeoloci vahidi xalq danışığı frazeologiyası nümunəsi olub, müəllifin fərdi üslubuna məxsus "düşünjə kasasını endərmək" birləşməsinə sinonim kimi hissi təsirliklik məqamında işlədilmişdir.

5. Bəzən səbəb və nətiyyə məqamında işlədilən frazeoloci vahidlər bir ümumi mənaya malik olduqları üçün sinonimlik təşkil edir. Məsələn, "Əhli-əyalı *korluq çəkir*, *gözləri hətəmtayı qədər səxi xanımızın əlindədir*" (91). Bu jümlədə "korluq çəkmək" frazeoloci vahidi səbəb, "gözü əlindədir" birləşməsi nətiyyə bildirsə də, ümumi mənası ilə "ajlıq" anlayışını ifadə etdiyi üçün sinonimlik təşkil edir.

6. Bəzən bir jümlə daxilində sinonimik məqamda işlədilən frazeoloci vahidlərdən axırınjısı aydınlaşdırma məqsədi daşıyır. Məsələn, "Biri gedib Ballıja yolunu kəsib, gəlib-gedənə sataşır, biri də *qaçaqçılıq eşqinə düşüb, üstümüzə ayaq alıb*" (101).

Burada "üstümüzə ayaq alıb" ifadəsi ona görə aydınlaşdırıcı məqamdadır ki, "qaçaqçılıq eşqinə düşən" ola bilsin, öz hərəkətini məhz İbrahim xan və onun təbəələrinə qarşı çevirməsin; qaçaq yolla gedib haradansa çalib-çapıb gətirsin. Lakin "üstümüzə ayaq alıb" ifadəsi aydınlaşdırır ki,

bu "qaçaqçılıq eşqinə düşmə" məhz İbrahim xana qarşı çevrilmiş bir hərəkətdir.

Romanların dilindəki bəzi frazeoloci vahidlər, mənə və üslubi rəngi etibarilə bərabər qiymətliyə. Belə frazeoloci vahidlər hissi-ekspressiv təsirdən məhrum olduğu üçün bunlardan təkrara yol verməmək üçün istifadə edilmişdir. Məsələn, "Gizli kinlər *üzə çıxmağa* başladı" (Qb, 28). "Lakin Daranın istədiyi sarayı Keynəssardan başqa kimsənin tikə bilməyəcəyi *meydana çıxmışdı*" (Qb 29).

Eləcə də, *igidlik göstərmək* (82) - *qoçaqlıq göstərmək* (82); *ah çəkmək* (10) - *köks ötürmək* (10); *bənizi qaçmaq* (7) – *rəngi qaçmaq* (207); *zövq almaq* (53) - *həzz almaq* (55) və s. kimi sinonim jərgələr bu məqsədlə əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qruplaşmalar arasında qəti sərhəd qoymaq olmaz; qruplarda biri üçün götürülmüş meyar başqa bir qrupda da müəyyən dərəcədə özünü göstərə bilər. Qruplaşma məhz qabarıq nəzərə çarpan jəhətlər əsasında aparıldığından, zəif nəzərə çarpan xüsusiyyətlər arxa plana keçirilmişdir.

Bütün bunlar frazeoloci sinonimliyin romanlarda üstünlüyünü göstərir. Bu isə romanların zəngin frazeoloci materialı ilə bağlıdır.

"Qan içində" romanında frazeoloci *antonimlərdən* bəzi hallarda ziddiyyətli anlayışların obrazlı ifadəjiləri kimi injə, şairənə təbiətli surətləri başqa surətlərdən fərqləndirmə vasitəsi olaraq fərdiləşdirmə məqamında istifadə edilmişdir. Məsələn, Mədinə o qədər həssas qəlbə malik bir obrazdır ki, Vaqifin düşüncələrindəki ziddiyyətləri üzünün jizgilərində əks olunan dəyişiklikdən başa düşür: "Şair–dedi, –*üzündən bir duman keçdi...*Janımı qara qayğı aldı...Amma axırı yaxşı oldu, üzünə yenə *gün doğdu*" (179). Burada "üzündən duman keçdi", "üzünə gün doğdu" birləşmələri daxili iztirab və sevinjlərin üzün ifadəsində yaratdığı tutqunluq və aydınlığın obrazlı ifadəçiləridir. "Qan içində" romanında Mədinənin dilində verilən obrazlı ifadələrə tez-tez rast

gəlirik. Fikrin obrazlı ifadəsi bədii təfəkkür sahiblərinə daha yaxın olan bir haldır. Müəllif, Mədinənin xarakterinə məxsus bir çox başqa məziyyətlər ilə yanaşı, bu xüsusiyyəti ilə də Vaqif təfəkkürünə, Vaqif ruhuna, düşüncə və zövqünə nə qədər yaxın olduğunu bədii vasitələrlə təsdiqləyir.

Romanların dilində frazeoloci antonimlərin üslubi vasitə kimi işlədilməsi az nəzərə çarpır. Bu isə belə vasitələrdən istifadənin üslubi jəhətdən əlverişli olmaması ilə əlaqədardır. Bununla belə, yeri gələndə, ijtimai ziddiyyətlərin, obrazların xarakterindəki ziddiyyətli jəhətlərin, surətlərin bir-birinə əks münasibətlərinin bədii şəkildə əksi zamanı antonim frazeoloci vahidlər obrazlı təsvir vasitəsi kimi işlədilmişdir.

ATALAR SÖZÜ VƏ MƏSƏLLƏR

Y.V.Çəmənzəminli şifahi xalq ədəbiyyatının gözəl bilijisi idi. Buna görə də onun ədəbi-bədii əsərlərində, məqalə və yazılarında şifahi ədəbi nümunələrə münasibət mühüm yer tutur. "O, illər boyu topladığı şifahi ədəbi nümunələrini, ardıcıl tədqiqatlardan çıxardığı nəticələri ümumiləşdirmiş, bədii təxəyyül süzgecindən keçirərək, əsas əsərlərində istifadə etmiş, xüsusən ən irihəjmlı əsəri olan "İki od arasında" ("Qan içində" – F.M.) romanının janına, qanına, ruhuna hopdurmuşdur. Tədqiqatını da əslində bədii əsərlərində istifadə məqsədilə aparmışdır".¹

"Onun toplamış olduğu atalar sözü və məsəllərdə həyatın müxtəlif sahələrinə aid dərin məna, hikmətamiz fikirlər təlqin olunur".²

¹ М.Тяшмасиб. Ядиб-алим. Ядэбиййат вэ инъясянят, 1967, 9 декабр.

² Р.Щасянов. Й.В.Чэмянзэминли дил мясяляляриня даир. В.И.Ленин адына АПИ-нин "Елми ясярляри", 1963, ХЫ серия, № 4, сящ.105.

Ədib atalar sözü və məsəllərin məna injəliklərinə, onların bir-birindən fərqli və oxşar jəhətlərinə, törəmə mənşəyinə, yaranma tarixinə xüsusi diqqət yetirmişdir.¹ Görünür elə buna görə də "Qızlar bulağı" romanında təsvir olunan qəbilə üzvlərinin dilində bunlardan istifadə etməyi lazım bil-məmişdir.

Doğrudan da, qəbilə dövrü fəlsəfi və məntiqi fikrin yığjam, lakonik şəkli saldığı hazır ifadələrin—atalar sözləri və məsəllərin yaranması üçün hələ tez idi. Məlum olduğu kimi dildə belə ifadələrin yaranıb, müəyyən vahid bir fikrin ifadəçisi olması onların həyatı hadisələrlə əlaqədar olaraq meydana gəlib, zaman keçdikcə, daha doğrusu, "öz mənşəyindən uzaqlaşdıqca abstraklaşması, ümumiləşməsi və öz həqiqi mənasını tamamilə itirməsi"² lazımdır.

Y.V.Çəmənzəminlinin "Qan içində" romanında işlətdiyi atalar sözü və məsəllər çoxjəhətliliyi ilə bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Romanda 80-ə qədər atalar sözü və məsəllərdən istifadə edilmişdir. Bunların üslubi rolundan danışmazdan əvvəl məna qruplarını nəzərdən keçirmək maraqlıdır:

1. Məişət və adət-ənənə haqqında olanlar: *xonça boş qaytarılmaz* (25), *hər fəslin öz yeməyi* (32), *evlənmək məhək daşı imiş* (36), *palaza bürün, elnən sürün* (10), *qonağa zaval yoxdur* (33), *eşşəyə minmək bir ayıb, eşşəkdən düşmək iki ayıb* (52), *yoldan çıxmaq ayıb deyil, yola gəlməmək ayıbdır* (44), *elçiyə zaval yoxdur* (84).

2. Həyat, yaşayış, ölüm haqqında olanlar: *azajıq aşım, ağrımaz başım* (59), *adam yorğanına görə ayaq*

¹ Бах.Й.В.Чямянзяминли. Халг ядыбиййатынын тятшили. Арх-26.(155), Г-9 (157); Дилимиздя икимяналы сюз вя тымляляр, Арх-26, Г-7 (129); Г-9 (164); Набылларымыз шаггында, Арх-26, Г-1 (Ы); Аталар сюзляри, Арх-26.144.

² С.Гяфяров. Мцасир Азярбайган дилинин лексикасы. Багы, 1953, с.104.

uzadar (100), ölü yesə, dirilər (37), şah da, gəda da ölüb torpağa qoyulajaq (155), hər şeyin axırı ölümdür (184), Fərhadın külüngü heç başımızdan əskik olmur (41), ağa atının təzəyi də jan dərmanı imiş (217), o qədər arpa yemişəm ki, küçədə eşşəyə "toqquş" deyiləndə mən dayanıram (135), öküzün inildamaqdan qarnı quruldar (34), jan şirin şeydir (35), yetim qızsan, büzül yat (145).

3. Haqsızlığa, yaranmış qeyri-qənaətbəxş vəziyyətə qarşı narazılıq, etibarsızlıq, bezikmək bildirənlər: *keçi jan hayındadır, qəssab piy axtarır (75), ölmədik, gordan harayçı gəldi (39), neynirəm o qızıl testi ki, içinə qan qusum (41), hirsli başda ağıl olmaz (195), allah bu zülmü yerdə qoymaz (222), xan ilə bostan əkənin göyertisi çiyində bitər (136), dil dönər, düzünü söylər (16), xan mənə boyunduruq yoldaşı olmaz (136), qurunun oduna yaş da yanır (159), mus-mus deyinjə, birdibli Mustafa desin...(175), eşşəyə güjü çatmır, palanı toqqaşlayır (195), bir başa iki yumruq jəbrdir (211), Tehrana qız vermək, əzrayıla jan vermək kimi bir şeydir (41), ayrılıq ağır dərddir (44).*

4. Feodalizm dövrünə məxsus qadın hüquqsuzluğu ifadə edənlər: *qızı özbaşına qoysan, zurnaçıya da ərə gedər (27), qız ağajı qoz ağajı, hər yetən bir daş atar (27), ağ do-laqlım sağ olsun, tapılmayan qız olsun (88), qız başının ağ-rımasını bilməz (212).*

5. Zövq, həzz, qəlb, məhəbbət və səadət haqqında olanlar: *ürəkdən-ürəyə yol var (179), hökm hər şeyə çatar, qəlbə yox (182), səadətin özünün sezilməz əndaşları var (191), vəzifə dövlətin, ailənin, qəlb isə yarındır (72), qəlb ki, var, o da bu güldan kimi bir şeydir, sındımı, bir daha düzəlməz (13), əflatun musiqini ruha qida demişdir (30).*

6. Müvəffəqiyyətsizliklə nətiyəlməyi, ümitsizliyi ifadə edənlər: *daldan atılan daş topuğa dəyər (8), dəryada balıq sevdasıdır (48), qaş qayırmaq istərkən gözü də vurub tökdü (178), tökülən dolmaz (153), axırda saman düşüb,*

zaman odlanajaq (188), *qır satıb qazanj edəjəkdin, dağarjığı da bada verdin* (144).

7. Gizli hədə məzmunu ifadə edənlər: *papağın keçİ dərİsİndən, xəbərİn yoxdur gerİsİndən* (100), *adam gərək gerİsİnİ düşünsün* (100), *keçİnİn buynuzu gİyİşəndə çobanİn dəyəneyİnə sürtər* (158).

8. İgidlik, jəsərat, qorxaqlıq və ehtiyatlılıq haqqında olanlar: *yüyrək at özünə qamçı vurdurmaz* (37), *yaxşı İgİdİn adını eşİt, üzünü görmə* (222), *İlan vuran ala çatıdan qorxar* (39).

9. Qismət və təvəkkül ifadə edənlər: *yazıya pozu yoxdur* (176), *göydən nə yağıb, yer onu qəbul edİb* (176), *qismətdən artıq yemək olmaz* (92), *alnıma yazılan bu imiş* (92), *qismət nejdİrsə, elə də olajaq* (18).

10. Özündən bədgümanlıq, başqasından giley-güzar ifadə edənlər: *ayıblı ayıbın bİlsəydi, heç dünyada ayıb olmazdı* (39), *mİlçək murdar deyİl, qəlb bulandırır* (14).

11. Səbİrlİlİk təbliğ edənlər: *jəhd çarİq yırtar* (134), *tələsən təndirə düşər* (125).

12. Təsəllİ məzmunu ifadə edənlər: *yel qayadan nə aparar* (27), *sürü axsaqsız olmaz* (19), *İş adam başına gələr* (103), *kəsİlən yerdən qan çıxar* (68).

13. Tərəflər arasında münasibət ifadə edənlər: *lalın dilini anası bİlər* (195), *üz göstərİrsən astar İstəyİr* (179), *at təpiyİnə at dözər* (145).

14. Tərkİdünyalıq bİldİrənlər: *goruna aparmayajaqsan kİ,* (59), *hər şeyİn axırİ ölümdür* (184).

15. Jəsəratsızlıq ifadə edənlər: *adama uzaqdan döyüş hasand gəlİr* (108).

Bunların arasında "ağa atının təzəyi də jan dərmanıdır"; "Fərhadın külüngü heç başımızdan əskik olmur"; "qız başının ağrısını bİlməz"; "evlənmək məhək daşı imiş"; "hər fəslin öz yeməyi"; "vəzifə dövlətin, ailənin, qəlb isə yarındır"; "səadətİn özünün də sezİlməz əndaşları olur"; "hökm hər şeyə çatar, qəlbə yox"; "tökülən dolmaz"; "ayıblı

ayıbını bilsəydi, dünyada ayıb olmazdı"; "Tehrana qız vermək, əzrayıla jan vermək kimi bir şeydir" kimi məsəlvari jümlələr surətlərin xarakterinə uyğun olaraq müəllifin özü tərəfindən yaradılmışdır.

"Qan içində" romanında üslubi məqsədlə farsja işlənmiş bir neçə müxtəlif məzmunlu atalar sözü və zərb məsəldən istifadə edilmişdir. Məsələn, yoxsulluq bildirən, "bərgi-səbzist töhfeyi-dərviş" (14) məsəli təvazökarlıq məqamında; bənzətmə, yaraşdırma məzmunu ifadə edən "qol be dəste qol başəd" (107) məsəli yumor məqamında; tərəflər, dövlətlər arasında diplomatik qaydalar haqqında olan "ba dustan mürüvvət, ba doşmanan müdara" (90) məsəli rəsmi münasibətlərdə dövlət rəhbərinə layiq qaydaqanun gözlənilməsi fikrini bildirmə məqamında; "şəb abistənəst ta çi zayed bəruz" (223) məsəli nitqə başqa millət nümayəndəsi ilə dialoq zamanı etnik çalarlıq vermə məqamında Vaqifin dilində; yoxsulluq ifadə edən "sərmayeye-to dər in jahan yek kəfən əst, u ra goman nist bəri, ya nə bəri" (59) məsəli yumor məqamında Kazımın dilində işlənilmişdir. Bu romanda müəllif atalar sözü və məsəllərdən aşağıdakı şəkildə istifadə etmişdir:

1. Atalar sözü ilə onun işlənilmiş forması arasında heç bir fərq yoxdur. Məsələn, "lalın dilini anası bilər", "üz göstərirsən, astar istəyir", "sürü axsaqsız olmaz", "tələsən təndirə düşər", "ilan vuran ala çatıdan qorxar" və s.

2. Yazıçı atalar sözü və məsəlləri ustalıqla dəyişərək öz ifadələrinin içərisində əridib, bir qədər başqa şəkllə salır. Lakin həmin atalar sözünün mənası müəllifin işlətdiyi jümlənin mənası ilə eyni olur. Məsələn, "nahaq qan yerdə qalmaz"¹ məsəli oğlu öldürülmüş ananın fəryadını, intiqam nidasını təbii, inandırıcı bir tərzdə ifadə etmək məqamında aşağıdakı şəkildə işlədilmişdir: "Allah bu nahaq qanı yerdə

¹ Я.Щцсейнзадя. Аталар сюэц. Азярняшр, 1956, сящ. 39.

qoymasın" (113), yaxud Ağa Məhəmməd şah Qajar tərəfindən dara çəkilən ağ saqqallı, mömin seyid Mirzə Əliməmməd son nəfəsində bu sözləri deyib həyatdan ayrılır: "Ay zalım, allah bu zülmü yerdə qoymaz" (222).

Başqa bir yerdə "ürəkdən ürəyə yol var" məsəli Vaqifin dilində belə verilir: "Mədinə, ...*ürəkdən ürəyə yol oldu-ğuna* indi inandım" (179). Burada məsəl surətin nitqi içərisində hissi-ekspressiv məqamda işlədilmişdir.

Yaxud "eşşəyə güjü çatmır, palanı döyür" atalar sözü Vaqifin dilində axırınjı sözü dəyişilmiş şəkildə verilir: "Buna eşşəyə güjü çatmayıb, palanı toqqaşlamaq deyərlər" (195). Burada "döymək" sözünün "toqqaşlamaq"la əvəz olunması ifadənin satirik dəyərini daha da artırmışdır. Vaqif bu atalar sözünü ona görə belə deyir ki, xanın ağsız hərəkəti, onu son dərəcə hiddətləndirmişdir. Məsələ burasındadır ki, hər tərəfdən düşmən əhatəsində olan İbrahim xan son döyüşdə məğlub olub hədsiz dərəcədə ajiqlı bir vəziyyətdə saraya qayıtmış və ajiqlığını soyutmaq üçün günahsız jamaatın – öz təbəələrinin üstünə düşüb "asıb-kəsmək" hökmü verməyə başlamışdır. Bu xəbəri eşidən Vaqif bir tərəfdən xanın siyasətsizliyinə heyrətlənirsə, o biri tərəfdən xalqa olan ikitərəfli zülmədən dəhşətə gəlir. Qəlbindəki dərin narazılığı o, belə ifadə edir: "...Düşmən qapıda ola-ola, içəridə də jamaatı injitmək olar? Buna "eşşəyə güjü çatmayıb, palanı toqqaşlamaq" deyərlər" (195). "Toqqaşlamaq" sözü baş verən hadisənin yürüş istiqamətini əks etdirmək baxımından da atalar sözünün əvvəlki formasından fərqlənir və hadisənin özü ilə uyuşur.

"Ürək şüşə kimi şeydir, sındımı, qurtardı" məsəli Vaqifdən injik və gileyli Qızxanımın dilində bir qədər dəyişilmiş şəkildə "*Qəlb ki var, o da bu güldən kimi bir şeydir, sındımı bir daha düzəlməz*" (13) kimi işlənmişdir. Əsərdə bu dəyişiklik də yerinə düşmüş hadisə və vəziyyətlə, surətin psixoloji halı ilə də möhkəm əlaqələndirilmişdir. Belə ki, neçə gündən bəri ərindən bir qədər injik və gileyli

gəzən Qızxanımın gözü Vaqifin bilmədən toxunub yerə saldığı sınıq güldana sataşır. Evdə qab sınığının özü lap qədimdən nəhs hal kimi yozulduğundan Qızxanımın halı bir qədər də pərişan olur. Bu güldanın məhz belə bir gündə – əziz bayram günündə, ilin təhvil verildiyi bir vaxtda sınması isə sanki ona ailəsində baş verəjək sınıqlıqdan xəbər verir. Bütün bu psixoloci sarsıntılar gənç və gözəl qadının üzünün ifadəsində əmələ gələn dəyişikliyin müəllif dili ilə təsviri və Qızxanımın öz sınıq qəlbi ilə sınıq güldan arasında tapdığı bənzəyiş, həmçinin məlum məsələni bu bənzəyişə uyğun dəyişikliklə işlədilməsi yolu ilə əsaslandırılır. "Qəlb ki var, o da bu güldan kimi bir şeydir, sındımı, bir daha düzəlməz". Məsələn bu şəkildə dəyişdirilməsi, həm də "ürək ki var, şüşədi, sən sındırsan, kim yamar" məşhur bayatısı ilə həmahəngdir, özünün emosionallığı ilə son dərəcə təbii təsir bağışlayır.

"Qan içində" romanında atalar sözü və məsəllərə, xalq danışığı dilinə məxsus ifadələrə müəllifin öz dilində də təsadüf edilir. Bu jəhət əsərdə "müəllifin dili ilə qəhrəmanların dili arasında hüddudun pozulmasına səbəb"¹ olmayıb xüsusi məqsədə xidmət edir: Yusif Vəzir bu vasitədən hadisələrə qəhrəmanın gözü ilə baxıb, onun nöqtəyi-nəzərinə qiymət vermək üçün istifadə etmişdir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək: "...nəhayət Qızxanım zühura çıxdı...Vaqifin oğrun gözləri Qızxanımın çöhrəsini dolaşırdı, o çöhrə şair nəşəsinə qida verirdi. *Xanımın dodaqları şəh düşmüş gülə bənzəyirdi...* Vaqif özünü saxlaya bilmədi, lakin qaş qayıрмаq istəyərkən vurub gözü tökdü" (178).

Bu epizodda müəllif "xanımın dodaqları şəh düşmüş gülə bənzəyirdi" bənzətməsini və "qaş qayıрмаq istərkən vurub gözü də tökdü" məsələni Vaqifin dəruni iztirablarının

¹ М.Ариф. Сечилмиш ясарляри. Ы ғилд, Бакы, 1967, сящ. 260.

və "oğrun" baxışının təsvirindən sonra işlətdiyindən oxuju bunları surətin daxili düşüncələri kimi qəbul edir.

Y.V.Çəmənəminli xalq dili içərisindəki atalar sözü və məsəllərdən hadisələrin gedişinə, surətlərin dünyagörüşünə uyğun olanlarını seçib işlətməmişdir. Onun istifadə etdiyi hər bir atalar sözü və məsəl surətlərin ümumi dil xüsusiyyətləri ilə ahəngdar səslənir.

Aforizmlərdən istifadə

Aforistik jümlələrə "Qızlar bulağı" romanında daha çox yer verilmişdir. Bizə, bu, mövzunun bağlı olduğu dövrün xüsusiyyətlərindən irəli gəlmişdir. Başqa sözlə, müəllif romandakı obrazları antik ədəbi qəhrəmanların üslubunda danışdırmağa çalışmışdır. Buradakı surətlər insan nəslinin elə bir mədəni inkişaf dövrü ilə bağlıdır ki, bu dövrdə "şüur insanın obyektiv aləmə idraki münasibətini"¹ ifadə edərək dərəcədə yetkinləşmiş, təfəkkür, hadisə və predmetlərdə analiz, sintez aparmaqla müəyyən nəticələrə gəlib çıxmaq üçün kamillik dərəcəsinə çatmışdı. Təfəkkürün gəlib çıxdığı bu nəticələr romanda öz müdrikliyi, tərbiyəvi mahiyyəti, məntiqi hökmü ilə seçilən həkimanə jümlələr şəklində verilmişdir. Belə jümlələr jəmiyyətin ağıllı, bilikli nümayəndələrinin, ailə başçıların, ağsaqqallarının dilində işlədilmişdir. Romandakı aforizmlərin əksər qismi müəllifin fərdi yaradıcılıq məhsuludur. Lakin burada fəlsəfi hökmlərlə səsləşən (günəşin altında heç bir şey baqi deyil² (30), çəkilən hüdudu keçməyə insan müstəid deyil (53), idrakın o tayı dərin bir dənizdir, oraya keçən qorq olar (52); sosializm jəmiyyətinin əxlaq qanunlarına müvafiq gələn (jəmiyyət faydasını həmişə öz fərdi faydandan üstün tut (51), dünyaya gəlməkdə məqsəd istirahətli (müharibəsiz – F.M.) bir həyat

¹ Ф.Гасымзадя, М.Ширялийев. Диалектик материализм, Бақы, 1972, сящ.195.

² М.Адиллов. Гязет дили. Бақы, 1973, сящ.101.

sürməkdir (113) kimi həkimanə jümlələr də vardır. Xüsusən sülh, əmək, vijdan və bərabərlik haqqında olan ifadələr əsərin müasirliyini qüvvətləndirən vasitələrdəndir.

Romanda müşahidə edilən aforistik jümlələr həyatın müxtəlif jəhətlərinə aid olduğu üçün onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sülh və əminamənlik haqqında olanlar: *Dünyada ən böyük nəticə* ("insanın uğrunda mübarizə aparmalı olduğu məqsəd" mənasında –F.M.) *müharibəsiz həyatdan ibarətdir* (110), *bir dəfə də olsun istirahət* ("sülh mənasında"-F.M.) *duyan bir adam müharibə arzusuna düşməz* (112), *dünyaya gəlməkdə məqsəd istirahətli bir həyat sürməkdir* (113).

2. Jəmiyyət, fərdiyyət və əbədiyyət haqqında olanlar: *Jəmiyyət faydasını həmişə öz fərdi faydandan üstün tut* (51), *fərdi əjizliyi yalnız jəmiyyət tövsiyə edə bilər* (51), *günəşin altında heç bir şey baqi deyil* (30).

3. İdrak haqqında olanlar: *İdrakın o tayı dərin bir dənizdi, oraya keçən qərq olar* (52), *çəkilən hüdudu keçməyə insan müstəid deyil* (53).

Bu jümlələr romanda aqnostik filosof kimi səjiyyətləndirilən Kəbuseyin dilində verilmişdir.

4. Sənət, sənətkar və ilham haqqında olanlar: *İlham-təbiətin bəxş etdiyi bir imtiyazdır* (63), *yalnız ilhamla vüjuda gələn musiqi ruhda ahəng doğura bilər* (63), *ilhamlı insanlar mədən daşıyan torpağa bənzərlər* (63).

5. Məhəbbət, səadət və rəftar haqqında olanlar: *rəftar adama bağlıdır* (51), *eşqə bel bağlamaq-ayıqlığa vida deməkdir* (51), *insanın xəyalı olmasa, həyat məhsulsuz bir səhraya dönər* (51), *səadət-uçar bir ulduzdur* (51), *dəruni gözəlliyi doğru təyin edib seçmək – səadət qapısını bulmaq deməkdir* (51), *səadət – şəxsi "mən"dən, şəxsi təmayüldən, şəxsi arzudan əl çəkərək, ümumi "mən"liyə, ümumi təmayülə və ümumi arzuya xidmət etmək deməkdir* (117).

Belə ifadə tərzı "Qan içində" romanında da müşahidə olunur. Burada aforistik jümlələr, başlıca olaraq, şair Vaqifin dilində verilmişdir. Onore de Balzak tarixi şəxsiyyətlərin, yəni hamının tarixdən tanıdığı adamların bədii surətini xüsusi bir diqqətlə işləməyi, son dərəcə inandırıcı verməyi tövsiyə edirdi. Romanda tarixi simanın hərtərəfli, cazibədar surətini yaratmağa və onu inandırıcı detallarla təqdim etməyə çalışan Yusif Vəzir də Molla Pənah Vaqifin dilində şair xarakteri üçün səjiyyəvi olan müdrik kəlamlara, həkimanə sözlərə və jümlələrə, həmçinin müvafiq yer verməyi lazım bilmişdir.

Romanda müxtəlif məqamlarda, müxtəlif dünyagörüşlü obrazların dilində verilən aforizmləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Söz, musiqi və zövq haqqında olanlar: *Əflatun musiqini ruha qida demişdir* (30), *söz ki var, bülbul kimi bir jandır, ürkdərsən ötməz* (7), *günəşin çıxışı ilə batışı yaxşı olur, günorta yerində olanda ona heç baxan da olmur* (160).

2. Məişət haqqında olanlar: *Ən böyük igidlik – külfəti dost-düşməne möhtaj qoymamaqdır* (36); *dəm qənimətdir* (vaxt qənimətdir) (7), *kişiyə söysələr də, qulaqardına vurmalıdır* (36).

3. Həyat, ölüm, sevgi, səadət və insan əzəməti haqqında olanlar: *Ömür-əzabla nəşədən yağrulmuş tikanlı bir güldür, bunun tikanı olmasa, gülü də lətifliyindən məhrum olar* (153), *ömrün nəşəsindən sevinən kimi, əzabını da toy-bayram sanmalısan* (153), *insana bir yaşayış bağışlanmışdır, bu dar dünyanı görək elə keçirəsən ki, öləndə arxaya baxıb həsrət çəkməyəsən* (153), *bəxtiyarlıq – xoş bir dəqiqə, təmənnəsiz bir təbəssüm, yeniyetmə bir gənjin eşq duyğusudur* (72), *insan təbiətinin son təzahürü sevgidir* (71), *insan faili-muxtardır* (92).

Y.V.Çəmənzəminli hər iki romanında surətlərin xarakterini açmaq üçün aforistik jümlələrin məqami-üslubi imkanlarından bəjarıqla istifadə etmişdir. Məsələn, Vaqif,

"Günəşin çıxışı ilə batışı yaxşı olur, günorta yerində olanda ona heç baxan da olmur" aforizmini xanın arvadı Tutubəyimlə olan söhbətində işlədir. Vaqif eşidəndə ki, Ağabəyim ağa şer yazır, "...bu saat onunla mənim şer yazan vaxtımızdır" deyir. Burada şair Ağabəyim ağanın gənqliyinə, özünün qojaldığına işarə edir. Bu gənqliklə qojalığın qarşılaşdırılmasına səbəb subyektləri yaxınlaşdıran şer yazmaq xüsusiyyətidir. Tutubəyim bu qarşılaşdırmadan bir şey başa düşmədikdə şair yuxarıdakı həkimanə jümlə ilə sətiraltı fikrini ona çatdırmaq istəyir. Burada jümlə bütünlüklə məjazi məna kəsb etmiş, "günəşin çıxışı" deyəndə Ağabəyim ağa, "batışı" deyəndə Vaqif nəzərdə tutulmuşdur. Bu ifadə tərzii isə həssas bir ana və işvəli bir xan zövjesi kimi səjiyyələndirilən Tutubəyimə yaxşı çatır.

Yaxud qaçaq Səfərin sevdiyi qızın atası Kazımla olan söhbətindən ona aydın olur ki, "ən böyük igidlilik – külfəti dostu-düşməni möhtaj qoymamaqdır", "kişiyə söylərlər də qulaqardına vurmaldır". Səfər ona görə qaçaq düşüb yurdsuz-yuvasız qalmışdı ki, kəndxudanın söyüş və təhqirinə dözməyib onu öldürmüşdü. Qaçaq həyatı keçirmək subay bir oğlan üçün məqbul görünə də, ailə sahibi–kişi gərək birinji növbədə ondan asılı olan ailəsini düşünsün. Buna görə də səbrli, dözümlü olsun, "...söylərlər də qulaqardına vursun".

Y.V.Çəmənəminlinin tarixi romanlarında belə yerinə düşmüş aforistik jümlələr, həkimanə ifadələr əksərən müəllifin şəxsi yaradıcılıq məhsulu olub, romanların dilini şirinləşdirən, üslubunu kamilləşdirən vasitələrdəndir.

NƏTİJƏ

1. Y.V.Çəmənzəminli XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilimizin bədii üslubunda bir üslubi mikrosistem kimi təzahür edən realist romantik bədii nitq qoluna mənsub olan yazıçılardandır. Onun əsərlərinin dili klassik bədii dilimizin ən yaxşı ünsürlərini, xüsusilə ədəbi dil normalırını xalq dilinə, folklor dilinə yaxınlaşdırmaq istiqamətində daim inkişaf etmişdir.

Tarixi mövzuya mürəjət Yusif Vəzir yaradıcılığında xüsusi yerlərdən birini tutur. Çox ciddi elmi axtarışlar nəticəsində mükəmməl tarixi məlumatlar əldə edən ədib-alim yaradıcılığının son dövründə "Qızlar bulağı" və "Qan içində" tarixi romanlarını yazmış, bədii nəsrin bu növündə ən qədim dövrün hadisələrini də janlandırmaq, bu hadisələri geniş epik bir səviyyəyə qaldırmaq mümkün olduğunu sübut etmişdir.

2. Təsvir olunan hadisələrin tarixi həqiqəti əksətdirmə dərəcəsindən məlum olduğu kimi, dil vahidlərinin məqsədəuyğun işlədilməsindən də aydın olur ki, bu romanlar dərin elmi tədqiqata əsaslanmışdır: Romanlarda üslubi məqamlarda istifadə edilmiş dil vahidləri üzərində müxtəlif istiqamətlərdə aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, dillərin təşəkkülü, inkişafı, ölkələr, xalqlar arasında ijtimai-iqtisadi əlaqə və münasibətlərin, eləcə də elmi-texniki tərəqqinin dilin leksik tərkibinin zənginləşdirilməsindəki rolu barədə ədibin məlumatı olmuşdur. Romanlarda tarixi dövrün dil koloritini yaratmaq üçün yazıçı zaman, məkan və şəraiti nəzərə almış, dilin bütün qatlarından seçib götürdüyü nümunələri də bu interval daxilində işlətməyi lazım bilmişdir. Bu vəzib təfərrüat məqsədə çevrilməmiş romanlarda tarixiliyi və bədiiyliyi təmin edən estetik-kommunikativ vasitələrdən olmuşdur. Tarixi roman canrı üçün zəruri olan dövrün dil xüsusiyyəti hər iki romanda eyni mənşəli leksik vasitələrlə

verilməmişdir. "Qızlar bulağı" romanında türk mənşəli sözlərdən, Azərbaycanın ən qədim dövrləri ilə bağlı leksik elementlərdən (*xatun, xaqan, kurğan, ərən, qam, yatağan, yaldızlı, bəkçi, yavru, saklı, yakmaq, sığır, çöjuq, altun, qopuz, ox, bulmaq, irmək, maq, atırvan, Avesta, Zend, Şiz* və s. (220-yə yaxın söz) daha çox istifadə edilmişsə, "Qan içində" romanında bu məsələ ilə bağlı əsas ağırlıq klassik Azərbaycan dilində bu və ya başqa dərəcədə əksini tapmış ərəb-fars sözləri (*şayistə, dəstgir, məratib, güvərə, hüjum-avər, xirqə, jübbə, təşrif gətirmək, jümbuşa gəlmək, tüğyan bidətinə qədəm qoymaq, payi-qədim olmaq, jülus etmək, faili-muxtar, mudara yolu tutmaq* və s. 400-ə qədər) üzərində düşünmüşdür. Romanlarda işlədilmiş rus və Avropa mənşəli sözlər də mövzunun əhatə etdiyi zaman və məkanla dəqiq uzlaşdırılmışdır. "Qızlar bulağı" romanında rus mənşəli sözlərdən istifadə edilməsi, Avropa xalqlarının dilindən alınan sözlərin (*kretin, iskit, Afordit, Fedr, poza, dubl, Zevs, anormal* və s.) tarixi zəminlə əlaqəsi, "Qan içində" romanında belə vahidlərə XVIII əsrin axırlarına məxsus ictimai-siyasi hadisələrin verdiyi imkan dairəsində münasibət göstərir ki, ədib alınma sözlərə möhkəm əndazə ilə yanaşmış, anjaq tarixi mövzudan irəli gələn ehtiyaj məqamında belə vahidlərdən istifadə etmişdir. Leksik vasitələrin mənşəyi ilə bağlı imkanlardan aşağıdakı məqsədlərlə istifadə etmişdir:

a) Müxtəlif tarixi dövrlərdə baş vermiş hadisələri təsvir edən romanların dilində üslub səjiyyəsi yaratmaq;

b) Təsvir olunan hadisələri konkret tarixi şəraitlə əlaqələndirmək;

j) obraz və xarakterləri tipik, fərdi jizgilərlə janlandırmaq .

3. Tarixilik məqamında arxaik söz və ifadələrdən istifadə edərkən ədib sözün təkcə leksik-semantik arxaikləşməsinə deyil, fonetik dəyişməsinə də (*qələ-qala, vəqə-vaqiə, əql-ağıl, böylə-belə, fanus-fanar, vəqt-vaxt,*

ildız-ulduz, yavuq-yaxın və s.) diqqətlə yanaşmış, surətlərdə dil fərdiliyi yaratmaq imkanına malik nümunələri bəzəklə seçib işlətməmişdir. Romanlarda qeyd alınmış arxaik sözlərin bir qismi surət dilində ekspressiv məqamda işlədilmişdir. Yusif Vəzir tarixi romanlarda hadisə və obrazların dilini lüzumsuz yerə arxaizmlərlə yükləməmək üçün orta məxrəj tapa bilmişdir. Burada dilin arxaik ünsürləri ümumişlək sözlərin kəmiyyət göstərijisi ilə rəqabət edə bilmədiyi kimi, mənanın anlaşılmasına mane olmaq dərəcəsinə də çatmışdır.

4. "Qan içində" romanında işlənən bir sıra ərəb-fars mənşəli lüğət vahidləri, ifadə və ibarələr sinfi mənsubiyyət bildirmə məqamı ilə bağlıdır. Belə vasitələr sinifsiz bir jəmiyyətin bədii təsirini verən "Qızlar bulağı" romanında işlədilməmişdir. Burada şivə çalarlıqlı sözlərə də təsadüf etmədik. Bu isə müəllifin qəbilə dillərinə məxsus spesifik jəhətlərə bələd olduğunu göstərir. "Qan içində" romanında işlənən şivə sözləri bütünlüklə üslubi məqsəd daşımış, surətin məhəlli şəraitlə bağlılığını bildirməyə xidmət etmişdir. Hazırda şivələrimizdə məhdudlaşan bir sıra fonetik-qrammatik hadisələrdən (*osanat, qoruğa, daaş, hasand, heylə*), bunların tarixi uyğunluqlarından (*deyibən, görjəyin, otursana*) surətlərin məhəlli münasibətinin ifadə edilməsi, tarixiliyin qüvvətləndirilməsi mövqeyində istifadə edilmişdir.

5. Söz və onun semantik qüdrətinə yüksək yaradıcılıqla yanaşan Yusif Vəzir, hər hansı bir leksik vahidin və ya sintaktik konstruksiyanın yerindən və məqamından asılı olaraq müxtəlif mənalar kəsb etməsi ilə daim maraqlanmış və bu məsələyə xüsusi məqalələr həsr etmişdir. Dilin ifadəlilik imkanlarından istifadə edərək, yazıçı müxtəlif üsullarla meydana çıxan kalamburların gözəl nümunələrini yaratmışdır. Ədib sözün mənə jəhətlərindən – omonimlik, sinonimlik və antonimliyindən istifadə etməklə romanlarda ən müxtəlif vəziyyətləri, lövhələri, xarakterlərə məxsus tipik jəhətləri dəqiq, təsirli və

qabarıq şəkildə əks etdirə bilmişdir. Aydın olur ki, sözə bir "tarix yuvası" kimi baxan sənətkar sözün mənaja dəyişməsi, semantik arxaikləşməsi faktlarının verdiyi imkanlardan romanların dilində tarixi dövrə uyğun üslub səjiyyəsi yaratmaq üçün istifadə etmişdir.

Romanların dilindəki omonim sözlərin tədqiqi aşağıdakı nəticələrə gəlmək üçün əsas verir:

a) Mənalardan biri arxaikləşən sözün ilkin mənasından daha qədim bir tarixi dövrü təsvir edən "Qızlar bulağı" romanda, yeni mənasından nisbətən yaxın tarixi dövrə həsr olunmuş "Qan içində" romanında istifadə edilmişdir.

b) Şəkil və mənaja arxaikləşmiş sözlərin bəzilərinin müəyyən dövrlərdəki omonim mənalardan tarixi və milli kolorityaratma məqamında istifadə edilmişdir. Bu xüsusiyyət ən çox alınma sözlərin işlənilməsində nəzərə çarpır. Yazıçı belə sözlərin klassik ədəbi dilimizdə nisbətən az işlənmiş mənbə dildəki mənasından müxtəlif millətlərin nümayəndələri kimi verilən obrazların səjiyyələndirilməsi, dilinin fərdiləşdirilməsi məqamında istifadə etmişdir.

Romanların dilindəki sinonim sözlərin tədqiqi göstərir ki, burada mövzu və ideya ilə bağlı olaraq ümumişlək və fərdi sinonimlər düzgün üslubi mövqələrdə işlədilmişdir. Müşahidə olunan mütləq sinonimlər surətlərin tipikləşdirilməsi, müəllif dilinin surət dilindən fərqləndirilməsi, təkrarın qarşısının alınması, romanların dilində üslub fərdiliyi yaradılması məqsədi daşıyır. Yazıçı bu sinonimlərin köməyi ilə surət və hadisələri milli və məhəlli zəminlə bağlamağa nail olmuşdur. Şəkilə müxtəlif, mənaja nisbi cənniyyət təşkil edən sözlər (nisbi sinonimlər) rəngarəng mənə çalarlıqları ilə zəngin olduğundan, bunlardan ən çox estetik, emosional münasibətlərin ifadəsi zamanı istifadə edilmişdir.

Romanların dilində başqa leksik-semantik vahidlərə nisbətən antonimlər daha çox müşahidə olunur. Bunlar nis-

bətlə götürüldükdə "Qızlar bulağı" romanında daha sıx nəzərə çarpır. Burada antonimlərin antiteza kimi işlənməsi səjiyyəvidir. Burada antonimliyin leksik vahidlər və məntiqi yolla yaradılması müşahidə olunursa, "Qan içində" romanında müxtəlif ziddiyyətlər, daha çox, sözün məjazi mənada işlənməsi yolu ilə əks olunmuşdur.

4. Y.V.Çəmənzməninlinin ümumxalq dilinin bir çox injəlikləri haqqında yaxşı məlumatı olduğu üçün o, bu dilin tarixən formalaşmış sabitləşmiş ifadə vasitələri xəzinəsindəki ən zəruri materiallardan romanların ümumi ideyasına, yaratdığı surətlərin xarakterinə uyğun olaraq çox diqqətlə istifadə etmiş, yüksək sənətkarlıq məharəti ilə ayrı-ayrı obrazları və lövhələri özünəməxsus fərdi jizgilərlə oricinal şəkildə təsvir edə bilmişdir. Ədibin ümumxalq dilinə, xalqımızın fikri ifadə vasitələrinə əlaqə və münasibətinin, xalq dilinin ifadə vasitələrindən istifadə üsullarının və istifadə məqsədlərinin öyrənilməsi üçün romanların frazeoloci tərkibi zəngin material verir. Y.V.Çəmənzməninli sabit birləşmələrin ya ümumxalq dilindəki hazır şəkildən istifadə etmiş, ya bunları hadisələrin xarakterinə uyğunlaşdırılmış şəkildə yaradıcılıqda dəyişdirmiş, ya da özü hadisə və surətlərin fərdi jəhətlərinə münasib vahid mənə ifadə edən sintaktik konstruksiyalar düzəldərək dilimizin frazeologiyasını zənginləşdirmişdir. Frazeoloci vahidlərin quruluşa tərkibinin elmi araşdırması göstərir ki, romanların dilində işlədilmiş 1,2,3,4 sözdən ibarət sabit birləşmələr başlıca olaraq leksik ibarə və idiomatik ifadələrdən ibarət olduğu halda, 5,6,7 sözdən ibarət birləşmələrin əksər qismi romanlarda predikativ ibarələr, atalar sözü və məsəllər, hikmətamiz jümlələrdən ibarətdir.

Tədqiqat göstərir ki, romanların frazeoloci tərkibi bərabər nisbətli olmamışdır; dili bəzəyən, onu daha ifadəli və elastik şəkllə salan vahidlərin "Qızlar bulağı"nda az işlənməsi bu əsərin dilində "Qan içində" romanına nisbətən müəyyən dərəcədə quruluğa və konkret ifadəliliyə səbəb

olmuşdur. Burada frazeoloci birləşmələrin başqa növlərinə nisbətən aforizmlərdən istifadəyə daha çox rast gəlirik. Yusif Vəzir atalar sözü və məsəllərin mənşəyinə, yaranma tarixinə daim diqqət yetirmiş, bu sahədəki tədqiqatlarının nətiyyəsi olaraq, bunları "Qızlar bulağı" romanında işlətməyi lazım bilməmişdir.

Romanlarda qeydə alınmış frazeoloci vahidlərin qrammatik təsnifatı göstərir ki, burada üslubi vasitə kimi ismi, sifəti, zərfi, feli və nidayi sabit birləşmələrdən istifadə edilmişdir. Ümumxalq danışq dilində olduğu kimi, burada da feli frazeoloci vahidlər kəmiyyət çoxluğu və rəngarəng üslubi keyfiyyətləri ilə üstünlüyə malikdir. Feli frazeoloci birləşmələrin əmələ gəlməsində *baş, göz, ürək* isimlərinin, *et, elə, al, gəl, sal, çıx, ver, düş* fellərinin rolu böyükdür. Yusif Vəzir frazeoloci vahidlərin bütün üslubi çalarlıqlarını diqqətlə izləmiş, mürəkkəb surətlər qalereyasını yaradarkən xarakterlərin fərdiləşdirilməsində mənə çalarlığı ilə fərqlənən sabit birləşmələrdən də ustalıqla istifadə etmişdir.

"Qan içində" romanında tarixilik koloritinin güjləndirilməsi, fərdiləşdirmə və tipikləşdirmə məqamlarında işlədilən 80-ə yaxın atalar sözü və məsəl qeydə alınmışdır. Təkcə bunu göstərmək kifayətdir ki, xalq kəlamlarının gözəl bilijisi kimi fərdiləşdirilən Kazım obrazının dilində bir epizodda 7 atalar sözü və məsəldən istifadə edilmişdir. Bunlar Kazımın həmin epizoddakı hadisələrlə bağlı psixi halına o qədər uyğundur ki, çox vaxt o, həmsöhbətinin sualına yerinə düşmüş bir məsəl və ya atalar sözü ilə javab versə də, bu oxujunu bütünlüklə qane edir.

Tarixi romanların dil materialı üzərindəki araşdırmalardan aydın olur ki, ədib xalq dilinin bütün qatlarına məxsus zəngin nümunələrdən istifadə edərkən də realist-romantik üslubun ənənələrinə sadıq qalmış, xəlqilik prinsipinə jiddi əməl etmiş, lakin xalq danışığı səviyyəsinə düşməmişdir. Bu xüsusiyyəti ilə də o, XX əsrin əvvəllərində

bədii üslubun romantik və satirik qollarına mənsub olan sənətkarlardan fərqlənmişdir.

Beləliklə, Yusif Vəzir tarixi qəhrəmanların bədii obrazını yaradarkən müxtəlif xarakterli dil vahidlərinin, o cümlədən ümumxalq dili injəliklərinin verdiyi imkanlardan böyük istedadla istifadə etmişdir. O, başlıca olaraq müasir dil xüsusiyyətlərinə əsaslansa da, tarixi simaların dilini (M.S.Ordubadinin tarixi romanlarında olduğu kimi) müasirləşdirməmiş, əksinə, obrazın xarakteri üçün səjiyyəvi olan tarixi-üslubi çalarlıqlı dil faktları ilə fərdiləşdirmişdir.

İstedadlı söz ustası, böyük alim, xalq ədəbiyyatının, folklorun yorulmaz tədqiqatçısı və təbliğatçısı olan Y.V.Çəmənzəminlinin ümumən yaradıcılığına məxsus fərdi və ümumi jəhətlər çox zəngin və rəngarəngdir. Tarixi romanların dili və üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuş bu tədqiqat işi yazıçının bədii yaradıcılığının konkret bir sahəsi ilə əlaqədardır və ədibin yaradıcılığı ilə bağlı elmi-tədqiqat işlərində son hədd deyildir. Onun yaradıcılığı etnonimikaya, toponimikaya, hüquqa, tarixə dair maraqlı materiallarla və məişətimizin, injəsənətimizin ən qədim maraqlı dövrlərinə məxsus bir çox elmi-tədqiqat işləri üçün mövzu və obyekt ola biləcək nadir məlumatlarla zəngindir.

**Y.V.Çəmənzəminlinin "Qızlar bulağı" və "Qan
içində" romanlarında arxaizm və tarixizmlərin lüğəti**

Aqni	-atəş allahı, Günəş
Amadə	-hazır
Anlil	-yer allahı
Anu	-göy allahı
Arvij	-zərdüştilərdə: üzərinə müqəddəs ət qoyulan daş.
Ariz	-üz verən, baş verən, rast gələn
Arxalıq	-üst geyimi
Atəşgədə	-zərdüştilərdə: müqəddəs odlar saxlanan ibadət xana
Atırvan	-zərdüştilərdə: od keşikçisi
Afrodit	-əşq allahı
Baqqal	-ət satan
Baqi	-daimi, əbədi
Barəsm	-zərdüştilərdə: ayin iyrası zamanı istifadə olunmuş bağlı çubuq dəstəsi
Batman	-səkkiz kiloqram
Bəqa	-daimilik, əbədilik, dəyişməzlik
Bədəvi	-vəhşi
Bəzzaz	-arşın malı satan, alverçi
Bəyaz	-1) ağ, 2) kiçik dua kitabı.
Bəkçi	-gözetçi
Bəni-adəm	-adəm övladı, insan
Bərayi-ziyarət	-ziyarət üçün
Bəhlə	-ov qızılquşlarını əldə gəzdirərkən geyilən əljək
Binaən	-görə, ötrü
Binagüzarlıq	-sərənjam vermək
Binihayə	-nəhayətsiz
Birun	-bayır, evin kişilərə məxsus hissəsi, qonaq evi
Bija	-əbə

Bıkmaq	-bezikmək
Böht	-qızdırma, yüksək hərarət
Brahma	-Hindistanda: ruhani
Bulmaq	-tapmaq
Bürmət	-İsfahan çiti
Qazi	-ruhani hakim
Qaldırım	-yoxuş, səki
Qalxan	-silah növü
Qam	-türklərdə: şaman
Qaravaş	-qulluqçu (qadın)
Qafa	-kəllə
Qafilə	-dəstə
Qəbihlik	-günahkarlıq
Qəvi	-nəhəng
Qədək	-çit növü
Qədimi	-hər jür vergidən azad edilmiş qoja nökər
Qəzavü qədər	-taleyin qəzası
Qələyan	-çaxnaşma, qaynama, joşma
Qələmkar	-injə naxışlı parça növü
Qələ	-qala
Qəndil	-çıraq, çilçiraq
Qibleyi-aləm	-dünyanın qibləsi, burada: əlahəzrət mənasında
Qiyafə	-geyim
Qımız	-at südü
Qırxaçan jamı yazılmış	-üzərində on iki imamın adı müqəddəs mis jam
Qovğa	-dalaşma
Qollanmaq	-burada: arşınmalçı
Qopuz	-türklərdə: qədim musiqi aləti
Qoşmaq	-qaçmaq, bağlamaq, yetişmək, qoşmaq (mahnı)

Quzulamaq	-torpağın rütubət və günəşdən
yumşalıb	narınlaşması
Qumaş	-parça növü
Qurğan	-qədim türklərdə: xaqanların,
məşhur	sərkərdələrin müxtəlif əşyalarla
	birlikdə
	basdırıldığı qəbir abidə
Qurdələ	-qurbanlıq öküzünün buynuzuna
dolanan	
	papirus kağız (Y.V.Ç.)
Qurut	-qurudulmuş bərk pendir
Qürbət	-yad ölkə, qərıblıq
Qürəna	-əmələ
Qüsl	-təmiz yuyunub, dualanma
Vazeh	-açıq, aydın, aşkar
Varmaq	-getmək
Vərdənə	-oxlova bənzər çubuq
Vüjud	-var olma, varlıq, jısım, bədən, jəsəd
Davar	-mal-qara
Davat	-mürəkkəb
Dam	-alçaq, birmərtəbəli yaşayış evi
Darayı	-parça növü
Darqa	-xanın əhalidən vergi yığan
	nümayəndəsi
Daxma	-zərdüştilərdə: meyidləri
qoymaq üçün	xüsusi bina
Dəbliqə	-döyüş zamanı başa qoyulan qoruyucu
	papaq
Dəmirqapı	-indiki Dərbənd
Dəruni	-daxili
Dəstə	-günorta
Dəstgir	-əlləri arxasına bağlı
Dəxil düşmək	-səjdə etmək
Dilavərlər	-igidlər, jəngavərlər

Dimağ	-keyf, nəşə
Dışarı	-eşiyə
Draona	-zərdüştilərdə: məbəddə işlənən
çörək	
Duagu	-duaçı
Dubl	-əkiz, surət
Duvaqqapma	-toydan sonra təzə gəlinin ətrafında keçirilən ənənəvi şənlik
Ea	-su allahı
Eydi-şərifiniz	-müqəddəs bayramınız
Ellin	-qədim yunan tayfalarından biri
Fros	-eşq allahı
Əqd-nigah	-nigah aktı
Əqli-səlim	-ağıl sahibi
Ədd etmək	-saymaq, hesablamaq
Əyal	-arvad-uşaq, ailə, külfət, zövjə, arvad
Əydəmli	-beli azajıq bükülü
Əyyam	-dövr, zamanə, günlər
Ələm	-Həzrət Əlinin əl şəkli sanjılmış bayraq
Əlan	-indi, bu saat, indiki zamanda
Əmmamə	-ruhanilərin başlarına sarıdıqları sarğı
Əmr-məruf	-şəriət qayda-qanunlarının tətbiqi işinə baxmaq üçün şəhər qazısı tərəfindən təyin olunan şəxs
Ənəsiri-ərbəə	-dörd ünsür: od, su, torpaq, göy
Əndişə	-təşviş
Ərənlər	-burada: ulu babalar
Əsbab	-səbəblər
Əski	-köhnə
Əsnaf	-səsnaf jəmi: dükəncilər,
dəmirçilər...və	bu kimi xırda sənətkarlar
Əttar	-ətiriyyat satan
Əfkar	-fikirlər
Əfkari-ümumiyyə	-ictimaiyyətin fikri

Əhya	-dirilmə, yeniləşmə, bərpaetmə
Əhl-əyal	-ailə üzvləri
Əhrimən	-zərdüştilərdə: şər allahı
Əşraf	-aristokratlar, əsilzadələr
Əşrəfi	-qiymətli zinət şeyləri
Camhar	-kiçik rütbəli ruhani
Cenha	-"Avesta"da "qadın" deməkdir, din, pərəstiş, doğruluq və pakizəlik mənalarına da qollanır (Y.V.Ç.)
Zaval aparmaq	-zamin aparmaq
Zaviyə	-guşə, künj, bujaq
Zatiljəm	-sitəljəm
Zəmbərək (toplar)	-səyyar toplar
Zənən	-qadınlar
Zəf	-zəiflik, qüvvətsizlik
"Zend"	-"Avesta"nın şərhini verən dini kitab
Ziqiyət	-həddən artıq qiymətli
Zillüllah	-övliya, yaxud peyğəmbər
Zindanxana	-dustaqxana
Zinpuşçu	-at yəhərləyən nöqərlər
Zorxana	-orta əsrlərdə gənjlərin güləşlə məşğul olduğu bina
Zöhd	-vaxtını dini ibadətə sərfetmə, tərki-dünyalıq
Zürüyə	-nəsil, soy
Zühur etmək	-meydana çıxmaq, zahir olmaq...
İbrətül-nazir	-baxanlara ibrət, nəzarət edənlərə ibrət
İzalə olmaq	-dəf olmaq, rədd olmaq, uzaqlaşmaq
İkmal etmək	-mükəmməlləşdirmə, bitirmə...
İllət	-xəstəlik, qüsür, məqsəd, səbəb
İlləti-dimağiyyə	-nəşəsinin səbəbi, məqsədi
İltifat	-hüsn-rəğbət, göstərmə, diqqət yetirmə
İmarət	-orta əsr şərq üslubunda tikilmiş bir neçə

İndira	mərtəbəli xan sarayı -hind mifologiyasında fəza və yağış allahı
İntiqal	-keçid, ölmə, daşınma, nəqletmə
İrilməz	-yetmək mümkün olmayan
İrsal-mərsul	-məktublaşma
İrtijalən	-bədahətən
İskit	-skif (burada təhqir məqamında işlədilib)
İtam bulmaq	-tamamlanmaq, axıra çatdırmaq
İttihad	-birləşmə, ittifaq, həmrəyolma
İjab	-lüzum, ehtiyaj, həjət, zərurət
Yabanji	-özgə, yad
Yavru	-övlad, bala
Yağı	-düşmən
Yavruq	-yaxın
Yaklaş	-yaxınlaş
Yakmaq	-yandırmaq-yaxmaq
Yaldızlı	-parlaq
Yapmaq	-etmək, tikmək
Yaraq	-silah
Yaranal	-general
Yarlık	-əmr, buyuruq
Yasaq	-qadağan
Yatağan	-əyri bıçaq
Yəğma	-talama, soyma
Yəmin etmək	-and içmək
Yortmaq	-qaçmaq
Yosma	-balaja
Yüsür təsbehi	-məkkədən gətirilmiş müqəddəs təsbeh
Karxana	-emalatxana
Katıbi	-qadınların qalın üst geyimi
Kəlam	-söz, danışiq, nitq
Kələntər	-ölkənin daxili və xarici siyasətinə rəhbərlik edən şəxs

Kəllayı	-qonaq otağı
Kəmsik	-qısa çatı
Kəniz	-xan sarayında xidmət edən xüsusi qabiliyyətə malik qızlar
Kəramət	-lütf, əzizləmə
Kərəm et	-rəhm et
Kəsəyən	-siçan
Kəjavə	-keçmişdə taxta çərçivələrdən düzəldilib dörd tərəfdən bahalı pərdələr tutulan bir-iki adamlıq bəzəkli səfər otağı; ya qullar dörd tərəfdən tutub gəzdirər, ya da dəvələrə çatıarmış.
Kosti	-zərdüştilərdə: atırvanları zərdüştiliyə bağlayan qayıq
Küləfirəngi	-evin yeldəyən hissəsi
Kündə	-ayağa vurulan taxta qandal
Gavur	-rəhmsiz, zalım adam
Gunə	-növlər, qayda, tərz
Güvara	-asan həzm edilən yemək, dadlı
Lajivərdi	-tünd göy
Ləbbadə	-üstədən geyilən uzun isti xalat
Mazda	-zərdüştilərdə: işıq və xeyir allahı
Məljəhət vergi	-məhsulun onda biri – xana çatısı
Mandal	-qapını qıfıllamaq üçün ağır rəzələr
Marut	-sabah yeli, nəsim
Mahuru	-zərdüştilərdə: aypara şəklində dayaq
Mehmandar	-qonaqlarla məşğul olmaq üçün təyin edilmiş şəxs, qonaqsevər
Məaf	-xan vergisindən azad edilmiş şəxs
Məqərr	-paytaxt
Mədyun	-minnətdar, borjlu
Məzah	-məzələr
Məzkur	-söylənmiş, yuxarıda adı çəkilmiş
Məyyə	-böyük bir şəxsi müşayiət edən şəxslər

Mənzur	-məqsəd, niyyət, baxılan, nəzər salınan
Məratib	-mərtəbələr
Mərbut	-aid, mənsub
Mərek	-qamışdan hörülmüş otaqjıq
Məta	-mal, əmtəə, kapital, sərmayə
Mətrət	-saxsı kasa
Məfrəş	-yatajaq yerləşdirmək üçün
hazırlanmış	toxunma ev əşyası
Məşşatə	-gəlin və qızları bəzəyən qadın, bəzəkçi
Mizan-tərəzi	-dini ehkama görə: qiyamətdə hər adamın savab və günahını ölçmək üçün vasitə
Miyandar	-zorxanada idman işlərinə rəhbərlik edən şəxs, araçı
Miraxur	-xanın baş ilxıçısı
Mızraq	-orta əsrlərdə silah növü
Möbid	-atəşpərəstlərdə: baş ruhani, muğların rəhbəri
Mömin	-qatı dindar
Mötəbər	-hörmətli, etibarlı, nüfuzlu
Muğ	-Muğanda yaşayan qədim tayfa
Mujib	-səbəb, bais, lüzum, zərurət
Müariz	-rəqib, opponent
Müahidə	-əhdnamə, bağlaşma
Müdarə	-zahirdə dostluq etmə, üzə gülmə, dözmə
Müəzzəm	-böyük, mühüm əhəmiyyətli
Müzməhəll	-alt-üst olmuş, büsbütün məhv olmuş, yox olmuş
Müztərib	-qızışmış, rahatsız, iztirablı
Müməssil	-nümayəndə, təmsil edən
Mürəssə	-qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş

Mürəxxəs	-izinli, rüsxətli
Mürtəd	-dinsiz, məsləkindən dönmüş
Mürşid	-rəhbər, təriqət başçısı
Müsaid	-əlverişli, münasib
Müsaidə	-izin, ijasə, rüsxət
Mütəaqib	-bir-birinin ardınca gələn
Mütəvvaze	-təvəzökar
Müşavir	-məsləhətçi, məşvərətçi
Müştaq	-arzulayan, jan atan, həsrət çəkən
Namez	-içki (Y.V.Ç.)
Namə	-məktub
Nas	-dilin altını qıdıqlamaq üçün əhəngli kirşan (Y.V.Ç.)
Nəbi	-peyğəmbər, xəbər gətirən
Nədim	-gözəl sözlərlə, lətifələrlə əyləndirməyi bajaran adam
Nərə	-hara
Nərmin	-inje
Nəsb etmək	-tikmək, quraşdırmaq
Nəjabət	-nəjiblik, əsillik
Niza	-çəkişmə, qalmaqal, qovğa
Nimtənə	-jandonu
Nisyan	-unutma, yaddan çıxarma
Nökər	-qulluqçu, dost, yoldaş, silahdaş
Növha	-ölüyə həsr olunmuş hüznlü nəğmə, ağı
Nüsxəbənd	-dərman yazan həkim
Övza	-vəziyyət
Paitidana	-zərdüştilərdə: ibadət zamanı üzün yarısını qapayan önlük
Payi-qədim	-ayağı düşərikli, daim
Peydərpey	-dalbadal
Pədəri-süxtə	-atası yanmış
Pənabat	-Pənah xanın kəsdirdiyi pul
Pərvanə qanadı	-kəpənək qanadı şəklində düzəldilmiş qızıl bəzək

Pəridar	-xoruz
Pərxoşluq	-dava-dalaş
Pişvaz	-qarşılamaq
Pişdar	-orduda irəlidə gedən hissə
Pişxidmət	-ev xidmətçisi
Prinç	-bürünj
Püştə	-kiçik söykənəjək yastığı
Rasta bazarı	-düz bir küçədə olan bazar
Rahi-nijat	-nijat yolu
Rənjidəxatir	-injik, qəlbi injidilmiş
Rəxnədar	-zərər çəkən, nöqsanlı, jırılmış
Risalə	-kitabça, məjmua
Ritu	-hind mifologiyasında fəsil allahı
Rümuz	-rəmzlər
Rüsxət	-ijazə
Sakın	-çəkin
Saklı	-etibarlı, gizli
Setar	-musiqi aləti
Səqir	-yetim
Səza	-layiq, münasib, uyğun, yaraşan
Səlləbiçi	-halvaçı
Səna	-mədəni təmizləmək üçün qaynadılıb suyu içilən yarpaq
Sərapərdə	-saray pərdəsi
Sərbaz	-əsgər
Sərzəniş	-məzəmmət, qaxınj
Sərpuş	-örtük, baş örtüyü
Səfsətə	-qarşıdakını susdurmaq üçün həqiqət ilə bəzədilmiş yalan
Səxi	-səxavətli, əliaçıq, jomərd
Siyasət	-burada jəza, hiylə, kələk
Siyhə	-çığırtı, fəryad
Sill	-vərəm
Sinn	-samilərdə: ay allahı
Sığır	-iribuynuzlu mal-qara

Söysuz	-bəsit, sadədil
Soma	-içki (Riq-Veda)
Soməə	-koma
Sövdəgar	-tajir
Süzəni	-nazik, tül pərdə
Süs	-bəzək
Tamamdəsgah	-gəlini evdən çıxararkən çalınan hava
Tanrı	-allah
Tapınmaq	-sitayış etmək
Təam	-yemək
Təbər	-döyüş baltası
Təbsi	-podnos
Təvarix	-tarixlər
Təqva	-dindarlıq, pəhrizkarlıq
Təqdis etmək	-müqəddəs tutmaq, sitayış etmək
Tədavi etmək	-müaliyə etmək
Təəllüq	-asılı olma, aidlik, mənsubluq
Tələqqi	-alma, qiymətləndirmə, görüşmə
Təmə	-xurma
Tənə	-sırğa
Tənəf	-dara çəkmək üçün sabunlanmış kəndir
Tənumənd	-vüjudlu, jüssəli
Tərhiz	-bir şeyi başqasından üstün tutma, daha artıq bəyənmə
Təfriqə	-fikir ayrılığı, ikitirəlik
Təxsis	-həsr etmə, birinə məxsus etmə
Töht	-alt, aşağı
Təşyi etmək	-müşayiət etmək
Təşrifətçi	-rəsmi bayramlarda qayda-qanuna nəzarət edən
Tinət	-əsil, zat, təbiət, xasiyyət
Tirmə	-parça növü
Toy	-burada: qurultay
Tövju tökmək	-tədbir tökmək
Töyju	-vergi növü

Tuğ	-qədim türklərdə: bayraq
Tulumbaşı	-məjlisi idarə edən
Turani	-turanlı (burada təhqir məqamında işlədilib)
Tühaf	-gülünj, əylənjəli, heyvətli
Uğraşmaq	-tuş gəlmək, üz-üzə gəlmək
Uyğu	-yuxu
Ulus	-kənd
Umuz	-çiyin
Ülum	-elmlər
Ümuri-siyasət	-siyasi işlər
Faili-muxtar	-öz işində ixtiyar sahibi, sərbəst
Fəqir	-yoxsul
Füjətən	-birdən-birə, ani olaraq
Xaqan	-qədim türklərdə: xan
Xatəmələnbəy	-sonunju peyğəmbər
Xatın	-qadın
Xeyməgah	-çadırlar qurulmuş yer
Xəndə	-gülmə, gülüş
Xərabəlik	-burada: işrət, keyf
Xilafşər	-şəriət əksinə
Xirqə	-üst paltar, jübbənin altından geyilən pambıqlı paltar
Xoşgöftar	-xoşdanışan
Xüruj	-üsyən etmə, qarşı çıxma
Xüsəmət	-düşməncilik
Hala	-indi
Halij	-Qızıl İrmağın qədim adı
Hatəmtay	-ərəb əsətirində çox səxavətli bir adamın adı
Həkəm	-hakim
Həmədan	-Midiyanın paytaxtı
Hərəm	-ərli qadın
Hinekey	-hərəm dairəsi
Homa	-bitki

Hor	-dairənin on altıdan bir hissəsi (Y.V.Ç.)
Hülüş	-lavaşa bükülmüş halva (Y.V.Ç.)
Çargül	-dördkünj
Çeşd	-günorta tənəffüsü
Çələkləmək	-qollarını bir-birinə bağlamaq
Çəpkən	-qadınların yüngül üst geyimi
Çərəkə	-quranın ayəsi yazılmış kitab
Çojuq	-uşaq
Çözülmək	-dağılmaq, səpələnmək
Çubi-çini	-xına ilə düzəldilmiş xüsusi dərman
Jayız	-mümkün ola bilən
Jəzə	-Y.V.Çəmənəminli bu sözü Gənjənin qədim adı kimi izah edir. Bizjə, "Jəzə" daha çox ərəblərin Şiz adlandırdıqları,indi Təxti-Süleyman deyilən, vaxtilə kənd mənasında işlədilmiş "Gözə"dir ki, Zərdüştün burada anadan olması ehtimal olunur. Sonrakı dövrlərdə yazılmış ərəb mənbələrində "Gözə" bir qayda olaraq "Jəzə" kimi verilmişdir. ¹
Jılğı	-ov qızılquşunun boğazına bağlanan qayıq
Jülus	-taxta oturma
Jünbüş	-hərəkət, qımıldanma
Jürm	-günah, təqsir, qəbahət
Şayistə	-layiq, yaraşan

¹ Бах: Гафар Кяндли. Азәрб.ССР ЕА-нын "Хябярляр"и. (Ядыбиййат, Дил, Инъясянят сєрийасы), Бакы, 1979, № 1, сящ.40.

Şami-qəriban	-şam qəribləri, şiələrin ikinci imam Hüseynin öldürüldüyü gün məhərrəmlikdə göstərilən fəjəli tamaşa
Şərmsar	-xəjəltli, utanan

Ə D Ə B İ Y Y A T

(Azərbaycan dilində)

1. V.İ.Lenin. Əsərləri, 38-jı jild.
2. V.İ.Lenin. Əsərləri, 29-ju jild.
3. Ağayev Ə. Y.V.Çəmənşəminli və onun "Qan içində" romanı. "Qan içində", roman, Bakı, 1968.
4. Ağayev Ə.Q. Jəlilabad rayonu şivələrində təsadüf edilən bəzi tayfa və qohumluq bildirən arxaik sözlər. Məruzələr, Azərb.SSR EA, XXIX j. Bakı, 1973.
5. Azərbaycan bədii dilinin üslubıyyatı. Bakı, 1970.
6. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, 1955.
7. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.
8. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I hissə, Bakı, 1960.
9. Bağırov Q.Ə. J.Məmmədquluzadənin əsərlərində şivə xüsusiyyətləri (isim). V.İ.Lenin adına API-nin "Elmi əsərləri". Bakı, 1971, № 4.
10. Bağırov Q. Azərbaycan dilində fəllərin semantik inkişafı. Bakı, 1971.
11. Bayramov H. Sabit söz birləşmələri, "Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri". Azərb. SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1962.
12. Bağırov Q.Ə. J.Məmmədquluzadənin əsərlərində şivə xüsusiyyətləri (isim). V.İ.Lenin adına API-nin "Elmi əsərləri", Bakı, 1971, № 4.
13. Qasımlı F. və Şirəliyev M. Dialektik materializm, (Antik dövrün fəlsəfəsi bölməsi). Bakı, 1972.
14. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1963.
15. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi xülasələri. Bakı, 1938.
16. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin tarixi tədqiqinə dair. Azərb. SSR EA-nın

- Ədəbiyyat və dil İnstitutunun əsərləri, VIII jild, 1957.
17. Dəmirçizadə Ə.M. Ədəbi dilin inkişafında Füzuli mərhələsi. Məhəmməd Füzuli (elmi tədqiqi məqalələr), Bakı, 1958.
 18. Dəmirçizadə Ə.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dili, Bakı, 1959.
 19. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti, Bakı, 1962.
 20. Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz. Bakı, 1969.
 21. Əhmədov B.B. Azərbaycan dilinin Mingəçevir şivələri, (Avtoreferat), Bakı, 1967.
 22. İbrahimov B.M. Azərbaycan dilinin Laçın rayon şivələrinin bəzi morfoloci xüsusiyyətləri. Azərb, SSR EA-nın "Xəbərləri", Bakı, 1967, № 1.
 23. İbrahimov B.M. Qubadlı rayonu şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri. V.İ.Lenin adına API-nin "Elmi əsərləri" XI ser., 1963, № 4.
 24. İ.Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1962.
 25. İ.Nəsimi. Məndə çıxar iki jahan. Bakı, 1973.
 26. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968.
 27. Kazımov Q.Ş. Ə.Haqqverdiyevin dramaturgiya dili ("Dağılan tifaq" pyesi əsasında). Nam.diss., Bakı, 1965.
 28. Kazımov Q.Ş. Dildən xüsusi seminar. Yazıçı və dil. Bakı, 1976.
 29. Maksim Qorki. Ədəbiyyat haqqında. Bakı, Uşaq-gənjnəşr, 1950.
 30. Mehdi Hüseyn. Azərbaycan şura nəsrinin vəzifələri. "İnqilab və mədəniyyət" curnalı, 1934, № 8.
 31. Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri. I jild, Bakı, 1967.
 32. Məmmədov N. və Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966.
 33. Məmmədjəfər Jəfərov. Sənət yollarında. Bakı, 1975.

34. Məmmədov M.B. N.Nərimanovun "Seçilmiş Əsərləri"nin leksika və frazeologiyası (nam.diss.). Bakı, 1964.
35. Məhərrəmov R. Ə.Sabir satiralarında işlənmiş frazeoloji ifadələrin təsnifatı. Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri, İjt.elm.ser., 1962, № 5.
36. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958.
37. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962.
38. M.P.Vaqif. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1969.
39. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, 1961.
40. Təhmasib M. Ədib-alim "Ədəbiyyat və injəsənət" qəzeti, 1967, 9 dekabr.
41. Tumanoviç. Onomastik vahidlər – Türkmənistan və türkmənlər, Aşqabad, 1926.
42. Xəlilov Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı, 1973.
43. Çəmənzəminli. Y.V. "Qızlar bulağı", roman.Bakı, 1934.
44. Çəmənzəminli Y.V. "Qızlar bulağı", roman.Bakı, 1964.
45. Çəmənzəminli Y.V. "Qan içində", roman. Bakı, 1968.
46. Çəmənzəminli Y.V. Arxivi, AMEA Rəyasət heyəti yanında ŞƏS, arx.-26, Q-5 (98), Q-23 (376); Q-10 (194); Q-1 (10); Q-2 (31); Q-2 (37); Q-4 (80); Q-IX (155); Q-1 (1), (144); Q-7 (129); Q-9 (164); Q-1 (18); Q-2 (34).
47. Çəmənzəminli Y.V. Bu gün qadın azad və xoşbəxtdir. "Ədəbiyyat" qəzeti, 1935, 10 oktyabr.
48. Çəmənzəminli Y.V. Xalq ədəbiyyatının təhlili. "İnqilab və mədəniyyət" curnalı, 1929, № 12.
49. Çəmənzəminli Y.V. Vaqif (7 dəftərdə), 1936, (ev arxivindən).

50. Çəmənzəminli Y.V. Dil məsələsi "Sədayi-həqq" qəzeti, 25 fevral, (Yusif bəy Vəzirov), 1914.
51. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. 2-ji jild, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1976.
52. Jəmşidov Ş. "Kitabi-Dədə Qorqud"u vərəqləyərkən. Bakı, 1969.
53. Jəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1958.
54. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967.
55. Ş.İ.Xətai. Əsərləri. (2 jilddə), Bakı, 1975.
56. Həsənov R. Y.V.Çəmənzəminlinin hekayələrinin dil və üslub xüsusiyyətləri. (nam.diss), Bakı, 1967, V.İ.Lenin adına API-nin kitabxanası.
57. Hüseynov A.Ə. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin lüğəti.V.İ.Lenin adına API-nin "Elmi əsərləri", XI seriya, Bakı, 1964, №6.
58. Hüseynov A.Ə. Şimal-qərb şivələrində qoşmalar. V.İ.Lenin adına API-nin "Elmi əsərləri", Bakı, 1970, №6.
59. Hüseynzadə Ə. "Qızlar bulağı" romanı haqqında. "İnqilab və mədəniyyət" curnalı, 1935, № 4, 5.
60. Hüseynov T. Y.V.Çəmənzəminli yaradıcılığında tarixilik və "Qan içində" romanı (nam.diss), Bakı, 1975, S.M.Kirov adına ADU-nun kitabxanası, inv.2739.

Rus dilində:

1. F.Enqelğs.Proisxocdenie smęgi,çastnoy sobstvennosti i qosudarstva, Kiev, 1899.
2. Antiçne teorii o azıke i stile. Oqiz-soüqiz, Moskva, 1936.
3. Baranüev K.T. Rolğ osnovnoqo slovarnoqo fonda v obrazovanii frazeoloqıçeskiy ediniü. "İnostrannıe azıki v şkole", 1951, № 6.

4. Baskakov N.A. Vvedenie v izučenie törkskix əzıkov. Moskva, 1962.
5. Binoviç L. O mnoqoznaçnosti idiom."İnostrannie əziki v şcole", 1952, № 5.
6. Vinogradov V.V. O əzike xudocestvennoy literaturı. M., 1959.
7. Qalkina-Federök Ç.M. Sovremenniy russkiy əzık. Leksika, M., 1964.
8. Efimov A.İ. O əzike xucocestvennix proizvedeniy. M., 1954.
9. Dimitriev N.K. Stroy törkskiy əzıkov. M., 1962.
10. Messer R. Sovetskoqo istoriçeskoqo proza. Sovet-skiy pisatelğ. M., 1955.
11. Osnovnie itoqi i zadaçi razrabotki voprosov pisğ-mennosti i razvitie literaturnıx əzıkov narodov SSSR. "VƏ", 1963, №3.
12. Pokrovskaa L.A. Terminı rodstva v törkskix əzıkax. İstorıçeskie razvitie leksiki törkskix əzıkov. Moskva, 1961.
13. Sısoev V.M. Ateşqa ili xram oqnepoklennikov v Suraxanax. Baku, 1925.
14. Todaeva B.X. Qrammatika sovremennoqo monqolğskoqo əzıka. Moskva, 1951.
15. Şerba L. Sovremenniy literaturniy ruskiy əzık. "Russkiy əzık v şcole" cur., 1939, № 4.

Başqa dillərdə:

1. "Avesta" (Fransızja çap), Paris, 1881, Arx.-26 (411).
2. "Riq-Veda",-(fransızja çap), Paris, 1872, Arx-26 (411).

Lüğətlər:

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, 1975.
2. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin lüğəti, (red. J.F.Bağırov), Bakı, 1960.

3. Budaqov L.Z.-Sravnitel'nyy slovar' tureüko-tatarskix nareçiy. I, II tom, Sankt-Peterburq, 1869, 1871.
4. Drevnetörkskix slovar'. Leninqrad, 1969.
5. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1967.
6. İnostrannix slov' voşedşix' v russkiy əzık. M., 1911.
7. Kratkiy persidsko-russko-Azerbaydçanskiy slovar'. Baku, 1945.
8. Maqazannik A. Tureüko-russkoqo slovar'. M., 1945.
9. Radlov V.V. Opıt slovarə törkskix nareçiy. M., 1963, I, II, III, IV jildlərin bütün hissələri.
10. Rusja-Azərbaycanja lüğət. Bakı, 1955.
11. Sami Ş. Qamusti-turki. I jild, İstanbul, 1317 hijri (1899), II jild, 1318 (1900).

M Ü N D Ə R İ J A T

I FƏSİL: Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNİNİN TARİXİ ROMANLARINDA ÜSLUBİ-LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏR.....	
<i>Qədim türk sözləri.....</i>	
<i>Ən qədim sözlər.....</i>	
<i>Ərəb-fars mənşəli sözlər.....</i>	
<i>Dialektizmlər.....</i>	
<i>"Qızlar bulağı" romanında xüsusi adlar.....</i>	
II FƏSİL: Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNİNİN TARİXİ ROMANLARINDA ÜSLUBİ-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏR.....	
<i>Sinonim sözlər.....</i>	
<i>Antonimlər.....</i>	
III FƏSİL: Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNİNİN TARİXİ ROMANLARINDA ÜSLUBİ-FRAZEOLOCI XÜSUSİYYƏTLƏR.....	
<i>İsmi frazeoloci vahidlər.....</i>	
<i>Sifəti frazeoloci vahidlər.....</i>	
<i>Zərfi frazeoloci vahidlər.....</i>	
<i>Fəli frazeoloci vahidlər.....</i>	
<i>Nidayi frazeoloci vahidlər.....</i>	
<i>Çoxmənalı frazeoloci vahidlər.....</i>	
<i>Sinonim frazeoloci vahidlər.....</i>	
<i>Atalar sözü və məsəllər.....</i>	
<i>Aforizmlərdən istifadə.....</i>	
<i>Nətiyə.....</i>	
<i>Y. V.Çəmənzhəmininin "Qızlar bulağı" və "Qan içində" romanlarında arxaizmlərin lüğəti.....</i>	
<i>İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....</i>	